Δ. Γ. Κουτσονίκας

ΕΠΑΝΕΚΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Αγρίνιο 2023

ηλεκτρονική έκδοση 11/2023

Περιεχόμενα

email: dkoutsonikas@yahoo.com

τηλ.: 6937458149

Αγρίνιο 2023

Τὰ ἒθνη δὲν ἀξίζουν μόνο μὲ τὸ νὰ μένουν ἔθνη, ἂν δὲν εἶναι συνάμα καὶ ζύμη γιὰ τὴ δημιουργία πολιτισμῶν και ξεχωριστῶν ἀνθρώπων. Ὃλα τὰ ἒθνη δὲ βρίσκουν τὸ προζύμι ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ ζωντανέψουν ἓναν πολιτισμὸ δικό τους. Μὰ οἱ Ἓλληνες, ποὺ δὲ χάθηκαν ποτὲ ὣς τώρα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς καὶ διατήρησαν τὸ ἐγώ τους τὸ ἐθνικὸ πάντα, ὃσο καὶ νὰ ἒσμιξαν μὲ ἂλλες φυλές, οἱ Ἓλληνες, ποὺ φάνηκαν ἂξιοι νὰ δημιουργοῦν καταποδιαστὰ πολιτισμοὺς ἀπὸ τότε ποὺ φανερώθηκαν σὰν ἒθνος ἀνάμεσα στὰ ἒθνη, θὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ ξαναδημιουργήσουν ἓνα δικό τους καινούργιο πολιτισμό. Τί ἐμποδίζει τοὺς Ἓλληνες τοὺς τωρινοὺς νὰ κουνηθοῦν σὰν ἒθνος καὶ νὰ δημιουργήσουν; Αὐτό ὅ,τι καὶ νὰ εἶναι, πρέπει νὰ λείψει ἀπὸ τὴ μέση. Πρῶτα τὸ κράτος τους, καὶ ὓστερα τὸν πολιτισμό τους, αὐτὰ ἒχουν νὰ δημιουργήσουν ὁμαδικὰ οἱ Ἓλληνες. Καὶ τώρα; Ὃσοι ζωντανοί, προσέλθετε!

Ίωνος Δραγούμη, Όσοι ζωντανοί, 1911.

Τ’ ἀξεδιάλυτα σκοτάδια
τὰ χαράζει μιὰ λιγνὴ λευκότη
νυχτοφέροντας καὶ αὐτή·
καὶ ἤτανε τοῦ νοῦ μου ἡ πρώτη
χαραυγή.

Κωστής Παλαμάς,
Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου,
λόγος Α΄, στροφή πρώτη.

αφιερώνεται

στον Καπετάν Γάκια
και
στους αφανείς εθνικούς ήρωες και ηρωίδες

Εκ των υστέρων πρόλογος

Επανεκκίνηση του Έθνους σημαίνει επανεκκίνηση του λαού, της κοινωνίας. Μπορεί να υπάρξει όμως λαός δίχως έθνος; κοινωνία χωρίς έθνος; μπορεί, αλλά δεν ευημερεί, δεν μακροημερεύει, όπως ακριβώς ένας άνθρωπος δεν μπορεί να αγγίξει την ευζωΐα αφρήτωρ. Γι' αυτό κι οι άνθρωποι αναζητούν την οικογένεια, αναζητούν το άλλο τους μισό, αναζητούν αυτό που τους ολοκληρώνει, αφού από πολύ παλιά ο μοναχός ο άνθρωπος μένει θηρίο. Έτσι κι οι κοινωνίες λαών μοναξιάς αποκτηνώνονται με τρόπο που κι αν ακόμη οι συγκυρίες τους εξασφαλίζουν το ζην χάνουν το ευ ζην. Ζουν υλικά, με πνεύμα πτωχό, δίχως ψυχή.

Αν λαός είναι ένα πλήθος ανθρώπων σε έναν τόπο, ίσως βραχώδη, λας, ο λαός αυτός γίνεται κοινωνία μόνο αν κοινωνήσει αλλήλους, αν έρθουν σ' επαφή μεταξύ τους οι άνθρωποι, αν επικοινωνήσουν, αν συνεννοηθούν κι οργανωθούν. Μπορούν τότε σαν κοινωνία ορ-

γανωμένη να πετύχουν πιότερα. Πότε όμως η συνεννόηση αυτή η επαφή των ανθρώπων είναι βαθύτερη, άρα αποτελεσματικότερη, πότε κοινωνούν καλύτερα οι άνθρωποι; Όταν είναι ξένοι μεταξύ τους ή όταν τους συνδέουν πράγματα κοινά; Καταγωγή, θρησκεία, παραδόσεις, γλώσσα, ήθη, έθιμα, βιώματα κοινά; Ναι. Η απάντηση που εγώ δίνω είναι το Έθνος. Έθνος όμως σημαίνει βούληση κοινή απόφαση πολλών να ζουν και να ευημερούν μαζί, να κοπιάζουν, να κινδυνεύουν, να ματώνουν μαζί σαν χρειαστεί. Να δίνουν, από κοινού να παίρνουν, να μοιράζονται, να χαίρονται μαζί, να τσακώνονται άμα τύχει αλλά να φιλιώνουν, να ζουν με αγάπη, να βάζουν πάνω απ' όλα το κοινό τους καλό. Όχι να κοιτά ο καθένας την πάρτη του.

Το βιβλίο αυτό ξεκίνησα να γράφω το 2018. Σκοπός μου ήταν αφενός να μεταφέρω συστηματικά απόψεις μου που διαμορφώθηκαν από πολυετή μελέτη της ιστορίας κι αφετέρου να αναπτύξω προτάσεις για το δέον γενέσθαι. Με οδηγό το χτες να χαράξουμε την πορεία στο σήμερα. Ένιωθα την ανάγκη να δώσω το δικό μου λόγο ως πολίτης και να αναζητήσω το κοινό πνεύμα. Γι' αυτό και την ίδια εποχή ξεκίνησα να αρθρογραφώ στο ηλεκτρονικό περιοδικό που έστησα, το τύπωσα και το διένειμα δωρεάν, εξέδωσα ιδία δαπάνη βιβλία και τα διένειμα δωρεάν, δημιούργησα διαδικτυακό ραδιόφωνο και ιστότοπο. Κινήσεις που ένιωθα ως ελάχιστη προσωπική συνεισφορά και μέσον να αναζητήσω συνοδοιπόρους συμπολίτες σε μια κοινή πορεία να φτιάξουμε τη ζωή μας καλύτερη, ποιοτικότερη. Φευ! Απέτυχα… έμεινα μόνος. Ακόμα και φίλοι και γνωστοί μου, άνθρωποι σίγουρα καλοί κι ηθικοί, παρέμειναν απαθείς στη φωνή μου. Πολιτισμός και ανάπτυξη ήταν και είναι η θεματολογία του λόγου μου. Ο πολιτισμός είναι η λύση, η σωτηρία μας κι ο δρόμος της προόδου και της α-

νάπτυξης. Πρότεινα ιδέες κι αναζητούσα κι άλλες ιδέες. Μάταια. Ως που το πήρα απόφαση ότι ο λόγος μου δεν είναι ενδιαφέρον. Αλλά δεν σταμάτησα. Για ένα περίεργο λόγο παρόλο που αυτά που έγραφα δεν ενδιέφεραν κανέναν, συνέχιζα να γράφω. Με αφέλεια. Σαν παιδί. Κουραζόμουνα κάποιες στιγμές και σταματούσα, αλλά ξανάρχιζα.

Έτσι και με τούτο το βιβλίο. Αρχές του 2021 είχα ολοκληρώσει το μεγαλύτερο μέρος του οπότε το άφησα για λίγο ώστε να το επεξεργαστώ αργότερα με ψυχρή ματιά, ξεκούραστος. Αλλά ένιωσα κάτι για πρώτη φορά. Αηδίασα… Αυτά που συνέβησαν το διάστημα που ακολούθησε με επηρέασαν πολύ ως προς το πώς έβλεπα τους συνανθρώπους μου. Τους ένιωθα πια ξένους. Ο καθένας για την πάρτη του. Γέμισε ο τόπος από υλιστές, ματαιόδοξους, εγωιστές. Γέμισε ο τόπος από άτομα. Ναρκωμένα άτομα, αποκαρωμένα. Ποιος πολιτισμός; Ποια ανάπτυξη; Σήμερα ότι φάμε, ότι πιούμε κι ότι αρπάξει ο κώλος μας! Βαρέθηκα να ακούω σε κάθε προσπάθεια μου για συζήτηση: «λεφτά θα βγάλεις; τι θες κι ασχολείσαι;». Αϊ σιχτίρ! Είπα και σταμάτησα να γράφω, σταμάτησα και τις εκπομπές. Άρχισα να ζωγραφίζω. Έτσι ξαφνικά! Εκεί που ποτέ δεν μου είχε περάσει από το μυαλό πήρα μπογιές και πινέλα κι άρχισα να ζωγραφίζω. Απόλαυση καινούργια. Για ποιο λόγο; Έτσι! Για πάρτη μου!

Αυτό με αναζωογόνησε. Η ζωγραφική περί ψυχής και το γράψιμο περί πνεύματος. Αφού ζωγραφίζω για πάρτη μου, αφού διαβάζω για πάρτη μου, θα συνεχίζω να γράφω. Για πάρτη μου και για την πάρτη των παιδιών που ποιος ξέρει, ίσως κάποιο από αυτά, ακόμα κι όταν εγώ θα έχω προ πολλού αναχωρήσει, να βρει ενδιαφέρον στα γραφόμενα μου και να αρχίσουμε τότε έναν

διάλογο. Γιατί το πνεύμα μπορεί να γίνει κι αυτό σαν την ψυχή, αθάνατο. Όπως εγώ άνοιξα μέσα απ' τα διαβάσματα συζητήσεις με συνανθρώπους μου που 'ζησαν καιρούς πριν από μένα κι είχαν γράψει, έτσι μπορεί με τα δικά μου γραπτά να μιλήσω αργότερα νεκρός εγώ μ' αγέννητους τώρα, αλλά τότε ζωντανούς με ζωή καθάρια σφριγηλή. Οι αγέννητοι, οι νεκροί. Αυτοί γίναν ο φάρος μου. Νεκροί κι αγέννητοι στο σώμα μονάχα. Αθάνατα ζωντανοί όμως στο πνεύμα. Ζουν οι ήρωες που το σώμα τους έφυγε, όπως ζουν κι οι ήρωες που το σώμα τους δεν ήρθε ακόμα. Οι αγέννητοι, οι νεκροί. Φως αιώνιο το πνεύμα των Ελλήνων. Το Έθνος φωτεινό, πνευματικό, άρα αιώνιο δεν έχει ανάγκη τους ζωντανούς, υπάρχει με τους νεκρούς, ζει με τους αγέννητους. Σκέψεις θα μου πείτε παιδικές, αλλά όσο υπάρχουν παιδιά υπάρχει ελπίδα κι οι Έλληνες είναι «αεί παίδες».

Σαν παιδί μου άλλωστε βλέπω και τούτο το βιβλίο. Δεν μπορώ να μην το τυπώσω, δίχως να το πειράξω κι ας είναι πολλά αυτά που μεσολάβησαν. Το άφησα έτσι όπως το 'χα γράψει, πριν αποξενωθώ απ' τους συμπολίτες μου, αναγκαστικά αφού η μάχη που έρχεται είναι μπροστά κι αυτοί πίσω. Μπορεί να χάθηκα με τους πολλούς αλλά συνεχίζω μέχρι το τέλος. Μετά πολλών ή ολίγων, μετά πολλών ή μόνος. Βούληση μου το Έθνος των Ελλήνων.

Δημήτριος Γ. Κουτσονίκας

Αγρίνιο, Νοέμβριος 2023

Σκέψεις

Η δυσκολότερη μάχη του ανθρώπου είναι αυτή που δίνει με τον ίδιο του τον εαυτό. Πέρα από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στον πεπερασμένο κόσμο που ζεί καλείται να ανακαλύψει την πραγματική του φύση και να ισορροπήσει την τριπλή του υπόσταση με τρόπο καλό κ' αγαθό. Από τη στιγμή που το κάθε έθνος αποτελείται από ανθρώπους, ότι ισχύει για τα άτομα ισχύει και για τα έθνη. Με τη διαφορά ότι ένα έθνος μπορεί να καταστεί αθάνατο. Άρα και ο άνθρωπος μέσα από το έθνος του μπορεί να προσεγγίσει την αθανασία, όχι δια της φθαρτής ύλης αλλά δια της ψυχής και του πνεύματος. Η καλλιέργεια μέσω της ύλης της ψυχής και του πνεύματος παράγουν πολιτισμό. Φορέας του πολιτισμού είναι το έθνος. Όσο περισσότερη είναι η συμμετοχή της ψυχής και του πνεύματος στον πολιτισμό ενός έθνους τόσο αυτό το έθνος αντέχει στο χρόνο. Βέβαια οι άνθρωποι μπορεί να παρασυρθούν σε συμπεριφορές ταπεινές και να ολισθήσουν σε λάθη με τραγικές συνέ-

πειες. Τότε το έθνος δυστυχεί. Η ανόρθωση του απαιτεί αυτογνωσία, όταν μάλιστα η πτώση ενός έθνους είναι μεγάλη, μεγάλες είναι και οι θυσίες που απαιτεί η επιβίωση του. Λίγα έθνη μακροημερεύουν και συνήθως είναι αυτά που έχουν υψηλό πολιτισμό. Ο πολιτισμός είναι αυτός που καθοδηγεί, όταν απαιτηθεί, την επανεκκίνηση του έθνους.

Το βιβλίο αυτό το έγραψα καταρχήν για τον εαυτό μου στα πλαίσια της ατομικής μου αυτογνωσίας και το δημοσιεύω θέλοντας να επικοινωνήσω τις σκέψεις μου ώστε το εγώ να βρεί το εμείς. Ατομική προσπάθεια να απαντήσει τη συλλογική μας συνείδηση ως κοινωνία ατόμων, ως λαός, με κοινή πορεία και μνήμη. Προσπάθεια για εθνική αυτογνωσία. Αυτογνωσία ως βιωματική οδός βελτίωσης του ζην και καλλιέργειας του ευ ζην. Αυτός είναι ο σκοπός αυτού του πονήματος. Να ωφεληθούμε εμείς σήμερα, να μάθουμε από το χθες των παππούδων μας για να φτιάξουμε το δικό μας σήμερα και το αύριο των παιδιών μας. Να βελτιωθούμε εμείς οι ίδιοι ως έθνος αλλά και πάνω απ’ όλα ως άνθρωποι, εμείς που ζούμε στο τώρα. Αυτοί που ζήσαν τις εποχές στις οποίες αναφέρονται οι σελίδες που ακολουθούν έχουν φύγει πια απ’ αυτόν τον μάταιο κόσμο. Σημασία δεν έχει λοιπόν αν πέθαναν, γιατί όλοι τους είναι πια πεθαμένοι, σημασία έχει πως έζησαν. Αυτούς πλέον, εκεί που βρίσκονται, δεν τους νοιάζει καθόλου αν θα τους πούμε εμείς ήρωες ή προδότες ή αν απλά αδιαφορήσουμε. Νοιάζει όμως εμάς. Γιατί μέσα από τη ζωή εκείνων, μέσα από τα λάθη, τις πράξεις ή τις παραλήψεις τους μπορούμε εμείς να μάθουμε να ζούμε καλύτερα.

Μπορούμε να βελτιώσουμε το δικό μας εγώ μέσα από την ιστορία του εγώ των προγόνων μας. Γιατί όλοι τους

ήταν ο καθένας τους άνθρωπος ξεχωριστός. Με χαρές, με λύπες, με έρωτες, με πάθη, με όνειρα. Άνθρωποι που θέλαν να ζήσουν και να ευτυχίσουν. Τώρα πια εμείς σήμερα βλέπουμε ότι κανείς τους δεν επιβίωσε. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διάβηκαν στην άλλη ζωή. Μπορούμε όμως να αξιολογήσουμε το πώς έζησαν, ποιοτικά και ποσοτικά, και να διαλέξουμε για μας τη ζωή που εμείς θέλουμε σήμερα. Αυτό όμως είναι καταρχήν μια ατομική ευθύνη του καθενός μας να απαντήσει μέσα του τι θέλει. Θέλει να ζήσει όπως να ναι ή θέλει να ζήσει ελεύθερος κι ας ζήσει λιγότερο; Λίγα χρόνια και καλά; ή πολλά κι ας είναι και δούλος; Θα μου πείτε γιατί όχι πολλά και καλά; ΑΚΡΙΒΩΣ αυτό μας διδάσκει η ιστορία. Ακριβώς αυτό μας εξασφαλίζει το έθνος. Να ζήσουμε πολύ και καλά. Τι έχει διδάξει όμως ο ελληνισμός στην ανθρωπότητα; Ότι βάση της ευζωΐας είναι η ελευθερία και βάση της ελευθερίας η ευψυχία. Αν θέλουμε δηλαδή να ζήσουμε δεν πρέπει να φοβόμαστε να πεθάνουμε. Ούτως ή άλλως όλοι μας θα φύγουμε κάποια μέρα. Αν θέλουμε όμως να ζήσουμε πολύ και καλά πρέπει να είμαστε γενναίοι. Γιατί αν είμαστε φοβιτσιάρηδες δεν θα μείνουμε ελεύθεροι. Έτσι προέκυψε το σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος».

Στα 1453 το είχαμε ξεχάσει και καταδικάσαμε το έθνος μας σε δουλεία αιώνων όπου δεν ζούσαμε ούτε πολύ ούτε καλά. Το 1821 το έθνος μας ανέσυρε το πανάρχαιο λάβαρο της ελευθερίας και άρχισε την επανεκκίνηση του. Έτσι εμείς σήμερα ζούμε πολύ και καλά. Για να διατηρήσουμε όμως αυτή την πολύτιμη κληρονομιά ευζωΐας πρέπει να προσπαθήσουμε κι εμείς, αλλιώς θα τη χάσουμε. Όπως ακριβώς χάνει ένας κληρονόμος το σπίτι που τ' άφησε ο παππούς του όταν δεν το προσέχει και δεν το περιποιείται. Για να μην τη χάσουμε όμως αυτήν την κληρονομιά πρέπει καταρχήν να τη

γνωρίσουμε κι όταν τη γνωρίσουμε να καταλάβουμε και πως μπορούμε όχι μόνο απλά να τη διατηρήσουμε αλλά και να τη μεγαλώσουμε.

Η διαδικασία αυτή, εθνικής αυτογνωσίας, προϋποθέτει ολοκληρωμένη ιστορική γνώση. Αν δεν δούμε ολόκληρη την εικόνα τότε τα συμπεράσματα μας θα είναι λειψά. Αφού το σήμερα είναι συνέχεια του χθες οφείλουμε να πιάσουμε από την αρχή το νήμα της σύγχρονης εθνικής μας ζωής. Να καταλάβουμε ότι το έθνος μας κατέβηκε στον Άδη της ιστορίας κι αναστήθηκε. Να νιώσουμε γιατί πέσαμε αλλά και πως σηκωθήκαμε. Τότε θα συνειδητοποιήσουμε ποιοι είμαστε σήμερα και που μπορούμε να πάμε. Θα αισθανθούμε μέσα από το χθές το σήμερα και πρώτα απ' όλα ότι είμαστε κληρονόμοι και διαχειριστές μιας πανανθρώπινης κληρονομιάς που πάντα έβαζε και βάζει πάνω απ' όλα τον άνθρωπο. Είμαστε φορείς ενός πολιτισμού προμαχών του οικουμενικού ζην και μήτρα του ευ ζην. Πολιτισμός που διαμόρφωσε τον κόσμο που ζει σήμερα η ανθρωπότητα. Μόνο που φτάσαμε πια σε ένα σταυροδρόμι. Οι άνθρωποι καλούνται σήμερα να διαλέξουν το μέλλον τους σε μια ιστορική συγκυρία που εμφανίζεται στην παγκόσμια ιστορία κάθε χίλια χρόνια. Μέχρι τώρα πορευόμασταν με τις πράξεις των προγόνων μας. Από δω και πέρα όμως θα ζήσουμε εμείς και οι άνθρωποι μετά από μας με βάση τις δικές μας επιλογές. Γι' αυτό κι η ευθύνη των εθνών είναι σήμερα μεγάλη. Ότι ρόλο παίζει μια οικογένεια μέσα σε μια πόλη, παίζει ένα έθνος μέσα στην ανθρωπότητα. Πριν όμως κοιτάξουμε τα κοινά είναι φρόνιμο να ασχοληθούμε με τα του οίκου μας. Έτσι κατ' αρχήν θα αποφύγουμε να πάθουμε ότι στο παρελθόν αλλά και να βοηθήσουμε καλύτερα το σύνολο. Αλλά για να το κάνουμε αυτό πρέπει να ξέρουμε πως φτιάχθηκε η σημερινή κοινωνία των εθνών.

Την εποχή που εμείς σκλαβωνόμασταν η ανθρωπότητα ζούσε στο μεσαίωνα. Τότε που λίγοι ζούσαν σε βάρος των πολλών. Τότε που ο δεσποτισμός κυριαρχούσε με όπλα του την αμάθεια και το φόβο. Τότε όμως οι Έλληνες σκόρπισαν σε ξένα μέρη διαδίδοντας το φως του ελληνικού πολιτισμού. Σπείρανε σπόρο γνώσης και θάρρους. Πήρε χρόνια πολλά βέβαια να καρπίσει σοδιά καινούργια αλλά σαν άρχισε να ξεπετιέται στύλωσε τους λαούς τόσο δυνατά που άρχισαν ένας ένας να τα βάζουν με τους σκληρούς δεσπότες. Ο φιλελευθερισμός, γέννημα του πολιτισμού των Ελλήνων, άρχισε να κυριαρχεί. Μαζί του άρχισαν να ευημερούν και τα έθνη της γης. Μαζί τους κι εμείς. Το Έθνος των Ελλήνων εξήλθε του βαράθρου της σκλαβιάς βοηθούμενο και βοηθώντας, αφού έτσι η ανθρωπότητα νίκησε το φόβο και την αμάθεια. Το ένα έθνος βοηθούσε το άλλο. Γιατί η ελευθερία θέλει πολιτισμό και σπίτι του πολιτισμού είναι το έθνος. Μέσα από την Αναγέννηση των Εθνών, ήρθε τη χιλιετία που μας πέρασε κι η Αναγέννηση των Ανθρώπων. Δίχως τον ελληνικό πολιτισμό όμως αυτή η αναγέννηση θα αργούσε. Αλλά ο πολιτισμός των Ελλήνων είναι γέννημα του Έθνους τους, κληρονομιά δική μας και συνάμα χάρισμα του κόσμου, αφού ο πολιτισμός μας είναι φωτεινός, ανοιχτός σε όλους, κέρασμα σε κάθε άνθρωπο που αγαπάει τη ζωή, την αλήθεια, τη γνώση, την ομορφιά, την αρμονία, την πρόοδο.

Οι δυνάμεις όμως του δεσποτισμού μπορεί να ηττήθηκαν αλλά δεν χάθηκαν. Υπάρχουν ακόμη κι είναι πιθανό να θελήσουν να σύρουν πάλι το έθνος μας και την ανθρωπότητα ολάκερη, ίσως, στο σκοτάδι της αμάθειας και του φόβου. Τι μας προστατεύει; Ο πολιτισμός μας. Ποια είναι η προϋπόθεση για να περνάει καλά ο άνθρωπος; Να είναι ελεύθερος. Πότε είναι ελεύθερος; Όταν είναι γενναίος. Για να είμαστε όμως γενναίοι, ή πιο

σωστά εύψυχοι, πρέπει να έχουμε καλλιέργεια, γνώση και θάρρος. Αυτά, περνούν από το μονοπάτι της αυτογνωσίας, να ξέρουμε ως άτομα και ως έθνη πότε και πως κάνουμε αν χρειαστεί επανεκκίνηση.

Η ανθρώπινη ιστορία, γράφεται διαρκώς υποκείμενη στη διαδραστική πάλη των τάσεων για δεσποτισμό ή φιλελευθερισμό με τις πράξεις των ανθρώπων, δηλαδή τα γεγονότα, να ακολουθούν μια δυναμική πορεία αλληλεπιδρώντων επιλογών, με παραγόμενα αίτια και αποτελέσματα. Προσωπικό μου μέλημα λοιπόν στην ιστορική προσέγγιση είναι η διαρκής διάκριση και σύνδεση του δευτερογενούς ιστορικού αιτίου ενός γεγονότος με το αντίστοιχο ιστορικό του αποτέλεσμα. Προσωπική μου επιλογή είναι επίσης η σύνθεση και η επαγωγή των συμπερασμάτων να γίνεται σε επίπεδο έθνους. Αυτό οφείλεται στην υποκειμενική αντίληψη ότι πράξεις ατόμων ή ομάδων ατόμων τελικά διαστέλλονται στο μέγεθος του έθνους που ανήκουν. Αντίστοιχα πράξεις μεγάλων κοινωνικών συνθέσεων τελικά συστέλλονται ομοίως σε εθνικό επίπεδο. Για παράδειγμα ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, μείζον γεγονός που αφορά τη σύγκρουση δύο υπερεθνικών σχηματισμών, τελικά ερμηνεύεται διαυγέστερα ως πράξεις εθνών. Αυτή μου η επιλογή οφείλεται στα εξαγόμενα μέχρι τούδε ιστορικά συμπεράσματα. Παρατήρησα ότι το ισχυρότερο συμφέρον, έναντι όλων των άλλων σε συγκρουσιακές συνθήκες, ήταν το εθνικό. Μπορεί το ιστορικό αίτιο να διέφερε κατά περίσταση αλλά πάντα ως προς το ιστορικό αποτέλεσμα υπερίσχυε η εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος. Όποτε η εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος επέβαλλε βλάβη του οικογενειακού, του τοπικού ή του κρατικού ακόμη αντίστοιχου, υπερίσχυε κατά κανόνα το πρώτο. Όταν μάλιστα δεν πληρούνταν αυτή η θέση το αποτέλεσμα ήταν αρνητι-

κό. Αναλογικά υπερίσχυε επίσης όποτε επέβαλλε βλάβη ευρύτερου συμφέροντος διακρατικής ή διεθνούς θρησκευτικής, ηπειρωτικής ή οικονομικής συμμαχίας. Αυτό παρατηρήθηκε ακόμα και μέσα σε μονοκρατορίες ή αυτοκρατορίες όπου πάντα υπήρχε κυρίαρχο έθνος.

Ειδικά για τους Έλληνες μάλιστα η ταύτιση κράτους και Έθνους συνταίριαξε με την ευημερία τους. Σε τυχόν αντιρρήσεις που αφορούν τη σύγχρονη εποχή, θα σημειώσω απλώς ότι η παρατήρηση της ιστορίας απαιτεί ελάχιστη χρονική απόσταση. Οι σημερινοί άνθρωποι ας μη βιάζονται να εξάγουν ιστορικά συμπεράσματα για το παρόν τους. Δεν παραδέχομαι βέβαια το έθνος ως έννοια μεταφυσική με ιδιότητες υπέρκοσμες. Αντιθέτως το έθνος ως οργανισμός φυσικός κρίνεται από τις πράξεις του, κοινή συνισταμένη των ανθρώπων που με κοινή θέληση το απαρτίζουν. Τα κοινά εθνικά χαρακτηριστικά που ο χρόνος προσδίδει γλώσσα, ήθη, έθιμα, παραδόσεις, καταγωγή δομούν το αναγκαίο εθνικό πλαίσιο που όμως από μόνο του δεν είναι ικανό να πληρώσει τον επιδιωκόμενο σκοπό, την ευζωΐα. Αυτό που χαρακτηρίζει τελικά το έθνος είναι η δύναμη της εθνικής βούλησης, της κοινής θέλησης των ανθρώπων που το αποτελούν. Η ισχύς δε της βουλήσεως αυτής είναι τέτοια που ξεπερνά την ισχύ ατόμων ή και ομάδων ατόμων που επηρεάζουν, διαμορφώνουν ή ενδεχομένως καθοδηγούν πρόσκαιρα αλλά εν τέλει αφομοιώνονται στη συνισταμένη θέληση. Οπωσδήποτε όμως, ιστορικά, είναι οι πράξεις του κάθε έθνους που το αξιολογούν.

Βέβαια ισχυροί κοινωνικοί νόμοι ή φαινόμενα ασκούν κολοσσιαία επίδραση, όπως και δυνατές προσωπικότητες καθορίζουν τις συλλογικές αποφάσεις, αλλά τελικά ο ορισμός του επιπέδου σύνδεσης του αιτίου με το αποτέλεσμα καθορίζει τη διαύγεια του ιστορικού συμπερά-

σματος. Ισχύει για παράδειγμα η κοινωνική διαπίστωση ότι το χρήμα δεν έχει πατρίδα και ότι το διεθνές κεφάλαιο επηρεάζει έναν πόλεμο. Όμως το αίτιο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου δεν ήταν η κερδοφορία εταιρειών αλλά η ηγεσία εθνών. Το ότι τα ποντίκια αλλάζουν κελάρι όταν αυτό πλημμυρήσει δεν σημαίνει ότι ήταν αυτά της πλημμύρας το αίτιο. Το αίτιο ήταν ο ανταγωνισμός ισχυρών εθνών για την ενδυνάμωση τους, η πάλη τους για εξασφάλιση του ευ ζην. Σίγουρα άτομα ή εταιρείες πλούτισαν ή πτώχευσαν και πολύ χρήμα άλλαξε χέρια, αλλά αυτό ήταν παράγωγο αποτέλεσμα. Το κύριο ιστορικό αποτέλεσμα ήταν η αποδυνάμωση των ηττημένων εθνών και η κυριαρχία των νικητών.

Με αυτό το πρίσμα διήλθα και την ιστορική περίοδο του παρόντος πονήματος, ως ιστορία του ελληνικού έθνους. Γεγονότα, που εκτυλίχθηκαν μεν στο φάσμα της αέναης πάλης δεσποτισμού και φιλελευθερισμού, αλλά γεγονότα, προκαλούμενα από πράξεις ατόμων ή ομάδων ατόμων, με αίτια που άπτονται του Έθνους των Ελλήνων. Με αυτή την προσέγγιση αναζήτησα τα αντίστοιχα ιστορικά αποτελέσματα, μέσα στην προερχόμενη από διάφορες κατευθύνσεις ιστορική ομίχλη.

Αν τώρα ξενίσει κάποιους η ενασχόληση ενός οικονομολόγου με την ιστορία, θα τους αντιτείνω απλώς ότι η αποτελεσματική μελέτη των σύγχρονων οικονομικών φαινομένων επιβάλει βαθιά ιστορική γνώση, οπότε αυτό δεν είναι ιδιωτική πολυτέλεια αλλά επιστημονικό καθήκον. Όπως και να 'χει όμως η προσωπική μου ευχαρίστηση είναι τόση που κατανίκησε τις αμφιβολίες επιστημονικής χρησιμότητας κόπου που, αν μη τι άλλο, θα πυκνώσει την εξ αποδοχής ωφέλιμη πληθώρα ιστορικών απόψεων. Ο πληθωρισμός γνωμών άλλωστε βλάπτει λιγότερο από αυτόν των τιμών. Η μελέτη και η

βαθειά γνώση της ιστορίας πάντως είναι υποχρέωση όλων των πολιτών, όχι μόνο των επιστημόνων. Από τη στιγμή που κάθε πολίτης συμμετέχει στη ζωή της πολιτείας, θέλοντας και μη παίρνει αποφάσεις. Για να είναι όμως σωστές οι αποφάσεις πρέπει τα δεδομένα στα οποία στηρίζονται να είναι ολοκληρωμένα. Με άγνοια του χθες ή με στρεβλή αποδομημένη γνώση του δεν μπορεί να χτιστεί το αύριο. Γιατί οι φρόνιμοι άνθρωποι όπως δεν περιμένουν το χειμώνα για να μαζέψουν ξύλα, όπως χτίζουν σπίτια μαθαίνοντας απ' τα παλιούς σεισμούς, όπως μαθαίνει ο ένας απ' τον άλλο στη δουλειά του έτσι πρέπει να μελετούν και να πράττουν για τα ζητήματα της πολιτείας μας.

Εδώ βρίσκεται και η αξία της ιστορίας που την καθιστά πολύτιμο οδηγό όλων των πολιτών. Η μελέτη της επιτρέπει την απόκτηση γνώσης με πρακτική αξία. Ποιό είναι άλλωστε το κυρίαρχο ιστορικό αίτιο; Δηλαδή γιατί οι άνθρωποι πράττουν όπως πράττουν; Μα η βελτίωση της ζωής τους ή πιο σωστά η βελτιστοποίηση των όρων ζωής τους. Να ζουν δηλαδή όσο μπορούν καλύτερα. Το ευ ζην είναι η πυρηνική κινητήριος δύναμη της ιστορίας. Το αν τα καταφέρνουν το βλέπουμε από τα αντίστοιχα ιστορικά αποτελέσματα. Εντοπίζουμε έτσι τον τρόπο που οι άνθρωποι αποτυγχάνουν ή πετυχαίνουν στο σκοπό τους. Δηλαδή μαθαίνουμε από τις πράξεις των προγόνων μας. Αν διαβάσουμε σωστά την ιστορία, μπορούμε να βελτιώσουμε επαρκέστερα τη δική μας ζωή. Σαν σύνολο οργανωμένο, σαν σώμα εχεφρόνων πολιτών, να σχεδιάσουμε αποτελεσματικά το παρόν και το μέλλον μας.

Το οφείλουμε σε αυτούς που με αγώνες, θυσίες, μόχθο, απώλειες, βάσανα, στερήσεις μας κληροδότησαν την πολιτεία μας, αυτούς που πάλεψαν, δημιούργησαν,

έσφαλλαν ίσως αλλά μας πίστωσαν με θησαυρό γνώσεων και εμπειριών, τον πλούτο της νεώτερης ελληνικής ιστορίας. Σ' αυτούς, τους αμέτρητους εν πολέμω και εν ειρήνη ήρωες και ηρωίδες τους έθνους μας αφιερώνεται ευλαβικά τούτος ο λόγος.

Δημήτριος Γ. Κουτσονίκας

Αγρίνιο, Δεκέμβριος 2021

Το χάραμα της λεφτεριάς

Ο 19ος αιώνας σήμανε την ανάσταση του ελληνικού έθνους. Η επανάσταση των Ελλήνων το 1821 θεμελίωσε την εθνική τους Παλιγγενεσία δημιουργώντας μετά από αιώνες ελεύθερο ελληνικό κράτος. Μικρό, φτωχό, κακοργανωμένο υπό κηδεμονία κρατίδιο αλλά με διαυγή εθνική υπόσταση. Κατά τον πρώτο αυτό αιώνα της αναγέννησης τους οι Έλληνες πάντως, ελεύθεροι και σκλαβωμένοι, ουδέποτε έπαψαν να προσδοκούν και να επιδιώκουν την ολοκλήρωση της εθνικής τους οντότητας. Κύριος στόχος τους ήταν η απελευθέρωση των ελληνικών περιοχών που παρέμεναν εκτός επικράτειας. Περιοχές που τόσο από εδαφικής όσο και από πληθυσμιακής άποψης ήταν μεγαλύτερες από τις ελεύθερες. Επαναστάσεις και ξεσηκωμοί των Ελλήνων με σκοπό την ένωση έλαβαν χώρα στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Κρήτη, τα νησιά. Η μισοτελειωμένη Εθνεγερσία του 1821 είχε καταδείξει ότι η εθνική τους ολοκλήρωση εξαρτιόνταν καθαρά από τη δική τους πολεμική τους δύναμη. Γνώριζαν ότι η διπλωματία και οι

συμμαχίες αν και απαραίτητες αποκτούν υπόσταση όταν υπάρχει υπολογίσιμη στρατιωτική ισχύς. Όμως το ελεύθερο ελληνικό βασίλειο δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στους λαϊκούς πόθους.

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Εξουθενωμένοι από τον Αγώνα τους οι Έλληνες υπέκυψαν στην ανάγκη για επιβίωση και δέχτηκαν ως απόφαση της Θείας Βούλησης τις συνθήκες του νέου τους κράτους. Απηυδισμένοι από τις κακουχίες του πολέμου και τα δεινά των εμφυλίων σπαραγμών αποδέχτηκαν τη Μοναρχία. Συνισταμένη βούληση του λαού, παρά τις εξαιρέσεις, έγινε η νομιμότητα κι η υπακοή. Αγκάλιασαν το Βασιλιά τους και πρόσβλεπαν σε αυτόν ως πατέρα του Έθνους. Πόθοι που αν και σύντομα διαψεύστηκαν ήταν τότε βάλσαμο στις βασανισμένες ψυχές τους. Καθώς η κατοπινή πορεία έδειξε, ο λαός τελικά στάθηκε ανώτερος των ηγετών του, η κοινή θέληση για αναγέννηση αποδείχτηκε ισχυρότερη πάντων.

Οι επιζώντες αγωνιστές και οι οικογένειες τους καθημαγμένες από την τρομερή πάλη προσπαθούσαν να επιβιώσουν σε ένα έρημο τοπίο. Οι περιοχές του ελεύθερου κράτους ήταν κατεστραμμένες με υποδομές ανύπαρκτες. Οι ξένες δυνάμεις, σε μια εποχή που εξουσίαζε την Ευρώπη η Ιερά Συμμαχία, προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να ελέγξουν το νεοσύστατο ελληνικό κρατίδιο. Επίσημα ή ανεπίσημα κέντρα των ξένων πρεσβειών, συνεργαζόμενα ή αντιμαχόμενα, επενέβαιναν συχνά για να εξυπηρετήσουν παράλληλα με τα κρατικά και προσωπικά συμφέροντα και φιλοδοξίες. Διόριζαν πρωθυπουργούς, επέβαλλαν υπουργούς, προωθούσαν υπαλλήλους, εκβίαζαν απροκάλυπτα, κάλυπταν ληστές, κερδοσκοπούσαν και δεν δίσταζαν να επιβλη-

θούν με ωμή βία προκειμένου να προωθήσουν τους σκοπούς τους. Η ωμή παρέμβαση των εγγυητριών δυνάμεων που βύθιζε στην εξαθλίωση το λαό προξενούσε την κατακραυγή ακόμα και της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.

Οι βάσεις λοιπόν για την κατανόηση της φύσης εκείνου του κράτους βρίσκονται αφενός στην παρεμβατική πολιτική των πρεσβειών των ξένων δυνάμεων και αφετέρου στον βαυαρικό μοναρχικό τρόπο διοίκησης. Με την επιβολή της Μοναρχίας οι απογυμνωμένοι, βασανισμένοι και καταματωμένοι από τον Αγώνα Έλληνες άρχισαν να μαθαίνουν ότι πολιτικός βίος ισούται με ραδιουργία, σκευωρία, δόλο, επιβουλή. Φαυλοκρατία, κομματοκρατία, ρουσφέτια, ληστρικές συμμορίες, διαφθορά, αυθαιρεσίες, πατριδοκαπηλία, τυχοδιωκτισμός, κολακεία, ανομία, βία, αδικία, συκοφαντία, εκμαυλισμός, δουλοπρέπεια προς ξένα κέντρα αποφάσεων ήταν τα χαρακτηριστικά του πολιτικού περιβάλλοντος. Ήδη με την έλευση της Αντιβασιλείας η κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος και ο πλουτισμός ημετέρων εισήλθαν στο δημόσιο βίο. Η οικονομική καταστροφή του τόπου, φυσική απόρροια της δεκαετούς επανάστασης, επέσυρε για το έθνος μακροχρόνια οικονομικά δεσμά με τη μορφή εξωτερικών δανείων από ξένες δυνάμεις. Τα δάνεια αυτά από την επαναστατική ακόμη περίοδο εξυπηρέτησαν διπλωματικούς σκοπούς και στρατιωτικές ανάγκες αλλά είχαν επαχθέστατους όρους. Δέσμευσαν δε την οικονομική πολιτική του υπό οργάνωση κράτους και επέτρεψαν σε ξένα κέντρα να επεμβαίνουν προς όφελος τους στα εσωτερικά του. Πολλάκις οι ξένες κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν το δημόσιο χρέος της Ελλάδος ως μέσον πίεσης και ελέγχου

στα όρια της δυνάστευσης, αντιμετωπίζοντας τη, κατά κάποιον τρόπο, ως οικονομική αποικία τους. Επιπρόσθετα εξέθρεψαν ύποπτα στοιχεία στο δημόσιο βίο, δημιούργησαν φατριαστικές συμπεριφορές ημετέρων και προκάλεσαν διχόνοιες στον εξαθλιωμένο λαό. Η κατάσταση αυτή όξυνε το δημοσιονομικό πρόβλημα και επέτεινε την ανάγκη νέου δανεισμού ώστε σταδιακά η Ελλάς κατέστη χρεώστης όλων των μεγάλων δυνάμεων.

ΕΘΝΙΚΕΣ ΓΑΙΕΣ

Το ζήτημα των εθνικών γαιών, που επίσης είχε από την Επανάσταση ήδη καταστεί προβληματικό, επιβάρυνε τη γενική ένδεια. Από την αρχή του Αγώνα ετέθη το ζήτημα, όταν η Γερουσία των Καλτεζών ψήφισε όλα τα τουρκικά κτήματα να λογίζονται εθνικά και να δουλεύουν εις αυτά εκείνοι που τα δούλευαν μέχρι τότε όχι σαν δουλοπάροικοι αλλά σαν ενοικιαστές με τις προσόδους να πηγαίνουν στο Εθνικό Ταμείο. Στις Εθνικές Συνελεύσεις όμως επικράτησαν οι ολιγαρχικοί που δεν ενδιαφέρονταν να μοιράσουν δίκαια τα εθνικά κτήματα αλλά να τα λεηλατήσουν προς ίδιον όφελος. Με την έλευση του Καποδίστρια ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα του ήταν οι αντιδράσεις των ξένων δανειστών και «προστατών» που εμπόδιζαν τη διανομή των εθνικών κτημάτων. Ο σκληρός διπλωματικός αγώνας της εποχής εκείνης καθυστέρησε τη διανομή με επίσημους τίτλους. Η δίκαιη αυτή κοινωνική λύση που θα εξύψωνε τον Καποδίστρια στον ελληνικό λαό ενοχλούσε την απληστία των ντόπιων Κοτζαμπάσηδων, νεοαγάδων, επίδοξοι πασάδες στη θέση των πασάδων. Ενοχλούσε επίσης τις Ξένες Δυνάμεις που ήθελαν τα εθνικά κτήματα ως ενέχυρο για τα δάνεια τους αλλά και εχθρεύονταν τη δημοφιλία του Κυβερνήτη. Η δολοφονία του

Καποδίστρια ακύρωσε τελικά τη διανομή των εθνικών γαιών που έγιναν αντικείμενο παράνομου πλουτισμού και διαφθοράς και ματαίωσε το πρόγραμμα ανοικοδόμησης. Η μοναρχική διακυβέρνηση που ακολούθησε εξέθρεψε φαινόμενα διαφθοράς και παράνομου πλουτισμού μέσω αυθαίρετων και παράτυπων εκχωρήσεων γης, όπως στη χαρακτηριστική περίπτωση του Πειραιά. Ο λαός ανέμενε επίσης τη συνταξιοδότηση των σακατεμένων αγωνιστών και την αποκατάσταση αυτών που διατηρούνταν αρτιμελείς στις τάξεις του εθνικού στρατού. Περίμενε ο λαός από τον Όθωνα ότι θα μοίραζε δίκαια τα εθνικά κτήματα και θα έδινε σε όλους τη δυνατότητα να ζουν με αξιοπρέπεια. Οι ελπίδες όμως των Ελλήνων γρήγορα διαψεύστηκαν. Οι χιλιαρχίες του Καποδίστρια διαλύθηκαν και χιλιάδες αγωνιστές που είχαν δώσει το αίμα τους για την ελευθερία της πατρίδας έμειναν κυριολεκτικά στο δρόμο. Εξουθενωμένοι σωματικά και ψυχικά αυτοί και οι οικογένειες τους οδηγήθηκαν στην απόλυτη φτώχεια και την εξαθλίωση. Πολλοί από τους αγωνιστές για να επιβιώσουν βγήκαν στο κλαρί κι άλλοι έγιναν μπράβοι σε ισχυρούς πλούσιους χάνοντας την υπόληψη τους. Η προσπάθεια του 1835 για διανομή των εθνικών γαιών οδηγήθηκε από τη βαυαρική γραφειοκρατία και την εγχώρια διαφθορά σε καταχρήσεις και πλουτισμό ημετέρων. Άρχισαν τότε να εμφανίζονται οι νεοκοτζαμπάσηδες, άνθρωποι αδίστακτοι που αρέσκονταν να αποκαλούνται προεστοί και συγκέντρωναν με κάθε τρόπο στα χέρια τους γη και πλούτο. Με σύμμαχο το κλεμμένο χρήμα τους, τους διαφθαρμένους πολιτικούς, την επιβουλή των Βαυαρών και των λοιπών ευρωπαίων, τα πάθη των εμφυλίων σπαραγμών, την αμορφωσιά και την απίστευτη φτώ-

χεια σύντομα απέκτησαν δύναμη τούρκου αγά, απαιτούσαν από τους Έλληνες να τους προσκυνούν, ζούσαν πολυτελέστατα και πλήρωναν πεινασμένους αγωνιστές ως μπράβους. Τέτοιοι «προεστοί» εμφανίστηκαν σε ολόκληρη την ελληνική επαρχία όπου πάμπολλοι κάτοικοι και παλαίμαχοι αγωνιστές, ακτήμονες σχεδόν, κατέληξαν να δουλεύουν για ένα κομμάτι ψωμί στα κτήματα τους.

ΚΟΜΜΑΤΟΚΡΑΤΙΑ

Σε αυτό το περιβάλλον ανεφύησαν κάθε λογής παλιάνθρωποι στην πολιτική, τη δημόσια διοίκηση και την οικονομική ζωή του τόπου. Οι αγωνιστές κυνηγήθηκαν ανηλεώς και με το παραμικρό εκτελούνταν δι' αποκεφαλισμού με καρμανιόλα στο Σύνταγμα, φυλακίζονταν ή εξωθούνταν στην παρανομία. Η πολιτική δια των κομμάτων έγινε υπηρέτης ξένων συμφερόντων και όχημα προσωπικών φιλοδοξιών, πλουτισμού και άνομης εξουσίας. Η εκπόρνευση συνειδήσεων γίνονταν μέσο ελέγχου και δύναμης. Εξαιτίας της ανέχειας γυναίκες βιάζονταν, περιουσίες υπεξαιρούνταν, οικογενειάρχες διώκονταν, χήρες και ορφανά λιμοκτονούσαν. Ληστές από ανάγκη ή δόλο λυμαίνονταν την ύπαιθρο χώρα με δράση που συχνά υποθάλπονταν από ξένα ή εγχώρια κέντρα εξουσίας. Ο ελληνικός λαός υπέφερε και αγωνίζονταν να επιβιώσει. Κύριο μέλημα του έγινε η εξασφάλιση του κυττάρου της ελληνικής κοινωνίας, της οικογένειας. Οι πρώην επαναστάτες αφοσιώθηκαν τότε στο να αναστήσουν τις οικογένειες τους με αξιοπρέπεια και παλεύοντας με τη φτώχεια να ξαναφτιάξουν τις πόλεις και τα χωριά τους. Μέσα σε σωρούς ερειπίων, ρημαγμένα εργαστήρια, χέρσα χωράφια και ανύπαρκτη εμπορική κίνηση μόνη λύση για τους πολλούς ήταν η

εξασφάλιση μιας γωνιάς γης για να χτίσουν το σπίτι τους και να καλλιεργούν τη τροφή τους. Αναζήτησαν έτσι στην εξαίσια ελληνική φύση τη σωτηρία τους. Εξαιτίας όμως του ζητήματος των αδιανέμητων εθνικών γαιών οι Έλληνες τότε διεσπάρησαν όπου μπορούσαν να βρούνε γη. Γι' αυτό και τα αμέτρητα χωριά της Ελλάδος τον 20ο αιώνα. Γι' αυτό και ο κατεξοχήν αγροτικός χαρακτήρας της. Δύναμη κι αδυναμία ταυτόχρονα. Αδυναμία η αμορφωσιά τους που επέτρεψε να παρασυρθούν σε κρίσιμες στιγμές. Δύναμη όμως του έθνους ανίκητη η αγνότητα κι η άδολη καθαρότητα τους που όταν απάντησαν άξιους ηγέτες θαυματούργησαν. Τα παιδιά αυτών των αγνών κατοίκων της ελληνικής υπαίθρου, οι Έλληνες Αγρότες, μεγέθυναν και φύλαξαν με το αίμα τους την πατρίδα.

Το νεοσύστατο ελληνικό κρατίδιο λοιπόν ξεκίνησε το βίο του εντός μιας ολιγαρχικής Ευρώπης, με ελέω Θεού μοναρχία, υπό αυταρχική διοίκηση αντιβασιλέων, σε καθεστώς απόλυτης φτώχιας και διεφθαρμένο πολιτικό περιβάλλον. Έτσι σε αντίθεση με τη φύση της Επανάστασης και την ψυχοσύνθεση του ελληνικού λαού στον τόπο επικράτησε η ολιγαρχία. Οι ελληνικές κυβερνήσεις υπήκοες στις προσταγές των προστάτιδων δυνάμεων εφάρμοζαν ευλαβικά έναντι της Πύλης την πολιτική της αψόγου στάσεως. Η εξωτερική πολιτική του κράτους συνίστατο στην εξασφάλιση της στήριξης των ξένων αγγίζοντας τα όρια της επαιτείας καθιστώντας τη χώρα υπηρέτη αλλότριων συμφερόντων. Οι πολιτικοί ηγέτες, προσηλωμένοι στην ξένη δύναμη της επιλογής τους, χρησιμοποιούσαν τον ανεύθυνο Βασιλέα ως μέσον, ανάγοντας τη διπλωματία του έθνους σε οικογενειακή υπόθεση προσώπων. Η τακτική αυτή, αντίθε-

τη με τους εθνικούς πόθους, προκαλούσε αναταραχές, κοινωνικές εντάσεις και πάθη που συχνά γίνονταν αντικείμενα εκμετάλλευσης. Ανάχωμα σε αυτή την πολιτική, εκτός από το αίσθημα του λαού που επέδειξε ωριμότητα αντάξια της πολυχιλιετούς ιστορίας του, υπήρξαν και εμπνευσμένες προσωπικότητες εντός και εκτός της ελεύθερης επικράτειας.

Ο πρώτος αιώνας

Η ολοκληρωμένη κατανόηση βέβαια της πορείας του ελληνικού έθνους προς την αναγέννηση προϋποθέτει γνώση του ευρύτερου ιστορικού πεδίου. Η Ευρώπη που ετοιμάζονταν να υποδεχτεί τον 20ο αιώνα προέρχονταν από μακραίωνη πολεμική αντιπαράθεση των ευρωπαϊκών κρατών για επικράτηση. Παράλληλα αφήνοντας πίσω τον Μεσαίωνα με την Αναγέννηση οι λαοί της πάλευαν να αποτινάξουν την αυταρχικότητα. Όσο η ευρωπαϊκή παιδεία προόδευε τόσο οι ευρωπαϊκές κοινωνίες απομακρύνονταν από το δεσποτισμό στρεφόμενες στον φιλελευθερισμό. Πλήθος επαναστάσεων και ξεσηκωμών ακατάπαυστα δήλωναν ότι οι ευρωπαϊκοί πληθυσμοί είχαν συνδέσει την ευημερία τους με την ευημερία του γενέθλιου έθνους τους. Τους τελευταίους αιώνες της δεύτερης χιλιετίας η Ευρώπη βίωνε τη γέννηση των εθνικών κρατών. Η ιστορική εξέλιξη δικαίωσε το λαϊκό ένστικτο των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Τελικά μέσω των εθνικών κρατών η Ευρώπη γνώρισε ευημερία και πρόοδο όσο ποτέ άλλοτε. Αυτό όμως έγινε μετά από τιτάνιους αγώνες και δυο παγκόσμιους πολέμους, οπότε τα εθνικά κράτη ως εκπρόσωποι του φιλελευθερι-

σμού επικράτησαν των επίδοξων αυτοκρατοριών του δεσποτισμού. Στη μεγάλη αυτή σύγκρουση που έλαβε χώρα το πρώτο μισό του 20ου αιώνα η μικρή Ελλάς πρωταγωνίστησε. Λαμβάνοντας ως αντιδάνειο τα φώτα του πολιτισμού σήκωσε το λάβαρο της ελευθερίας με την επανάσταση της και από εκείνη τη στιγμή πήρε τη θέση της στο πεδίο πάλης των εθνών. Πεδίο πάλης του φιλελευθερισμού με το δεσποτισμό, πάλη που πρώτα δόθηκε μέσα σε κάθε έθνος. Ανάλογα με το ποια πλευρά επικρατούσε εντός του κράτους τάσσονταν και αυτό με τον αντίστοιχο σχηματισμό. Κάποιες φορές όμως η βούληση του Έθνους δεν ταυτίστηκε με τη θέληση του Κράτους.

Σίγουρα προδότες υπήρξαν σε κάθε πλευρά. Σίγουρα υπήρξαν άνθρωποι που για ίδιον όφελος συνειδητά πούλησαν την πατρίδα τους. Όμως τα περισσότερα λάθη έγιναν από εσφαλμένες επιλογές ή παραλείψεις. Το ασφαλέστερο κριτήριο λοιπόν εξαγωγής συμπερασμάτων είναι ο εντοπισμός της υιοθετούμενης κοσμοθεωρίας. Τι εκτιμούσε κάποιο άτομο ή κάποιος λαός ότι προωθούσε το ευ ζην; Ο φιλελευθερισμός ή ο δεσποτισμός; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα φωτίζει ιστορικές πράξεις και επιλογές. Η παρατηρούμενη μεταβολή δε στις πεποιθήσεις μετέβαλε και τις επιλογές όχι μόνο ατόμων αλλά και ολόκληρων κοινωνιών.

ΣΑΜΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Στη Σάμο, για παράδειγμα, που πρωτοστάτησε στην Επανάσταση οι Έλληνες υπό την ηγεσία του Λυκούργου Λογοθέτη, υπό την καθοδήγηση του Καποδίστρια, συνέχισαν να επιδιώκουν την απελευθέρωση και σύστησαν την Σαμιακή Πολιτεία ως αντίδραση στη μη ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Το καθεστώς διατηρήθηκε από το 1830 ως το 1834 οπότε επιβλήθηκε από

τις μεγάλες δυνάμεις η Σαμιακή Ηγεμονία, καθεστώς ημιαυτόνομο. Εν τω μεταξύ, μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη στις 27 Σεπτεμβρίου 1831 οι Έλληνες είχαν αποδεχτεί τη Βασιλεία ως πολίτευμα και τον ανήλικο Όθωνα ως μονάρχη. Έως τις 20 Μαΐου 1835 κυβερνιόνταν απολυταρχικά από τρεις Αντιβασιλείς. Η αντιβασιλεία καταργήθηκε ουσιαστικά, όταν επέστρεψε ο Όθωνας από το εξωτερικό που είχε μεταβεί για να παντρευτεί την Αμαλία, με την απομάκρυνση στις 2 Φεβρουαρίου 1837 του Άρμανσπεργκ που κυβερνούσε ως Αρχιγραμματεύς. Είχε προηγηθεί στις 2 Φεβρουαρίου 1836 κίνημα στην Αιτωλοακαρνανία κατά της διακυβέρνησης του Άρμανσπεργκ των οπλαρχηγών Νικολού Ζέρβα, Μαλάμου και Δημοτσέλιου ζητώντας την καθιέρωση Συντάγματος. Το κίνημα κατεστάλη αλλά αποτέλεσε τον προάγγελο του Κινήματος της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 από τον Μακρυγιάννη και τον Καλλέργη που υποχρέωσε τον Όθωνα να αποδεχτεί την κατάρτιση Συντάγματος το οποίο ψηφίστηκε τελικά στις 18 Μαρτίου 1844.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1841

Άσβεστος ο πόθος για ένωση παρέμενε και στη μαρτυρική Κρήτη. Το νησί, μήλον της έριδος των διεθνών δυνάμεων, αποτελούσε αντικείμενο διαρκούς γεωπολιτικού ανταγωνισμού. Στη Μεγαλόνησο όμως έχοντας καταβάλει βαρύ φόρο αίματος κατά την Επανάσταση του '21 οι Έλληνες αρνούνταν να αποδεχθούν τα τετελεσμένα της διεθνούς διπλωματίας. Στις 22 Φεβρουαρίου 1841, κήρυξαν επανάσταση ζητώντας ένωση με την Ελλάδα οι Αριστείδης Χαιρέτης, Θεόφραστος Χαιρέτης και Γεώργιος Βασιλείου (ο καπετάν Βασιλογεώργης που έπεσε ηρωϊκά στη Θεσσαλία μαχόμενος κατά την ελληνική επανάσταση του 1854) και συμμετείχαν οι Βαρδουμπάς, Κονταξάκης, Μπιστάκης, Πωλογεωργάκης, Μα-

νουσέλης, Σηφοδασκαλάκης, Μανουσογιαννάκης, Μοράκης, Ανδρουλάκης, Βαρδινάκης, Τσιριντάνης, Χάλης, Κουμής, Εμμανουήλ Πατέλαρος, Αναγνώστης Τσουδερός, Δεικτάκης, Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Μιχάλης Κόρακας, Σμπώκος, Σκουλάς, Σγουρός, Παπαδάκης. Η επανάσταση απέτυχε αλλά ο αγώνας των Κρητών θα συνεχίζονταν. Τον Σεπτέμβριο του 1848 οι Έλληνες της Κεφαλονιάς υπό τους Ηλία Ζερβό και Ιωσήφ Μομφεράτο επαναστάτησαν έναντι των Άγγλων ζητώντας ένωση με την Ελλάδα. Η επανάσταση κατεστάλη με τη βία και οι πρωταίτιοι εξορίστηκαν. Την επόμενη χρονιά οι Έλληνες επαναστάτησαν και πάλι. Οι Άγγλοι κήρυξαν στρατιωτικό νόμο και εφάρμοσαν εκ νέου βίαια κατασταλτικά μέτρα, τρομοκρατία, βασανιστήρια, εκτοπίσεις, καταστροφές ελληνικών περιουσιών, μαστιγώσεις και απαγχονισμούς. Το Ριζοσπαστικό κίνημα όμως υπέρ της Ένωσης με την Ελλάδα γιγαντώθηκε.

ΚΡΙΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ 1853

Στην Ευρώπη η εύθραυστη ισορροπία της Ιεράς Συμμαχίας κλυδωνίζονταν διαρκώς από επαναστάσεις, εξεγέρσεις και πολέμους των εθνών. Στις 4 Οκτωβρίου 1853 ξεκίνησε ο λεγόμενος Κριμαϊκός πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας που συντάραξε την Ευρώπη μέχρι τη λήξη του με την υπογραφή της συνθήκης του Παρισιού στις 30 Μαρτίου 1856. Οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες συνασπίστηκαν έναντι της Ρωσίας που ηττήθηκε και παραιτήθηκε του δικαιώματος προστασίας των ορθοδόξων. Επιβλήθηκε τότε το δόγμα διατήρησης της συνοχής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πόλεμος αυτός επηρέασε και την Ελλάδα. Οι Έλληνες παρά τις δυσκολίες επιβίωσης τους συνέχιζαν αδιάκοπτα τοπικά ή ευρύτερα να σχεδιάζουν και να προσπαθούν να αναλόγως των περιστάσεων να ελευθερώσουν τις σκλαβωμένες περιοχές. Ο Κριμαϊκός πόλεμος ήταν μια από τις

περιστάσεις που θεωρήθηκε ευνοϊκή για γενικευμένη απελευθερωτική έγερση.

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1854

Στις 15 Ιανουαρίου 1854 ξεσηκώθηκαν οι Έλληνες της Ηπείρου με επικεφαλής τους προκρίτους του Ραδοβιζίου: Δημήτριο Σκαλτσογιάννη, Γεώργιο Κατσικογιάννη, Ιωάννη Κοσσυβάκη, Καραγιάννη Κοτσίλα, Δημήτριο Κόκκα, Κώστα Κοσμά, Βασίλειο Νάκο, Ντούλα Βάσο, Κολιό Μαυρομάτη, Κώστα Πάνου Στούμπο, Κώστα Ντερέκο, Κωνσταντίνο Τσιγαρίδα. Είχε προηγηθεί στρατιωτική δραστηριότητα από τους Δημήτριο Σκαλτσογιάννη και Γεώργιο Κατσικογιάννη και προετοιμασία μεταξύ των Ελλήνων διαφόρων περιοχών, ενώ η σημαία των επαναστατών ετοιμάστηκε στο Βάλτο στην οικία του Σκυλοδήμου από τον Ζυμβρακάκη. Ταυτόχρονα κινήθηκε ισχυρό σώμα 1.500 πολεμιστών της περιοχής Σουλίου υπό τους Θύμιο Ζήκο, Λάμπρο Ζήκο, Νικόλαο Ζήκο, Νάση Νίκο, Ιωάννη Κώστα, Νάσο Γιαννακά και έτερο 300 Λακιωτών υπό τον Ηγούμενο Ρωγών.

Προσυνεννοημένοι προσέτρεξαν αμέσως οι Σουλιώτες οπλαρχηγοί του Αγρινίου υπό τους Δημήτριο Μπότσαρη, Νικόλαο Ζέρβα και Αθανάσιο Κουτσονίκα. Ακολούθως τέθηκε επικεφαλής των επαναστατών ο γιος του Αρχιστράτηγου του '21 Σπυρίδων Καραϊσκάκης που κινήθηκε με Βαλτινούς και Ξηρομερίτες εθελοντές, ενώ τον ακολούθησαν οι οπλαρχηγοί Θεοδωράκης Γρίβας, Κίτσος Τζαβέλας, Δημήτριος Βαρνακιώτης, Χρήστος Καλογεράς, Ιωάννης Ράγκος, Δημήτριος Γρίβας, Σωτήριος Στράτος, Γεώργιος Καραούλης, Αντώνιος Καλαμογδάρτης, Γεώργιος Μαυρομάτης, Φώτιος Κοντονίκας, Ιωάννης Κοντονίκας, Κόκκαλης, Δαλάσκας. Η πολεμική έγερση του Αγρινίου και οι πρώτες νίκες προσέλκυσαν αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, που παραι-

τήθηκαν από τη θέση τους για να πολεμήσουν, όπως οι: Νότης Μπότσαρης, Νικόλαος Τζαβέλλας, Νικόλαος Κάσκαρης, Ηλίας Χορμόβας, Λάμπρος Κάντζος, Χρήστος Κουτσονίκας, Νικόλαος Μπότσαρης, Λάμπρος Κουτσονίκας, Χρήστος Μπότσης, Ευάγγελος Κοντογιάννης, Κωνσταντίνος Βέικος, Σπύρος Τζαβέλλας, Ζάχος Μήλιος. Η Αιτωλοακαρνανία κατέστη κέντρο συγκέντρωσης των πολεμιστών. Σε Αγρίνιο, Μεσολόγγι, Αμφιλοχία, Αστακό, Βόνιτσα, Βάλτο εθελοντές και υλικό συγκεντρώνονταν και προωθούνταν στην Ήπειρο. Στην Αθήνα ο υπουργός στρατιωτικών Σκαρλάτος Σούτσος ήταν υπέρ της Επανάστασης και τη βοηθούσε, όπως και η Βασίλισσα Αμαλία, ενώ τελικά με την παρακίνηση του υπασπιστή του Βασιλέως Γενναίου Κολοκοτρώνη εκδήλωσε την υποστήριξη του και ο Όθωνας. Ο πρωθυπουργός όμως Αντώνιος Κριεζής και οι πολιτικοί Σπυρίδων Τρικούπης (πρέσβης στο Λονδίνο), Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (πρέσβης στο Παρίσι) και Ανδρέας Μεταξάς (πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη) παρέμειναν επιφυλακτικοί.

Η επανάσταση της Ηπείρου εξαπλώθηκε μέχρι τη Χειμάρρα, ενώ παράλληλα κινήθηκαν και οι Κρητικοί, ενώ οι Πελοποννήσιοι και οι Επτανήσιοι έστειλαν ενισχύσεις. Με το φούντωμα του ξεσηκωμού τέθηκαν επικεφαλής οι γηραιοί οπλαρχηγοί Θοδωράκης Γρίβας και Κίτσος Τζαβέλλας που ανέλαβαν τη διεύθυνση των επιχειρήσεων. Οι Έλληνες επαναστάτησαν επίσης στη Θεσσαλία υπό τους Χατζηπέτρο, Φιλάρετο, Βελέντζα, Αξελό, Μπασδέκη, Γριζάνο, Ζιάκα, Μοσκοβάκη και στη Μακεδονία υπό τους Θεόδωρο Ζιάκα και Τσάμη Καρατάσο. Οι Φιλέλληνες του εξωτερικού τάχθηκαν υπέρ της ελληνικής Επανάστασης και σημειώθηκαν κινήσεις ενίσχυσης του αγώνα. Εκτός όμως από τη Ρωσία που

ωφελούνταν λόγω του Κριμαϊκού πολέμου οι Κυβερνήσεις Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας και Πρωσίας ήταν εχθρικές προς τους Έλληνες. Η Αγγλία και η Γαλλία που στις 28 Μαρτίου 1854 κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Ρωσίας, ως σύμμαχοι της Τουρκίας κινήθηκαν ενεργά προς ενίσχυση των Οθωμανών. Παρεμπόδιζαν την τροφοδοσία των επαναστατών, έστειλαν επιτόπου ανθρώπους τους να συντονίσουν την άμυνα των Τούρκων, πίεσαν την ελληνική κυβέρνηση να απαρνηθεί τον αγώνα και κατέλαβαν την πρωτεύουσα αποκλείοντας το λιμάνι του Πειραιά. Το Μάιο δε, επέβαλαν την αντικατάσταση του πρωθυπουργού Κριεζή από τον Μαυροκορδάτο.

Παρότι η επανάσταση εδραιώθηκε ραγδαία και σημείωσε σημαντικές στρατιωτικές επιτυχίες από τον Απρίλιο άρχισε να σβήνει στην Ήπειρο και μέχρι το Σεπτέμβριο είχε ολοκληρωτικά τελειώσει. Οι αιτίες ήταν η αδυναμία των αρχηγών Γρίβα και Τζαβέλλα, η ανεπάρκεια της πολιτικής ηγεσίας, η έλλειψη διπλωματικής καθοδήγησης, η διακοπή των ενισχύσεων και η δυναμική επέμβαση Αγγλίας και Γαλλίας. Ο λαός, νιώθοντας προδομένος, υπέφερε τόσο στις σκλαβωμένες περιοχές από τον κατατρεγμό των Οθωμανών, όσο και στο ελεύθερο κρατίδιο που πείνασε λόγω του αποκλεισμού των Αγγλογάλλων και των ασθενειών που προκλήθηκαν. Η απογοήτευση του ελληνισμού ήταν κολοσσιαία. Το έθνος όμως άντλησε από τη μεγάλη αυτή επανάσταση πολύτιμα μαθήματα για το άμεσο μέλλον, όταν οι διεθνείς ισορροπίες μεταβλήθηκαν. Το Ραδοβίζι επαναστάτησε ξανά το 1866 και το 1878. Ενσωματώθηκε τελικά στον εθνικό κορμό με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης στις 2 Ιουλίου το 1881, όταν η Θεσσαλία και τμήμα της επαρχίας 'Αρτας, συμπεριλαμβα-

νομένων των περιοχών Ραδοβιζίου και Τζουμέρκων, παραχωρήθηκαν στο ελληνικό βασίλειο, που για τις μεγάλες δυνάμεις δεν ήταν παρά ένα ακόμη πιόνι στην ευρύτερη γεωπολιτική σκακιέρα.

ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΑΛΛΑΓΗ 1862

Οι Έλληνες επαναστάτησαν τελικά κατά της δυναστείας του Όθωνα το 1862 αναγκάζοντας τον να αναχωρήσει οριστικά στις 10 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Οι Μεγάλες Δυνάμεις έστειλαν τον 18χρονο πρίγκιπα της Δανίας Χριστιανό Γουλιέλμο Φερδινάνδο Αδόλφο Γεώργιο του Σλέσβιχ Χόλσταϊν Σόννντερμπουρκ Γκλύξμπουρκ, που στις 30 Οκτωβρίου 1863 ενθρονίστηκε ως Γεώργιος Α΄ Βασιλεύς των Ελλήνων ορκιζόμενος πίστη στο Σύνταγμα. Από τα άμεσα οφέλη της εκλογής του Γεωργίου ήταν η ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων στο ελεύθερο ελληνικό κράτος στις 21 Μαΐου 1864. Δικαιώθηκαν έτσι οι θυσίες των επτανησίων κατά την επανάσταση του 1821 και οι μετέπειτα αγώνες τους παρά τους επαχθείς όρους με τους οποίους έγινε η παραχώρηση. Οι εξελίξεις αυτές στο εσωτερικό του ελληνικού βασιλείου δεν ήταν ανεπηρέαστες από τη διεθνή σκηνή. Το ελληνικό κράτος από την ίδρυση του αποτέλεσε πεδίο ανταγωνισμού των ισχυρών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Η Βαυαρία, βραχίονας αρχικά της Αυστρίας σε ρόλο που σταδιακά αντιστράφηκε με τη δυνάμωση της Γερμανίας, οπότε η Αυστρία έγινε υποχείριο της, ήθελε να ελέγχει τη δημόσια διοίκηση, η Αγγλία την οικονομία, η Γαλλία το στρατό, η Ρωσία τη διπλωματία κι όλοι μαζί την εκπαίδευση και την κουλτούρα του ταλαίπωρου κρατιδίου. Οι προτιμήσεις αυτές μεταβάλλονταν αναλόγως των δικών τους εθνικών σχεδιασμών και ενίοτε συμπαρασύρονταν από τις μεταξύ τους συγκρούσεις και ανταγωνισμούς. Ισορροπούσαν δε, όταν αυτό επιβάλλονταν από την εξυπηρέτηση των ευρύτερων γεω-

πολιτικών συμφερόντων. Αυτές οι συνθήκες είναι απαραίτητες για να κατανοήσει κανείς πλήρως τα πολιτικώς τεκταινόμενα εντός της ελληνικής επικράτειας. Έτσι εξηγούνται λογικά, φαινομενικά αλλοπρόσαλλες κινήσεις Ελλήνων πολιτικών, αφού γίνονταν υπό καθοδήγηση και προς εξυπηρέτηση ξένων συμφερόντων.

Η ολοκληρωμένη αντίληψη αυτής της ιστορικής πραγματικότητας προϋποθέτει όμως και μια ακόμη κατανόηση. Όλες ανεξαιρέτως οι ξένες δυνάμεις από την πρώτη στιγμή της γέννησης του ελληνικού κρατιδίου, αδιαλείπτως και μέχρι τις μέρες μας, απέκτησαν συνεργάτες, υπαλλήλους και πράκτορες. Δημιούργησαν έναν ασύμμετρο στρατό στελεχών για την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Στρατολόγησαν εκπαίδευσαν, υποστήριξαν και χρησιμοποίησαν ένα πλήθος εξωνημένων αντρών και γυναικών της Ελλάδας προς όφελος τους. Για να πετύχουν το σκοπό τους αυτό οι ξένες δυνάμεις ξόδεψαν μεγάλα χρηματικά ποσά τα οποία και τα επανέκτησαν στο πολλαπλάσιο ως καρπό επένδυσης, αφού αυτό ακριβώς ήταν: επένδυση δημιουργίας ντόπιων υπηρετών της πολιτικής τους. Οι πρόθυμοι των ξένων πρεσβειών όχι μόνο δεν έλειψαν αλλά ενίοτε συνωστίζονταν πλειοδοτώντας σε ευκαμψία μέσης και πνεύματος. Αυτή την κοινωνική και πολιτική πληγή δημιούργησαν και εξέθρεψαν οι ξένες διπλωματίες αποσκοπώντας στον έλεγχο του ελληνικού κρατιδίου για την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Για το σκοπό αυτό επιδίωξαν από την πρώτη στιγμή τη χειραγώγηση της εγχώριας πολιτικής σκηνής, της παιδείας, του πολιτισμού ακόμα και της κουλτούρας της ελληνικής κοινωνίας. Χρησιμοποίησαν ως μέσον πακτωλό χρημάτων και παροχή αξιωμάτων προς άτομα πιστά στην πολιτική τους. Γι’ αυτό και διαχρονι-

κά στήριξαν οι ξένες δυνάμεις την ανάπτυξη πολιτικών κομμάτων, τη δημιουργία δυτικοκεντρικού εκπαιδευτικού συστήματος, την εξάρτηση του ακαδημαϊκού χώρου από ξένα πνευματικά κέντρα, τη διαπλοκή του οικονομικού κόσμου με ξένα οικονομικά συμφέροντα και την με κάθε τρόπο αποδυνάμωση της ελληνικότητας. Η μουσική, οι χοροί, τα γράμματα, η διατροφή αλλά και ο καθημερινός τρόπος ζωής στο σύνολο του βρίσκονταν διαρκώς σε διαδικασία αλλοίωσης και αποελληνοποίησης τους. Τα αποτελέσματα του φαινομένου αυτού, πλέον ορατά τα τελευταία πενήντα χρόνια, δεν είναι απότοκο μιας αυτοματοποιημένης ιστορικής εξέλιξης, αλλά καρπός οργανωμένης και συστηματικής διαχρονικής προσπάθειας. Τη διαδικασία αυτή ενίσχυσαν κατά περίσταση η φτώχεια του ελληνικού λαού και οι δυστυχία που σωρεύονταν από τους διαρκείς αγώνες του για εθνική ελευθερία. Σε τελική ανάλυση όμως πάντα ήταν δικοί μας άνθρωποι αυτοί που υλοποιούσαν την εξυπηρέτηση των ξένων σκοπών. Ομοεθνείς μας που καπηλευόμενοι υψηλές αξίες και ιδανικά συνειδητά πρόδιδαν την πατρίδα τους για ατομικό τους όφελος.

Ο μελετητής της ιστορίας μπορεί να εντοπίσει τους πουλημένους Έλληνες με μια σχετικώς ασφαλή μέθοδο: ακολουθώντας το χρήμα. Οι προδότες του ελληνισμού υπάλληλοι άνομων αλλότριων συμφερόντων σχεδόν πάντα αυτοί αλλά και τα παιδιά τους ακόμα και τα παιδιά των παιδιών τους εκτός από τιμές κι αξιώματα απόλαυσαν και αμύθητα πλούτη. Γιατί ασχέτως των ψευτοδικαιολογιών που κατά καιρούς επικαλέστηκαν οι πουλημένοι, ο πραγματική αιτία των υπηρεσιών τους ήταν να καρπωθούν θέσεις και πλούτο, να περάσουν καλά αυτοί σε βάρος των υπολοίπων συμπατριωτών τους. Γι' αυτό ακριβώς οι ξένοι εργοδότες τους πάντα

τους άμειβαν πλουσιοπάροχα, τους παρείχαν θέσεις και τιμές, εξασφάλιζαν μέχρι τρίτης γενεάς τους απογόνους τους, που συχνά χρίζονταν διάδοχοι υπηρέτες και πάντα τους υπεράσπιζαν με λύσσα όταν αυτοί κινδύνευαν. Οι άνθρωποι αυτοί δεν βρέθηκαν μόνο σε χώρους κομματικούς, αλλά και σε κάθε κοινωνικό φάσμα. Υπηρέτες ξένων συμφερόντων λειτούργησαν στα κόμματα, στα πανεπιστήμια, στις επιχειρήσεις, στον καλλιτεχνικό κόσμο, στη δημοσιογραφία, στον δικαστικό κλάδο, στα σώματα ασφαλείας. Αυτό το φαινόμενο δυστυχώς διαρκεί μέχρι σήμερα με πρωτοφανή ιστορικά ένταση.

Ο μελετητής λοιπόν οποιασδήποτε ιστορικής περιόδου οφείλει προκειμένου να κατανοήσει πράξεις ή παραλήψεις εντός του ελληνικού χώρου να γνωρίζει το ευρύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο. Με αυτό τον τρόπο θα κατανοήσει γεγονότα που αλλιώς φαντάζουν «αλλόκοτα». Δεν είναι όμως. Απλά κάποια από αυτά οφείλονται σε ξένα κελεύσματα. Για να είμαστε όμως δίκαιοι στην ιστορική μας κρίση πρέπει να εντοπίσουμε και το ότι υπήρξαν Έλληνες που όχι μόνο δεν πρόδωσαν το Έθνος αλλά αντίθετα το εξυπηρέτησαν αξιοποιώντας τον ανταγωνισμό των ξένων δυνάμεων προς όφελος του ελληνισμού. Η διάκριση όμως αυτών των προσωπικοτήτων θέλει προσοχή και επιμέλεια στη μελέτη. Οπωσδήποτε ισχύει η αρχή: το κάθε έργο κρίνεται από το αποτέλεσμα. Έτσι και κάθε πρόσωπο, κάθε πολιτική, κάθε πρόθεση κρίνεται εκ του αποτελέσματος. Προϋπόθεση βέβαια είναι η ασφαλής χρονική απόσταση αλλά και η ολοκληρωμένη ιστορική γνώση.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Έτσι, για την ολοκληρωμένη κατανόηση του πρώτου αιώνα της ζωής του ελεύθερου ελληνικού κρατιδίου

απαιτείται η γνώση και των ευρύτερων γεωπολιτικών συνθηκών της τότε εποχής. Η Ευρώπη συγκεκριμένα, που γεωγραφικά αλλά και πολιτικά ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την ανάκτηση της ελευθερίας των Ελλήνων, βίωνε την εποχή εκείνη κοσμοϊστορικές εξελίξεις. Ήδη από τη αρχή του αιώνα της ελληνικής επανάστασης η γηραιά ήπειρος, ως κέντρο του τότε ανεπτυγμένου κόσμου, βίωνε μια τιτάνια σύγκρουση φιλελεύθερων και απολυταρχικών δυνάμεων. Τα ευρωπαϊκά έθνη αγωνίζονταν ακόμη να λάβουν τη θέση τους στην νέα εποχή που ανέτειλε μετά το σκοτεινό μεσαίωνα, απότοκος του διαφωτισμού. Η διαμάχη αυτή που έμελε να διευθετηθεί οριστικά με ποταμούς αίματος τον επόμενο αιώνα, συνεχίζονταν με μικρότερα ή μεγαλύτερα επεισόδια. Η ελληνική επανάσταση ως γεγονός και ο Καποδίστριας ως πρόσωπο είχαν συνδυαστικά συντηρήσει τη φιλελεύθερη φλόγα των ελευθερόφρονων εθνών τη σκοτεινότερη στιγμή, όταν η Ιερά Συμμαχία των απολυταρχικών δυνάμεων είχε επικρατήσει. Μετά την επιτυχία των Ελλήνων, όσο κι αν αυτή ήταν ημιτελής και αδύναμη, το φρόνημα των λαών για ελευθερία αναζωπυρώθηκε. Ενισχύθηκε δε ως κραταιά αντίληψη ότι το ασφαλέστερο όχημα για την ελευθερία των ανθρώπων είναι το έθνος. Σε αντιδιαστολή, οι αυτοκρατορίες και τα εν γένει πολυπολιτισμικά μορφώματα ταυτίστηκαν με την απολυταρχία και τα δεσμά των ανθρώπων. Η γιγάντια πάλη που ξεκίνησε με την ελληνική επανάσταση και που ολοκληρώθηκε με τη λήξη του 2ου παγκοσμίου πολέμου οδήγησε στη σταδιακή κατάρρευση όλων των ευρωπαϊκών πολυεθνικών αυτοκρατοριών. Εξαίρεση η Ρωσία που με το μετασχηματισμό της σε Σοβιετική αυτοκρατορία καθυστέρησε μισό επιπλέον αιώνα την ένταξη της στα ελεύθερα έθνη.

Ο κόσμος αλλάζει

Η αναλυτική μελέτη της ευρωπαϊκής ιστορίας βέβαια εκφεύγει του σκοπού του παρόντος πονήματος. Παρατίθενται μόνο γεγονότα και χρονικά ορόσημα ως σελιδοδείκτες της ελληνικής ιστορικής βίβλου. Η διασταύρωση παραμένει υποχρέωση και ανάγκη του κάθε καλοπροαίρετου αναγνώστη. Προσωπική μου γνώμη δηλαδή είναι πως η ολοκληρωμένη κατανόηση της ιστορίας προϋποθέτει ολοκληρωμένη γνώση των ιστορικών συνθηκών σε πολιτικό, στρατιωτικό, οικονομικό, κοινωνικό αλλά και πολιτισμικό επίπεδο. Ιδεολογίες, φιλοσοφικά ρεύματα, πολιτικές τάσεις, οικονομικές θεωρίες, ακόμα και κοινωνικές συμπεριφορές δεν μπορούν να εξαιρεθούν της ιστορικής κατανόησης παρά να ενταχθούν στην ολοκληρωμένη μελέτη. Με τον τρόπο αυτό πιστεύω ότι απαντιούνται ερωτήματα που αλλιώς μένουν αναπάντητα. Με τον τρόπο αυτό φωτίζονται συμπεριφορές και γεγονότα και αναδεικνύεται η ιστορική αλήθεια. Αυτό βέβαια προϋποθέτει εγκατάλειψη τυχόν ιδεοληψιών και αγκυλώσεων καθώς και απόσβεση προλήψεων και προκαταλήψεων. Πιστεύω ότι ο πραγματικός εραστής της ιστορίας δέχεται την αλήθεια όποια κι αν είναι. Τότε η ιστορία γίνεται ωφέλιμη. Υπο-

κειμενική ίσως είναι η μέθοδος που ο κάθε μελετητής αναζητά να φωτίσει το παρελθόν. Όποια κι αν είναι αυτή όμως οφείλει να εξάγει ευρήματα με τρόπο αντικειμενικό. Γι' αυτό και πιστεύω ότι όσο οι άνθρωποι επικοινωνούν τις απόψεις τους, όσο διαδίδουν τα ευρήματα τους, τόσο δυναμώνεται η συλλογική γνώση. Φωτίζεται έτσι το παρελθόν μας διασφαλίζοντας μας ένα φωτεινότερο μέλλον.

ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ

Για παράδειγμα, οι Γερμανοί στοχαστές Μαρξ και Ένγκελς στα έργα τους για το Ανατολικό Ζήτημα ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει ελληνικό έθνος και συχνά στην αλληλογραφία τους αναφέρονταν υβριστικά για τους ιερούς αγώνες των Ελλήνων υπέρ ελευθερίας. Παρεμπιπτόντως, προκαλεί έκπληξη η ομοιότητα των σημερινών εγχώριων αποδομητών της ελληνικής ιστορίας με τις προ δύο σχεδόν αιώνων ερμηνείες των συγκεκριμένων Γερμανών στοχαστών. Ανεξάρτητα από το βαθμό που αυτοί ήταν στρατευμένοι σε κάποια «ιδέα» ή πολιτική παράταξη οι απόψεις τους επέδρασαν σε εφαρμοζόμενες πολιτικές για πολλά χρόνια, ακόμα και ως τις μέρες μας. Απόψεις που ουδέποτε απομακρύνθηκαν από την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του έθνους τους, το οποίο μάλιστα ξεκινούσε εκείνη την εποχή μια αυτοκρατορία και άρα προπαγάνδιζε το διεθνισμό, για τους άλλους βέβαια αφού το δικό τους έθνος το θεωρούσαν ξεχωριστό σε αντίθεση με τα άλλα «ευτελή» έθνη που δεν άξιζαν διατήρησης. Απομακρύνονταν έτσι από ομοϊδεάτες τους όπως ο φιλέλληνας Άγγλος χαρτιστής Έρνεστ Τσάρλς Τζόουνς (σήμερα θα τον λέγαμε σοσιαλιστή) όταν υποστήριζε με θέρμη τη δημιουργία ισχυρής Ελλάδας. Προσάρμοζαν δηλαδή την ιδεολογία τους στις συμφέρουσες για το έθνος τους απόψεις. Ήταν όμως βλαβερές για τον ελληνισμό. Σε ατομικό επίπεδο βέβαια υπήρξαν Έλληνες που θεωρούσαν ότι ο

μαρξισμός ωφελούσε την Ελλάδα όπως ακριβώς υπήρξαν άλλοι που θεωρούσαν ότι η βασιλεία ήταν ωφέλιμη. Κάποιοι άλλοι επίσης συνέδεσαν την ευημερία του λαού μας όχι με κάποια ιδεολογία ή με κάποιο πολίτευμα αλλά με τη συμπόρευση με συγκεκριμένες χώρες. Το σημαντικό στοιχείο όμως που δείχνει την αυθεντικότητα των προθέσεων και τις ξεχωρίζει από επιλήψιμες ιδεοληψίες είναι η ιεράρχηση. Το τι δηλαδή έβαζαν πάνω από όλα. Όταν μάλιστα το ελληνικό συμφέρον συγκρούονταν με αυτό της προτίμησης τους, τι τελικά επέλεξαν να υπηρετήσουν; Οι οπαδοί για παράδειγμα του μαρξισμού ή της βασιλείας απαρνήθηκαν την ιδεολογία τους όταν κινδύνευε η Μακεδονία μας; Οι αγγλόφιλοι, γαλλόφιλοι, γερμανόφιλοι, αμερικανόφιλοι ή ρωσόφιλοι απαρνήθηκαν τις χώρες αυτές όταν ζημιώνονταν η πατρίδα μας; Κάποιοι το έκαναν, κάποιοι όχι. Δικαιούται λοιπόν να εικάσει κανείς ότι αυτοί που επέλεξαν να μείνουν πιστοί στα πιστεύω τους ακόμα κι όταν παραδίνονταν η Μακεδονία σε ξένους, ακόμα κι όταν κατάφορα βλάπτονταν οι Έλληνες, τότε αυτοί δεν επιδίωκαν το γενικό καλό αλλά το δικό τους και μόνο ατομικό συμφέρον ακόμα κι αν καίγονταν ο ελληνισμός.

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Σε κάθε περίπτωση τα τεκταινόμενα στον ελληνικό χώρο ήταν από ευρωπαϊκής σκοπιάς ενταγμένα στο λεγόμενο Ανατολικό Ζήτημα. Το κάθε ευρωπαϊκό έθνος προσέγγιζε το συγκεκριμένο ζήτημα αναλόγως των δικών του συμφερόντων. Αλλά και σε κάθε έθνος υπήρχαν πολλές φορές διαφορετικές απόψεις, ενδεχομένως αλληλοσυγκρουόμενες αλλά οπωσδήποτε υπέρ των δικών τους μέτρων. Δηλαδή οι απόψεις που οι Γάλλοι για παράδειγμα εξέφραζαν υπέρ ή κατά της Ελλάδας ήταν γιατί αυτοί που τις διατύπωναν θεωρούσαν ότι ήταν για το καλό της Γαλλίας. Το ίδιο ισχύει και για

τους Άγγλους, τους Ρώσους, τους Γερμανούς και για κάθε προσωπικότητα από όποιο έθνος κι αν προέρχονταν. Σίγουρα δεν ήταν όλοι τους αμοραλιστές ή ψυχροί ωφελιμιστές. Κάποιοι από αυτούς είχαν κώδικες ηθικής ή ιδεολογία συγκεκριμένη που υπηρετούσαν πιστά. Πρώτα όμως για το δικό τους έθνος και γιατί θεωρούσαν πως ότι πρέσβευαν ήταν για το καλό του. Κάποιοι από αυτούς δικαιώθηκαν και κάποιοι όχι. Κάποιοι ήταν ειλικρινείς και κάποιοι στρατευμένοι σε κατά το μάλλον ή ήττον υποχθόνιους σκοπούς, αφανείς στον πολύ κόσμο. Εδώ ακριβώς βρίσκεται και η χρησιμότητα της ιστορικής μελέτης, αφού ότι είναι δυσδιάκριτο σε παρόντα χρόνο γίνεται ευκρινέστερο από κατάλληλη χρονική απόσταση.

Ως Ανατολικό Ζήτημα στην ευρωπαϊκή γεωπολιτική πραγματικότητα ορίζεται η διευθέτηση των γεωστρατηγικών ισορροπιών στην ανατολική πλευρά της Ευρώπης. Εκεί που συνορεύει με την Ασία, εκεί που βρίσκεται η Ελλάδα. Η περιοχή αυτή όμως έχει μια παγκόσμια μοναδικότητα: είναι σημείο επαφής τριών ηπείρων, κλείδα παγκόσμιας επιρροής. Αναπόφευκτα λοιπόν ο ανταγωνισμός των εθνών για παγκόσμια επικράτηση περιλαμβάνει και αυτή την μικρή σε έκταση περιοχή αλλά τεράστια σε γεωστρατηγική σημασία. Όποια δύναμη ελέγχει τη σημερινή ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα κατέχει ένα από τα σημαντικότερα κλειδιά του πλανήτη. Η πραγματικότητα αυτή ισχύει από τη βαθειά αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Σίγουρα ίσχυε και πριν έναν αιώνα. Αρχικώς το Ανατολικό Ζήτημα για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις γεννήθηκε με τις σταυροφορίες και κυρίως το 1204 όταν με την πρώτη Άλωση της Κωνσταντινούπολης απέκτησαν επιρροή στον ελληνικό χώρο και γνώρισε πολλές διακυμάνσεις στους αιώνες που ακολούθησαν. Από τον 15ο αιώνα μάλιστα με την άλωση της Ελλάδος από τους Οθωμανούς το Ανατολικό Ζή-

τημα για τους Ευρωπαίους συνδέθηκε άμεσα με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Έτσι οι αγώνες των ευρωπαϊκών εθνών για επικράτηση συνδέθηκαν με μια μη ευρωπαϊκή δύναμη που όμως κρατούσε μια γεωστρατηγική κλείδα ζωτικής σημασίας. Σημειωτέον ότι η σημαντική αυτή περιοχή έχει διπλή φύση: στεριανή και θαλάσσια. Όσο οι Οθωμανοί είχαν τον έλεγχο στεριάς και θάλασσας ήταν παγκόσμια δύναμη και επιβάλλονταν των Ευρωπαίων. Μετά την ναυμαχία της Ναυπάκτου όμως τον 16ο αιώνα ξεκίνησε μια αλυσίδα γεγονότων που οδήγησε σταδιακά σε μια ισορροπία. Οι Ευρωπαίοι κυριάρχησαν επί των θαλασσίων περιοχών ενώ οι Οθωμανοί διατήρησαν τις ελληνικές ηπειρωτικές κτήσεις τους. Ισορροπία με διακυμάνσεις βέβαια καθώς ήδη τον 18ο αιώνα τα ευρωπαϊκά έθνη αντιμετώπιζαν την Οθωμανική αυτοκρατορία ως ένα αναγκαίο κακό. Ένιωθαν πως όποιο ευρωπαϊκό έθνος κατακτούσε την περιοχή που σήμερα ανήκει στο ελληνικό κράτος θα επιβάλλονταν ως κυρίαρχη δύναμη. Για να μην επικρατήσει λοιπόν κάποια ευρωπαϊκή χώρα έναντι των άλλων αποδέχονταν την οθωμανική κυριαρχία σε σημείο που να τη συνδράμουν ενίοτε απροκάλυπτα έναντι όποιου ευρωπαϊκού κράτους συγκρούονταν μαζί της. Η πραγματικότητα αυτή συνδυαζόμενη με το στρατιωτικό παρελθόν των Οθωμανών σταδιακά έπλεξε ένα υπέρμετρο δέος των Ευρωπαϊκών Αυλών έναντι της Υψηλής Πύλης. Αυτή η εικόνα των πανίσχυρων Οθωμανών έμελλε να ραγίσει από τους αγώνες των Ελλήνων αρχικά και να γκρεμιστεί μετέπειτα ολότελα από τις συντονισμένες προσπάθειες των χριστιανικών λαών του Αίμου.

Οι αγώνες των Ελλήνων λοιπόν για απελευθέρωση, άρα και ανάκτηση του ελέγχου της περιοχής τους, αναπόφευκτα συνδέθηκαν για τους ευρωπαίους με το ζωτι-

κής σημασίας γι’ αυτούς Ανατολικό Ζήτημα. Ενώ για το ελληνικό έθνος η απελευθέρωση τους ήταν ζήτημα ιερό, όπως ήταν βεβαίως και για τα όμορα έθνη της βαλκανικής, για τα δυτικά ευρωπαϊκά βασίλεια ήταν ζήτημα διπλωματίας. Για την ακρίβεια το ανήγαγαν σε διπλωματικό ζήτημα οι πολιτικοί κύκλοι της Ευρώπης αλλά και η υψηλή και πάντα ικανότατη διπλωματία της Πύλης. Οι ευρωπαϊκοί λαοί αν και συμμεριζόμενοι τα υψηλά ιδανικά και αξίες των Ελλήνων λίγο μόνο επηρέαζαν τις αποφάσεις των κρατών τους. Τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Ακόμη κι αυτό το λίγο όμως έδωσε πολύτιμες ανάσες στο υπέρ ελευθερίας πάλεμα της Ελλάδας.

Ο ευρωπαϊκός χώρος όμως παράλληλα με τις προσπάθειες των εθνών για επιβίωση και ανάπτυξη βίωνε τη διαχρονική πανανθρώπινη σύγκρουση μεταξύ δεσποτισμού και φιλελευθερισμού. Αυτό συνδέεται με το Ανατολικό Ζήτημα κατά τον εξής τρόπο: όταν αυτό συνδέθηκε με την Οθωμανική αυτοκρατορία, ξεκίνησε για την Ευρώπη η Αναγέννηση. Με την Άλωση της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης κατά τον 15ο αιώνα το Ανατολικό Ζήτημα για τα ευρωπαϊκά κράτη συνδέθηκε με τον οθωμανικό παράγοντα. Οι Έλληνες λόγιοι όμως που αναζήτησαν σωτηρία στις χώρες της Εσπερίας μετέδωσαν τον ζωντανό ελληνικό Λόγο, σπέρνοντας τους σπόρους της ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Άνοιξε έτσι ο δρόμος της εξόδου των λαών της Ευρώπης από το μεσαιωνικό σκοτάδι. Ο κυρίαρχος μέχρι τότε δεσποτισμός άρχισε σταδιακά να συγκρούεται με έναν διαρκώς αναγεννώμενο φιλελευθερισμό. Η μακραίωνη αυτή σύγκρουση γνωρίζοντας ποικίλες διακυμάνσεις έλαβε βαθμηδόν οικουμενικές διαστάσεις σε βάθος μισής σχεδόν χιλιετίας και ολοκληρώθηκε με την

επικράτηση των φιλελεύθερων εθνών κατά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο του 20ου αιώνα.

Εκ των πρωταγωνιστών του δεσποτισμού, η Οθωμανική αυτοκρατορία κατέρρευσε για παρόμοιους λόγους που είχε καταρρεύσει η αυτοκρατορία του Βυζαντίου: η μακρόχρονη ευμάρεια αύξησε την τρυφηλότητα των αρχόντων και η πολιτική διαφθορά απαξίωσε την ναυτική ισχύ. Το Έθνος των Ελλήνων από την πλευρά του, προμαχών του φιλελευθερισμού, αναγεννήθηκε από τους καρπούς της σποράς των τέκνων του στην αρχή της δοκιμασίας της σκλαβιάς του από την οποία άρχισε να εξέρχεται με την Επανάσταση του 1821 στηριζόμενο στην αποφασιστικότητα του και την ναυτική του υπεροχή. Αυτό ακριβώς το κοσμοϊστορικό γεγονός επέδρασε στη φύση του Ανατολικού Ζητήματος για τα ευρωπαϊκά κράτη επαναπροσανατολίζοντας τη διπλωματία τους και πυροδοτώντας γεωστρατηγικές εξελίξεις. Παρέμενε όμως πάντα άρρηκτα συνδεδεμένο με τη γενικότερη ιστορική πορεία της ευρωπαϊκής ηπείρου.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ

Κατά τον πρώτο αιώνα της ελληνικής Παλιγγενεσίας, λοιπόν, τα ευρωπαϊκά έθνη βίωναν την επικράτηση του απολυταρχισμού. Οι λαοί όμως ήταν αποφασισμένοι να αγωνιστούν. Κατά τον 19ο αιώνα οι λαοί των βαλκανικών περιοχών, της Ιταλίας, της Ισπανίας αλλά και της υπόλοιπης Ευρώπης συνέχιζαν να επιδιώκουν την εθνική τους ολοκλήρωση. Στη συνείδηση των κοινωνιών είχε εδραιωθεί η έννοια του έθνους ως το ασφαλέστερο όχημα για ελευθερία και προκοπή. Το 1861 ξεκίνησε η ενοποίηση της Ιταλίας με την ίδρυση του ιταλικού βασιλείου, ενώ ήδη από το 1848 επαναστατικά κινήματα διεκδικούσαν την απομάκρυνση των ξένων εισβολέων. Παράλληλα την ίδια χρονιά Γερμανία, Αγγλία αλλά και άλλες χώρες βίωναν φιλελεύθερα κινήματα. Η Ισπανία

το διάστημα 1833 – 1876 ταλανίστηκε από τους 3 Καρλικούς πολέμους. Η Γαλλία την περίοδο αυτή βίωσε την Ιουλιανή επανάσταση του 1830, την επανάσταση του 1848, την παλινόρθωση της απολυταρχίας του 1852, την αποκατάσταση της δημοκρατίας του 1870, την παρισινή κομμούνα του 1871 και βεβαίως την οδυνηρή ήττα από τους Πρώσους που τη στιγμάτισε για πολλά χρόνια. Η Πρωσία από την πλευρά της επιβάλλονταν επίσης στην Αυστρία και τη Βαυαρία κατακτώντας την κυριαρχία της κεντρικής Ευρώπης. Η γερμανική φιλελεύθερη επανάσταση του 1848 είχε αποτύχει όπως και αυτές σε Αυστρία, Δανία, Βλαχία, Πολωνία. Η πρωσική μοναρχία τελικά υπό την καθοδήγηση του Μπίσμαρκ, συνεχιστή του Μέττερνιχ, ηγήθηκε του ευρωπαϊκού δεσποτισμού. Στήριξε την ενοποίηση της Ιταλίας και με μια σειρά πολέμων και διπλωματικών ελιγμών επιβλήθηκε των ευρωπαϊκών δυνάμεων πετυχαίνοντας το 1871 τη δημιουργία της ενιαίας Γερμανίας. Ο Μπίσμαρκ έγινε ο πρώτος καγκελάριος του Α΄ Γερμανικού Ράιχ. Ο απολυταρχισμός στην Ευρώπη μεγαλουργούσε ενώ οι λαοί δυστυχούσαν. Το 1873 με την κατάρρευση του χρηματιστηρίου της Βιέννης ξεκίνησε μακρά οικονομική ύφεση που επηρέασε ολόκληρη τη γηραιά ήπειρο, ενώ η φτώχεια και η ανέχεια των κοινωνικών μαζών ευνόησε τότε την ανάπτυξη σοσιαλιστικών θεωριών και κινημάτων.

Παρεμπιπτόντως ο Μέττερνιχ, κατά κόσμον Κλέμενς Λόθαρ πρίγκιπας του Μέττερνιχ Βίνεμπουργκ Μπάιλσταϊν, απεβίωσε ξεχασμένος στις 11 Ιουνίου 1859. Είχε γλιτώσει το λυντσάρισμα εγκαταλείποντας την Βιέννη και την πολιτική στις 13 Μαρτίου 1848. Κύριος εκπρόσωπος του δεσποτισμού, αιματοκύλισε αυτός όπως αργότερα κι οι όμοιοι του ολόκληρο τον κόσμο. Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα είχε συγκρουστεί με τον Καποδίστρια. Σήμερα, δύο αιώνες μετά που τα φθαρτά σώματα

δεν υπάρχουν ούτε σαν σκόνη, διαπιστώνουμε ότι οι αυτοκρατορίες του Μέττερνιχ χάθηκαν. Τα κράτη όμως που θεμελίωσε ο Καποδίστριας, Ελβετία και Ελλάδα, συνεχίζουν. Αυτά τα διακόσια χρόνια, στην Ευρώπη και σταδιακά στον κόσμο ολόκληρο, επικράτησε το πνεύμα του Καποδίστρια. Το έθνος χρωστάει στο τέκνο της Κέρκυρας αιώνια ευγνωμοσύνη.

Η Αγγλία, αν και δεν έμεινε ανεπηρέαστη, ακολουθούσε σαφώς διακριτή πορεία. Αντιμετώπιζε, επίσης, εντός της Βρετανικής Αυτοκρατορίας εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και διατηρούσε τον μοναρχικό χαρακτήρα της, αλλά είχε ένα μεγάλο προσόν. Ηγούνταν της βιομηχανικής επανάστασης. Σε συνδυασμό με τον εμπορικό χαρακτήρα της οικονομίας της, η οικονομική άνοδος του αστικού κόσμο της επέτρεψε τη σταδιακή δυνάμωση του φιλελευθερισμού στην κοινωνία και την πολιτική. Αποτέλεσμα, για παράδειγμα, των φιλελεύθερων κινημάτων ήταν ήδη από το 1836 η καθιέρωση της Χάρτας του Λαού. Ο βρετανικός δεσποτισμός βέβαια παρέμεινε ισχυρός μέχρι τον επόμενο αιώνα εμποτισμένος με μακρά αποικιοκρατική νοοτροπία. Στην εσωτερική βρετανική μάχη όμως μεταξύ των φιλελεύθερων και δεσποτικών δυνάμεων οι πρώτες αναδείχτηκαν τελικά νικήτριες. Σε αυτό συνέβαλε η ιστορική αναγκαιότητα αντιμετώπισης του νέου μεγάλου αντιπάλου έθνους, ηγέτη του δεσποτισμού, της Γερμανίας. Οι Άγγλοι για να αντιμετωπίσουν τους Γερμανούς ασπάστηκαν τελικά τον φιλελευθερισμό. Αναζήτησαν έτσι φιλελεύθερους συμμάχους και ώθησαν προς τα εκεί όσους μπορούσαν να επηρεάσουν. Η συνθήκη αυτή άμβλυνε και την προαιώνια έχθρα εφτά αιώνων Άγγλων και Γάλλων ενώνοντάς τους προ του κοινού εχθρού. Έμελε δε κατά τον επόμενο αιώνα να τις απομακρύνει αμφότερες από την αποικιοκρατική τους

πολιτική που έως τότε κυριαρχούσε, όπως και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών δυνάμεων, σε βάρος και δυστυχία πολλών εξωχώριων εθνών.

Η Ρωσία από την άλλη ως αυτοκρατορία μεγεθύνθηκε μεν μετά τους Ναπολεόντιους πολέμους και απέκτησε παγκόσμια αίγλη αλλά υστέρησε σε κοινωνική εξέλιξη. Παρά τις προσπάθειες της ρωσικής διοίκησης για εκσυγχρονισμό μεγάλο μέρος του πληθυσμού της δυστυχούσε. Παρότι ελήφθησαν μέτρα, όπως η κατάργηση της δουλοπαροικίας, κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης οι λαοί της ρωσικής αυτοκρατορίας δεν ανακουφίστηκαν επαρκώς. Οι δεσποτικές δυνάμεις στο εσωτερικό της τελικά κυριάρχησαν των φιλελεύθερων κινήσεων. Παρότι όμως η Ρωσική ηγεσία ταυτίζονταν ιδεολογικά με το Γερμανικό Ράιχ οι γεωπολιτικές συνθήκες τους έφερναν αντιμέτωπους. Μέγα εμπόδιο για τη ρωσική διπλωματία ήταν η λαβωμένη θανάσιμα από την ελληνική επανάσταση Οθωμανική αυτοκρατορία που διατηρούνταν στη ζωή από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Αυτές κατέβαλαν τη Ρωσία στον Κριμαϊκό ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1853 – 1856 που επηρέασε αρνητικά την πολιτικοοικονομική κατάσταση της. Τότε τέθηκε ξεκάθαρα το δόγμα της εδαφικής ακεραιότητας της κράτους του Σουλτάνου. Η σχέση της ρωσικής αυτοκρατορίας με το Ανατολικό Ζήτημα δεν ήταν απλά θέμα συμφερόντων αλλά ζωτικής σημασίας. Αν η Ρωσία ήθελε να υπάρχει ως μεγάλη δύναμη έπρεπε να αποκτήσει επιρροή στη βαλκανική χερσόνησο και πρόσβαση στο Αιγαίο. Ενώ μέχρι τότε η Ορθοδοξία ήταν το όχημα της διπλωματίας της στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα καλλιέργησε σταδιακά τον Πανσλαβισμό. Στο ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 – 1878 ηγήθηκε του συνασπισμού των εθνών της Σερβίας, του Μαυροβουνίου,

της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας που απέκτησαν μετά από μακραίωνη υποτέλεια ανεξάρτητα κράτη.

Ο αγώνας συνεχίζεται

Από το σημείο εκείνο ξεκίνησε μια μακρά περίοδο θανάσιμης αγωνίας για τον ελληνισμό. Κινδύνευε η Μακεδονία χωρίς την οποία η Ελλάς δεν μπορούσε να ζήσει. Ο μελετητής της ιστορίας μπορεί να διαπιστώσει ότι μέχρι την απελευθέρωση της Μακεδονίας το ελληνικό κρατίδιο φυτοζωούσε και θα ήταν ίσως καταδικασμένο, αν όχι σε αφανισμό, σε διαρκή υποτέλεια. Μετά τη μακεδονική εκστρατεία του 1912 άρχισε η πρόοδος του και κατέστη εφικτή η απελευθέρωση και των υπολοίπων ελληνικών περιοχών. Σύσσωμος λοιπόν ο ελληνισμός εντός και εκτός της επικράτειας του ελεύθερου βασιλείου ένιωθε, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, άμεσο πλέον τον κίνδυνο. Τη ζωτικότητα του μακεδονικού ελληνισμού την είχαν ήδη εντοπίσει εκείνη την εποχή και οι ξένοι πράκτορες των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην περιοχή όπου οι Έλληνες υπερτερούσαν σε εκπαιδευτική δραστηριότητα και παρέμεναν άκαμπτοι σε ξενοκίνητες ανθελληνικές δράσεις. Εκείνη την εποχή η Γαλλία ήδη προωθούσε τον καθολικισμό σε Θεσσαλονίκη και Μοναστήρι, η Ρουμανία δημιουργούσε κίνημα ρου-

μανίζοντων, η Βουλγαρία ανέπτυσσε ένοπλη αντάρτικη δράση, η Αγγλία υποστήριζε προτεσταντικές κινήσεις και πλειοδοτούσε σε φιλοτουρκισμό. Η στροφή της Ρωσίας στον πανσλαβισμό συσπείρωσε τον ελληνισμό έναντι της εθνικής καταιγίδας που μετά την συνθήκη του Αγ. Στεφάνου έδειχνε να πλησιάζει απειλητικά. Με τη συνθήκη αυτή που υπογράφηκε τον Μάρτιο του 1878 στο ομώνυμο προάστιο της Κωνσταντινούπολης δημιουργούνταν βουλγαρικό κράτος εκτεινόμενο από τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι την Αδριατική και το Αιγαίο με περιοχές της Θράκης, της Μακεδονίας και της Ηπείρου.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1866

Οι Έλληνες πάντως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα εξακολουθούσαν να μάχονται για να ελευθερωθούν τα, περισσότερα απ' αυτούς, σκλαβωμένα αδέρφια τους. Αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο συναισθηματικό, για λόγους ηθικής ή δικαιοσύνης αλλά ήταν και ζωτική ανάγκη. Ο ελληνισμός για να επιβιώσει όφειλε να μεγαλώσει. Ελεύθεροι και δούλοι, οι Έλληνες δεν σταμάτησαν στιγμή να ματώνουν για το ποθούμενο. Πρωτοπόρος η λεβεντογέννα Κρήτη που παρά τις τρομερές θυσίες και τους αγώνες της κατά την επανάσταση του 1821 είχε μείνει εκτός του ελεύθερου κράτους. Το επιχείρησαν εκ νέου το 1841, με το κίνημα του Χαιρέτη, καταβάλλοντας βαρύ φόρο αίματος και το 1858, με το κίνημα του Μαυρογένη στις 12 Μαΐου, οπότε και απέκτησαν δικαίωμα οπλοφορίας και κάποια επιπλέον προνόμια. Δεν τα παράτησαν όμως ποτέ. Συνεχίζοντας την μακραίωνη κρητική παράδοση, να δίνει κάθε γενιά μόλις ανδρώνονταν το δικό της αγώνα για την ένωση, οι Κρητικοί ετοιμάζονταν ξανά για επανάσταση. Στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο φούντωνε πολεμική έγερ-

ση υπέρ της Κρήτης και πολλοί αξιωματικοί του ελληνικού στρατού παραιτούνταν και προσέτρεχαν να πολεμήσουν, όπως ο αδερφός του επόμενου υπουργού στρατιωτικών Ιωάννης Ζυμβρακάκης. Ο Βασιλεύς Γεώργιος τον Ιούνιο άλλαξε κυβέρνηση διορίζοντας πρωθυπουργό τον Δημήτριο Βούλγαρη με υπουργό εξωτερικών τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη. Ο Δεληγιώργης όπως και ο νέος (από τον Ιούλιο αυτός) υπουργός στρατιωτικών Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης συντόνιζαν την αποστολή εθελοντών και εφοδίων στη μεγαλόνησο. Πράγματι πολλοί ήρωες εθελοντές, από τις ελεύθερες αλλά και τις σκλαβωμένες περιοχές όπως η Κύπρος, πολέμησαν και έπεσαν για τη λεφτεριά της Κρήτης. Στον αγώνα συμμετείχαν και εθελοντές Φιλέλληνες Σέρβοι, Γάλλοι, Άγγλοι, Ούγγροι και άλλοι Ευρωπαίοι. Μεγάλοι Φιλέλληνες επίσης υποστήριξαν με θέρμη και βοήθησαν ενεργά την επανάσταση όπως ο Γάλλος Βίκτωρ Ουγκώ, ο Αμερικάνος Σάμουελ Χάου, ο Άγγλος Φίνλεϋ. Αγγλία και Γαλλία όμως απαγόρευσαν οποιαδήποτε επίσημη ελληνική κίνηση ενώ η Πύλη κατηγορούσε την Ελλάδα για μεγαλοϊδεατισμό και επικαλούνταν το δίκαιο και την ηθική. Αυτό όμως δεν την εμπόδιζε να σφάζει γυναικόπαιδα και να επιδιώκει τη γενοκτονία του μαρτυρικού κρητικού λαού.

Η επανάσταση ξέσπασε στις 21 Αυγούστου 1866 όταν η Γενική Συνέλευση στα Σφακιά κήρυξε την ένωση με την Ελλάδα με σύνθημα «Ένωσις ή θάνατος». Δημιουργήθηκε Προσωρινή Κυβέρνηση και ορίστηκαν Γενικοί Αρχηγοί οι Ιωάννης Ζυβρακάκης στα Χανιά, Πάνος Κορωναίος στο Ρέθυμνο και Μιχαήλ Κόρακας στο Ηράκλειο. Το τουφέκι άναψε απ' την επαρχία Χανίων και εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Κρήτη. Ο λαός σύσσωμος

συμμετείχε και για μια ακόμη φορά κατέβαλε τίμημα βαρύ. Οι Οθωμανοί αντέδρασαν στην επανάσταση με σφαγές χιλιάδων αμάχων, καταστροφή πολλών χωριών και ακραίες ωμότητες. Παρότι κύμα φιλελληνισμού ξεσηκώθηκε σε Αμερική και Ευρώπη ο ανταγωνισμός των Μεγάλων Δυνάμεων δεν επέτρεπε την αποδυνάμωση της Τουρκίας και ευνοούσαν τη διατήρηση της υποτέλειας του νησιού. Γι' αυτό και πίεζαν το αδύναμο ελληνικό βασίλειο επιβάλλοντας του ακινησία. Η αυτοθυσία των Κρητικών όμως, η συμπάθεια της κοινής γνώμης των πολιτισμένων λαών και η δράση των Φιλελλήνων θα άλλαζε τη ροή της ιστορίας. Γεγονός καταλυτικής σημασίας σε αυτό υπήρξε το Ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου Ρεθύμνου. Το ηρωϊκό μοναστήρι αποτέλεσε κέντρο των επαναστατών από την πρώτη στιγμή και πρωτοστάτησε στον ξεσηκωμό. Είχε φρουρά 40 εθελοντές στρατιωτικούς και 200 περίπου ντόπιους πολεμιστές όταν 15.000 Οθωμανοί επιτέθηκαν. Επικεφαλής της φρουράς ήταν ο εκ Βυτίνας ανθυπολοχαγός (εθελοντής επίσης της επανάστασης του 1854 και υπασπιστής του Γενναίου Κολοκοτρώνη) Ιωάννης Δημακόπουλος που διακρίθηκε στην υπεράσπισή του μοναστηριού μαζί με τους Σπύρο Ολύμπιο, Αδάμ Παπαδάκη, Κούβο, Δενιανάκη, Γαληνάκη. Όταν ο ηρωϊκός ηγούμενος της μονής Γαβριήλ Γεώργιος Μαρινάκης έπεσε μαχόμενος στις επάλξεις η άμυνα έσπασε. Το πλήθος των Αγαρηνών εισέβαλε για να σκοτώσει, να βιάσει, να αιχμαλωτίσει. Στις 8 Νοεμβρίου 1866 1.000 περίπου πολεμιστές και γυναικόπαιδα ανατινάχτηκαν στην πυριτιδαποθήκη εντός της πολιορκημένης Μονής, με τη δάδα να κρατάει το χέρι του Κωστή Γιαμπουδάκη, προτιμώντας να πεθάνουν ελεύθεροι παρά να ζήσουν σκλάβοι. Αιωνία

τους η Μνήμη! Η θυσία αυτή συγκλόνισε τον τότε κόσμο. Ο αγώνας όμως συνεχίζονταν.

Κατά τη διάρκεια της επανάστασης, το Δεκέμβριο 1866, η ελληνική βουλή ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο με υπουργό εξωτερικών τον Χαρίλαο Τρικούπη. Εν τω μεταξύ ο Βασιλεύς, που απουσίαζε προς αναζήτηση συζύγου, επέστρεψε στη χώρα τον Νοέμβριο 1867 έχοντας νυμφευθεί τη Ρωσίδα Μεγάλη Δούκισσα Όλγα. Αφού το Δεκέμβριο ο Βασιλεύς αντικατέστησε την κυβέρνηση Κουμουνδούρου (την μακροβιότερη έως τότε) με αυτή του Αριστείδη Μωραϊτίνη, τον Ιανουάριο του 1868 επαναδιόρισε πρωθυπουργό τον Βούλγαρη ο οποίος κέρδισε τις εκλογές του επόμενου Μαρτίου που διεξήγαγε η κυβέρνηση του. Η επανάσταση εν τω μεταξύ παρά τις αρχικές επιτυχίες περιήλθε σταδιακά σε δεινή θέση αφού οι πολεμιστές παρέμεναν χωρίς βοήθεια, με τους Οθωμανούς να ενισχύουν διαρκώς τις δυνάμεις τους. Οι επαναστάτες αντιμετώπισαν πολλαπλάσιους εχθρούς, πείνα, έλλειψη εφοδίων, καταστροφή των χωριών τους και κυρίως τη σφαγή των γυναικοπαίδων τους. Πάλεψαν μέχρις εσχάτων. Μπορεί να απέτυχαν στρατιωτικά αλλά κέρδισαν την παγκόσμια προσοχή. Κράτησαν την Κρήτη ζωντανή. Ο αγώνας συνεχίστηκε μέχρι τις 11 Δεκεμβρίου 1868 οπότε οι αγωνιστές κατεβλήθησαν. Από τους τελευταίους πεσόντες ήρωες ήταν ο Μάρκος Παπαδοπετράκης που θάφτηκε στα Λευκά Όρη μαζί με τον οκτάχρονο ανιψιό του. Στη διάσκεψη του Παρισιού τον Ιανουάριο 1869 για το Κρητικό Ζήτημα επεβλήθη στην Ελλάδα, που απλά παρακάθισε χωρίς δικαίωμα συμμετοχής, να αποδεχτεί τα τετελεσμένα. Το έκανε ο νέος πρωθυπουργός που διόρισε ο Βασιλεύς, Θρασύβουλος

Ζαΐμης. Αν κάποιοι λύγισαν και λιποψύχησαν οι Κρητικοί πάντως δεν προσκύνησαν. Μαζεύτηκαν μόνο για να μεγαλώσουν όσα παιδιά είχαν γλιτώσει και να αναστήσουν νέους ημίθεους. Εκείνους που τελικά θα έφερναν το ποθούμενο.

Για μια δεκαετία κατόπιν, ως το 1877, το νησί διοικούνταν με βάση τον Οργανικό Νόμο του 1868, τον οποίο διαρκώς παραβίαζαν οι Οθωμανοί επικυρίαρχοι. Το 1877 επικρατούσε επαναστατικός αναβρασμός παράλληλα με τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο. Ιδρύθηκαν τότε στην Κρήτη τρία επαναστατικά κομιτάτα στο Βάμο, στα Χανιά και στο Ρέθυμνο, ενώ μέχρι τον Ιανουάριο του 1878 η επανάσταση είχε επεκταθεί σε ολόκληρο το νησί. Μετά την ήττα της Τουρκίας στον πόλεμο με τη Ρωσία οι Μεγάλες Δυνάμεις, στις 13 Ιουνίου 1878 στο Βερολίνο, υποχρέωσαν το Σουλτάνο να εφαρμόσει πλέον τον Οργανικό Νόμο. Το αποτέλεσμα αυτό δεν ικανοποιούσε τους Κρητικούς, οι οποίοι συνέχισαν να εξεγείρονται. Η Τουρκία, μετά από υπόδειξη της Αγγλίας, δέχθηκε να υπογράψει τον Οκτώβριο του 1878 τη Σύμβαση της Χαλέπας, στο ομώνυμο προάστιο των Χανίων, με την οποία παραχωρούνταν στην Κρήτη ημιαυτονομία με πρώτο διοικητή τον Αλέξανδρο Καραθεοδωρή και διάδοχο του τον Ιωάννη Φωτιάδη.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1878

Εν τω μεταξύ η εντεινόμενη βουλγαρική τρομοκρατία οδήγησε την περιοχή της Μακεδονίας να τεθεί υπό διεθνή Επιτροπεία με σκοπό να ανακοπή η επιρροή της Ρωσίας. Μετά τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1878 Γάλλοι, Ρώσοι και Αυστριακοί στρατιωτικοί ανέλαβαν καθήκοντα παράλληλης διοίκησης με τους Οθωμανούς. Οι Γάλλοι και Αυστριακοί προωθούσαν τις ουνιτικές ιερα-

ποστολές στην Κεντρική Μακεδονία εποφθαλμιώντας τη Θεσσαλονίκη, ο καθένας για λογαριασμό του, ενώ οι Ρώσοι υποστήριζαν φανερά τις βουλγαρικές ένοπλες ομάδες έναντι των οποίων οι Έλληνες οργανώνονταν. Η Υψηλή Πύλη αδυνατούσε να παρέμβει δραστικά στις ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων. Οι Βούλγαροι την περίοδο εκείνη προσπαθούσαν αφενός να στρέφουν τις ευρωπαϊκές και οθωμανικές στρατιωτικές διοικήσεις κατά των αντιπάλων τους, και αφετέρου να συνεργάζονται με όποιες απ' αυτές ήταν δυνατό, ενώ παράλληλα το Ηνωμένο Βασίλειο υπέσκαπτε με κάθε τρόπο την ενδεχόμενη ελληνοβουλγαρική συνεργασία, φοβούμενη την εκμετάλλευσή της από τη Ρωσία.

Ήδη από τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου με την υπογραφή της ανακωχής στην Αδριανούπολη τον Ιανουάριο του 1878 προδιαγράφονταν η εφαρμογή των σχεδίων του πανσλαβισμού. Το πανσλαβικό κομιτάτο που δρούσε ήδη υπό την υψηλή εποπτεία της Ρωσίας σχεδίαζε το διωγμό του ελληνισμού σε Μακεδονία και Θράκη. Η αντίδραση των Ελλήνων ήταν άμεση. Στις 19 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους εξεγέρθησαν οι Μακεδόνες στο Λιτόχωρο. Ο συγκεκριμένος τόπος επιλέχθηκε λόγω της σημαντικής γεωγραφικής θέσης με πρόσβαση στη θάλασσα που διευκόλυνε τον ανεφοδιασμό και την επικοινωνία με την ημιανεξάρτητη Θεσσαλία. Το σχέδιο για την Επανάσταση φέρεται να εγκρίθηκε από την Κεντρική Επιτροπή Μακεδονικού Αγώνα, της οποίας Πρόεδρος ήταν ο νομομαθής Παύλος Καλλιγάς, υπό τη μυστική συμπαράσταση του τότε Προξένου της Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνου Βατικιώτη και του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωακείμ, μετέπειτα Οικουμενικό Πα-

τριάρχη Κωνσταντινούπολης. Παρότι το σχέδιο της επανάστασης προδόθηκε στους Τούρκους από τους Άγγλους η επανάσταση ξέσπασε στο Λιτόχωρο από 3.000 πολεμιστές με επικεφαλής τον λοχαγό Κοσμά Δουμπιώτη και τους Τόλιο Λάζο, Γιαννάκη Λάζο, Γεώργιο Ζαχείλα, Τζίμα, Αποστολίδη και Βλαχάβα. Στο Λιτόχωρο συγκροτήθηκε και ελληνική επαναστατική κυβέρνηση. Οι Τούρκοι με σφαγές αμάχου πληθυσμού και καταστροφές χωριών κατέστειλαν τελικά την επανάσταση με τη βοήθεια της Αγγλίας στην οποία παραχώρησαν την Κύπρο. Οι Άγγλοι πίεσαν την ελληνική κυβέρνηση η οποία και εγκατέλειψε τους επαναστάτες που τελικά συνθηκολόγησαν στις 19 Απριλίου 1878 υπογράφοντας ανακωχή στη Λαμία με την καθοδήγηση των Άγγλων. Όμως ο ελληνισμός είχε για μια ακόμη φορά καταπλήξει τον κόσμο. Φάρος η ηρωϊκή δράση του μακεδονικού λαού που αναπλήρωσε το κενό των ανάξιων κυβερνήσεων. Φωτεινό παράδειγμα που έλαβε χώρα στις 15 Μαρτίου 1878 στη Βεργίνα Ημαθίας, κατά τη διάρκεια επανάστασης, το ολοκαύτωμα της Μονής Αγίων Πάντων και η θυσία στη χαράδρα του Γαλακτού όπου γκρεμίστηκαν Ελληνίδες με τα παιδιά τους για να μείνουν ελεύθερες. Συνέχισαν ως άλλες Σουλιώτισσες τη μακραίωνη παράδοση του έθνους μας. Αιώνια η δόξα τους!

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Η συνεχής αντίσταση του μαρτυρικού μακεδονικού λαού προστάτευσε τα εθνικά συμφέροντα και ενίσχυσε τις διπλωματικές προσπάθειες. Αρωγός ήταν η αντιπαλότητα των Μεγάλων Δυνάμεων. Ήδη από τον Κριμαϊκό πόλεμο είχε εντοπιστεί η αδυναμία του «μεγάλου ασθενή», της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που όμως η

αναγκαιότητα διατήρησης της ακεραιότητας της είχε διατυπωθεί με σαφήνεια. Οι αλλαγές των ισορροπιών που επέφερε η νίκη της Ρωσίας στον πόλεμο του 1878 κινητοποίησε για μια ακόμη φορά τις υπόλοιπες μεγάλες δυνάμεις που της επεβλήθησαν στο συνέδριο του Βερολίνου και με την ομώνυμη συνθήκη τον Ιούλιο του ίδιου έτους απομείωσαν αυτή του Αγ. Στεφάνου. Αξιοσημείωτο είναι ότι στα συνέδρια ή τις διασκέψεις της εποχής εκείνης η επίσημη Ελλάς είτε απουσίαζε είτε απλά παρακάθονταν χωρίς δικαίωμα γνώμης λόγω της ανυποληψίας των Ελλήνων πολιτικών. Όμως τότε ξεκίνησε μια νέα εποχή για το Ανατολικό Ζήτημα αλλά και τη γενικότερη πορεία της Ευρώπης. Η Γερμανία εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της προστάτεψε τον ελληνισμό. Ηγήθηκε της αποδυνάμωσης της Βουλγαρίας και της προάσπισης των εθνολογικών χαρακτηριστικών των πληθυσμών σε Θράκη, Μακεδονία και ήπειρο. Πρόσκαιρη βέβαια πολιτική αλλά σωτήρια για το αδύναμο έθνος μας. Για τους ίδιους λόγους πλειοδοτούσαν σε αντίστοιχες πολιτικές Αγγλία και Γαλλία. Καθώς κύριος στόχος τους να εμποδίσουν το δυνάμωμα της Ρωσίας επανασχεδίαζαν τη γεωστρατηγική τους στο Ανατολικό Ζήτημα ενώ ταυτόχρονα ξεκινούσε η φάση της τελικής σύγκρουσης για την ηγεσία ολόκληρη της Ευρώπης. Ξεκινούσε η εποχή της ρεάλ πολιτίκ. Η επίκληση της θρησκείας και άλλων ανθρώπινων ιδανικών άρχισε να μπαίνει σε δευτερεύουσα μοίρα. Η ωμή δύναμη αποκτούσε τον πρώτο λόγο δικαιώνοντας τον διαχρονικό Θουκυδίδη και υπενθυμίζοντας τους λόγους του Μακιαβέλι. Στο κέντρο της γεωπολιτικής τέθηκε η επικράτηση του κάθε έθνους έναντι του αντιπάλου. Άρχισαν τότε τα έθνη της Ευρώπης να αναζητούν συμ-

μάχους. Η ηθική όμως δεν χάθηκε εντελώς, άλλαξε απλά κανόνες: «είσαι φίλος όσο ταιριάζουν τα συμφέροντα μας, όσο κρατάς το λόγο σου κι όσο πολεμάς τον εχθρό μου». Αυτό είναι το ηθικό πλαίσιο με το οποίο, στις αρχές του αιώνα που έρχονταν, τα έθνη της Ευρώπης θα πάλευαν μέχρι θανάτου. Γιατί; Μα για τι άλλο; Για το ζην και το ευ ζην. Οι χαμένοι θα πεινούσαν και οι νικητές θα ευημερούσαν. Έτσι δεν γίνεται στην ανθρώπινη ιστορία; Τυχόν εξαιρέσεις που κάποιος θα εντοπίσει, άλλωστε, οφείλονται συνήθως στον ορισμό του νικητή και του ηττημένου.

ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1881

Συνέπεια των ελληνικών επαναστάσεων και των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των ευρωπαϊκών χωρών ήταν η Γαλλία να υποστηρίζει την εκχώρηση Θεσσαλίας και Ηπείρου στην Ελλάδα, η Γερμανία να συμφωνεί και να προτείνει και την εκχώρηση της Κρήτης και η Αγγλία να κρατά στάση αναμονής παζαρεύοντας με την Πύλη. Θετικό για την ελληνική πλευρά ήταν ότι, την άνοιξη του 1880, ο ιδιαίτερα φιλότουρκος Ντισραέλι αντικαταστάθηκε στην πρωθυπουργία της Αγγλίας από τον Γκλάστων. Τελικά μετά από πολλά παζάρια στις 2 Ιουλίου 1881, επί πρωθυπουργίας Κουμουνδούρου, παραχωρήθηκε επισήμως στο ελληνικό βασίλειο η Θεσσαλία μέχρι την Μελούνα και η περιοχή της Άρτας. Παραχωρήσεις ψίχουλα έναντι των τεραστίων αγώνων και θυσιών που για μια ακόμη φορά απογοήτευσαν τον λαό. Ο Κουμουνδούρος υπερασπιζόμενος η συνθήκη έλεγε ειρωνευόμενος: «… και σεις οι θερμοί πατριώται όσοι λυπείσθε διότι δεν ετύχετε της ευτυχούς περιστάσεως να χύσετε το αίμα ημών υπέρ της πατρίδος, σεις εψηφίσατε την σύμβασι. Τι θα ελέ-

γαμεν, κύριοι εις τους Θεσσαλούς ; Σας δίδετε ελευθερία αλλά ημείς την αρνούμεθα. Θέλομεν να πολεμήσετε, θέλομεν την πατρίδα σας να μεταβάλωμεν εις στάχτην και ερείπια. Θέλομεν όχι υμάς ελευθέρους αλλά τα πτώματα υμών. Δεν θέλομεν αναίμακτον την ελευθερίαν, θέλομεν να πενθηφορήση η Ελλάς. Και επειδή αι τύχαι του πολέμου αβέβαιοι να ίδωμεν ίσως τους Τούρκους εν αυτή…». Ο Τρικούπης αντιτιθέμενος θα πεί στη βουλή: «…ο ελληνισμός ίνα ζήση πρέπει να έχει την απόφασιν να πολεμήση και αυτό δέον να παρασταθή εις την Ευρώπην, ότι εν τω μέλλοντι αγώνι όστις παρασκευάζεται εν τη Ανατολή, ο Ελληνισμός είναι έτοιμος μεταξύ των πρώτων να χύση το αίμα του προς σωτηρίαν ουχί μόνον του κράτους οποίον είναι, αλλά υπέρ παντός του έθνους ημών …». Ούτε αυτός όμως κατάφερε περισσότερα.

Επιπρόσθετα με τους όρους της συνθήκης παραχώρησης δημιουργήθηκε το τεράστιο αγροτικό ζήτημα των θεσσαλικών τσιφλικιών που τόσο βασάνισε τον τόπο. Ωφελημένοι από εκείνη τη συνθήκη δεν ήταν οι Θεσσαλοί που εξακολούθησαν να δυστυχούν, αλλά οι επιτήδειοι τσιφλικάδες που αγόρασαν «μπιρ παρά» τα κτήματα των Τούρκων γαιοκτημόνων και έγιναν Αγάδες στη θέση των Αγάδων. Κατά τα άλλα ο Κουμουνδούρος υποτίθεται ότι στόχευε σε αγροτική μεταρρύθμιση ήδη από την άνοιξη του 1871 με την ψήφιση σχετικού νόμου. Όμως τα νομοσχέδια και οι λόγοι δεν αρκούν για να υπάρξουν αποτελέσματα. Ανεξάρτητα από τις πραγματικές προθέσεις του Κουμουνδούρου και του κάθε πολιτικού άνδρα, τελικά αυτό που έχει αξία είναι τα έργα του, τα πραγματικά αποτελέσματα της πολιτικής του.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΡΩΜΥΛΙΑ 1885

Η πολιτική ηγεσία του ελληνικού βασιλείου σταθερά αποδεικνύονταν κατώτερη των περιστάσεων και αναποτελεσματική. Ανεξάρτητα από τις προθέσεις των υπευθύνων, που δεν ήταν πάντα οι αγνότερες, τα αποτελέσματα των ενεργειών τους ήταν απογοητευτικά και γέμιζαν την καρδιά του έθνους με θλίψη. Ελεύθεροι και σκλαβωμένοι οι Έλληνες έβλεπαν τους ηγήτορες να μην τα καταφέρνουν. Όμως το έθνος ακμαίο δεν εγκατέλειπε τον αγώνα για απελευθέρωση των σκλάβων αδερφιών του. Το 1885 ο ελληνικός λαός ξεσηκώθηκε όταν στις 6 Σεπτεμβρίου οι Βούλγαροι κατέλαβαν πραξικοπηματικά την αυτόνομη περιοχή της Ανατολικής Ρωμυλίας παραβιάζοντας τη συνθήκη του Βερολίνου. Αντιδρώντας οι Ρώσοι εκπαιδευτές που ως τότε οργάνωναν το βουλγαρικό στρατό αποχώρησαν. Παρά τη δυσαρέσκεια και την απομάκρυνση της Ρωσίας η Τουρκία δεν αντέδρασε καθόλου για την προσάρτηση, ενώ οι υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής έδειχναν ιδιαίτερη ευμένεια προς τη Βουλγαρία θεωρώντας την ισχυρή στρατιωτική δύναμη. Ιδιαίτερα την υποστήριζε η Αγγλία ενώ η Γαλλία και η Γερμανία δείχνονταν ουδέτερες. Διεκδικώντας τμήμα της περιοχής η Σερβία κήρυξε στις 14 Νοεμβρίου 1885 τον πόλεμο στη Βουλγαρία αλλά ηττήθηκε. Οι Βούλγαροι εμποδίστηκαν να προελάσουν στα σερβικά εδάφη από την Αυστρία που τάχθηκε με τη Σερβία απειλώντας να εμπλακεί. Το ζήτημα διευθετήθηκε στις 3 Μαρτίου 1886 με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου με την οποία η Βουλγαρία κρατούσε την Ανατολική Ρωμυλία και επέστρεφε τα κατακτηθέντα σερβικά εδάφη. Όμως κινδύνευε ο πανάρχαιος ελληνισμός, με έντονη πολιτιστική και εμπορική δραστηριότητα σε πόλεις όπως η Φιλιππούπολη, ο Πύργος, η

Αγχίαλος, η Σωζόπολη, η Μεσημβρία, η Στενήμαχος, η Μήδεια σε αυτή την περιοχή της βόρειας Θράκης. Καθώς συνεχίζονταν οι διωγμοί των Βουλγάρων κατά του ελληνικού στοιχείου και ο ξεριζωμός του, που είχαν αρχίσει από την αυτονόμηση της περιοχής υπό Βούλγαρο διοικητή, ο λαός του ελεύθερου βασιλείου ξεσηκώθηκε απαιτώντας από το Βασιλιά και την κυβέρνηση του να δράσουν. Τα προηγούμενα της Κρήτης και της Μακεδονίας είχαν διεγείρει την κοινή γνώμη που με συλλαλητήρια και ψηφίσματα ζητούσε εμπλοκή της Ελλάδος. Προς εκτόνωση της λαϊκής απαίτησης Βασιλεύς και Κυβέρνηση στις 12 Σεπτεμβρίου 1885 κήρυξαν επιστράτευση. Πρωθυπουργός ήταν ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης πολιτικός αντίπαλος του Χαρίλαου Τρικούπη που βρίσκονταν στην αντιπολίτευση που έλπιζε με την επιστράτευση να ικανοποιήσει το εσωτερικό εκμαιεύοντας παράλληλα τυχόν ανταλλάγματα στο εξωτερικό. Ο στρατός όμως ήταν ανοργάνωτος, ανεκπαίδευτος, πλημμελώς εφοδιασμένος και δεν υπήρχε καμία διπλωματική προετοιμασία. Εξαιτίας των άθλιων συνθηκών διαβίωσης των επιστρατευμένων ελληνικών δυνάμεων στη Θεσσαλία προκλήθηκαν χιλιάδες θάνατοι από ασθένειες και πτώση του ηθικού. Οι Μεγάλες Δυνάμεις προχώρησαν σε ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδος προκειμένου να την εμποδίσουν να κινηθεί. Τελικά ο Δηλιγιάννης παραιτήθηκε στις 30 Απριλίου 1886 και τον αντικατέστησε προσωρινά ο Δημήτριος Βάλβης μέχρι τις 9 Μαΐου οπότε ανέλαβε πρωθυπουργός ο Χαρίλαος Τρικούπης. Εκείνη την ημέρα ξεκίνησαν κάποιες μεμονωμένες συμπλοκές στα ελληνοτουρκικά σύνορα που κατέληξαν στο αίσχος της Κούτρας όταν οι Τούρκοι με δολιότητα εκμεταλλεύτηκαν την ανοησία ενός Έλ-

ληνα λοχαγού και συνέλαβαν μια διλοχία ευζώνων με δεκάδα αξιωματικών που περιέφεραν εξευτελιζόμενους μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Ο Τρικούπης προ τετελεσμένων δεν είχε πολλά περιθώρια πέραν του να διαχειριστεί την απεμπλοκή της χώρας εκ της περιπετείας. Η επιστράτευση έληξε στις 12 Μαΐου 1886. Ο λαός αγανακτισμένος για μια ακόμη φορά έβλεπε τα εθνικά του δίκαια να καταρρακώνονται από την ψυχρή διπλωματία της ισχύος και τους ηγέτες του να αποδεικνύονται λίγοι προ της ιστορίας. Δυσανάλογα κατηγορήθηκε ο Τρικούπης ως Αγγλόφιλος, λόγω της οικογενειακής παράδοσης, καθώς η Αγγλική πολιτική ήταν φανερά εναντίων των ελληνικών συμφερόντων.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Μετά την αποτυχημένη επιστράτευση του 1885 – 1886 και το θλιβερό επεισόδιο της Κούτρας, η χώρα περιέπεσε σε διπλωματική ανυποληψία ως μη υπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη. Αντιθέτως το γόητρο της Βουλγαρίας ενδυναμώθηκε. Παράλληλα συνεχίζονταν οι γεωστρατηγικοί σχεδιασμοί των ευρωπαϊκών εθνών στη γεωπολιτική κονίστρα. Στα αμέσως επόμενα χρόνια οι σχεδιασμοί αυτοί θα έμπαιναν σε εφαρμογή. Η διαμόρφωση του πεδίου ανταγωνισμού των χωρών κατά το 1915, όταν η Ελλάς βρέθηκε σε ένα από τα σπουδαιότερα σταυροδρόμια της ιστορίας της, άρχισε να διαμορφώνεται τούτην εδώ την περίοδο. Τότε που ο ελληνικός χώρος άρχισε να βαραίνει πολύ στην οικουμενική διπλωματία. Αυτό αποδείχτηκε πλέον καθαρά στους δυο παγκόσμιους πολέμους όταν εδώ στο δικό μας χώρο κρίθηκε ο νικητής. Μετά το 1886 πάντως η Ρωσία άρχισε να εγκαταλείπει τη Βουλγαρία, που στρέφονταν μυστικά στη Γερμανία και να προσεγγίζει τη Σερβία που επί-

σης προσέγγιζε η Αυστρία, που φλέγονταν να αποκτήσει τη Θεσσαλονίκη, δηλαδή το Βόρειο Αιγαίο. Η Αγγλία έκανε τα πάντα να κερδίσει τη Βουλγαρία και να διατηρήσει τη φιλία της Τουρκίας ώστε να θωρακιστεί έναντι της Γερμανίας, που επίσης μυστικά προσέγγιζε την Τουρκία. Ταυτόχρονα Αγγλία και Γερμανία συνέπλεαν έναντι της Ρωσίας την οποία δεν ήθελαν να δουν δυναμωμένη. Η Τουρκία αδύναμη αλλά πολύπειρη έπαιζε άριστα το διπλωματικό παιχνίδι. Η φρεσκοενωμένη Ιταλία παρέμενε προσκολλημένη στη Γερμανία επιδιώκοντας με τη φιλία της να μεγαλώσει προς όφελος και των δύο. Η Γαλλία αντιθέτως έχοντας να γιατρέψει τις πληγές της αναζήτησε συμμαχία στον προαιώνιο εχθρό της την Αγγλία, που τώρα όμως είχαν να διαχειριστούν κοινούς κινδύνους και συγγενά οφέλη, αφού η Γερμανία έδειχνε να μεγαλώνει υπερβολικά. Η Αμερική, τέλος, ήταν ακόμη μακρυά. Ταυτόχρονα στις κοινωνίες όλων των εθνών σοβούσε η διαμάχη μεταξύ φιλελεύθερων και δεσποτικών δυνάμεων. Συγκρούονταν δύο αρχέγονες κοσμοθεωρίες περί οργανώσεως των ανθρώπων και αυτή η σύγκρουση γιγαντούμενη θα λάμβανε σύντομα παγκόσμιες διαστάσεις. Συμφέροντα λαών και καθεστώτων θα πάλευαν μέχρι θανάτου.

Η Ελλάς; Όπως σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες έτσι και στην χώρα μας άρχισε ή πιο σωστά συνέχισε να συγκρούεται ο φιλελευθερισμός με το δεσποτισμό. Τελικά πρωταγωνιστές και μη, κάθε ένα άτομο του λαού τάχθηκε με μια από τις δύο πλευρές. Η επικρατούσα συνισταμένη ήταν αυτή που θα καθόριζε τις εξελίξεις. Για την ώρα το έθνος έκανε το σταυρό του και γεννούσε παιδιά. Όσα μπορούσε περισσότερα. Ο ελληνικός λαός ένιωθε τότε ότι χάνονταν η Μακεδονία. Γενικό αίσθημα

αδυναμίας είχε απλωθεί στη χώρα καθώς πολλοί πολιτικοί και στρατιωτικοί πρέσβευαν ότι η Ελλάς οφείλει να αποδεχτεί την αδυναμία της εγκαταλείποντας σκέψεις στρατιωτικής ενδυνάμωσης προς εθνική αποκατάσταση. Ο στρατός θεωρούνταν περίπου ως κάτι περιττό και πολλές μονάδες κατέληξαν οργανικά νεκρές. Μια μοιρολατρία κάλυπτε τον πολιτικό κόσμο ενώ η στρατιωτική κατάσταση της χώρας ήταν άθλια. Πολλοί αξιωματικοί έφταναν σε ανώτατα αξιώματα, δια συγγενικών δεσμών, πολιτικών επαφών και εκδουλεύσεων, χωρίς ποτέ να έχουν διοικήσει μάχιμες μονάδες. Εκεί βρίσκεται και ο σπόρος του ολέθριου συνθήματος, κατά την κρίσιμη περίοδο που θα ακολουθούσε, «μικρά πλην έντιμος Ελλάς». Αλλά μικρή Ελλάδα σήμαινε χαμένη Ελλάδα, ατιμασμένη. Ήταν το σύνθημα των βολεμένων.

Στην Κρήτη από το 1869 με τον Οργανικό Νόμο οι Έλληνες είχαν το δικαίωμα να έχουν δικά τους αιρετά μέλη στις επαρχίες τους ως πληρεξουσίους στη Γενική Συνέλευση. Στις εκλογές του 1889 τον Απρίλιο στα Χανιά εκλέχτηκε πληρεξούσιος με την παράταξη των φιλελεύθερων ο 25χρονος Ελευθέριος Βενιζέλος. Ήδη από το 1886 ως φοιτητής στην Αθήνα είχε υπερασπιστεί με πάθος την ένωση απέναντι στον Άγγλο πολιτικό Ιωσήφ Τσάμπερλαιν που προπαγάνδιζε την αυτονομία. Χάρις στον Βενιζέλο μετά από λίγα χρόνια εκπληρώθηκαν οι πόθοι για ένωση και έπιασαν τελικά τόπο οι θυσίες του κρητικού λαού. Η σημασία του κατάλληλου ηγέτη στην ιστορία καταδεικνύεται σε τέτοιες περιστάσεις, ενώ αντιθέτως όταν λείψουν οι σωστοί άνδρες όπως για παράδειγμα στην Κύπρο τον 20ο αιώνα, όπου έμειναν άκαρπες οι θυσίες και ανολοκλήρωτοι οι πόθοι του

κυπριακού λαού για ένωση, τότε η ιστορία γράφεται διαφορετικά. Στην Κρήτη οι Άγγλοι είχαν ήδη αρχίσει, από την επανάσταση του 1821, του 1841, του 1858, του 1866 και εντονότερα αυτή του 1878, να προωθούν την περίπτωση της αυτονομίας που οι Κρήτες απέρριπταν παταγωδώς. Οι Άγγλοι όπως συνέχιζαν με σύστημα και προοδευτικά άρχισε να δημιουργείται μερίδα αυτονομιστών. Η πολιτική ζωή του τόπου, όπως είχε διαμορφωθεί με την εκλογή πληρεξουσίων, διαμοιράζονταν σε δύο κόμματα. Τους «ξυπόλητους» (προοδευτικοί) και τους «καραβανάδες» (συντηρητικοί). Οι καραβανάδες, όντας αντιπολίτευση μετά τις εκλογές του Απριλίου, κήρυξαν με ψήφισμα στις 6 Μαΐου 1889 την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Οι ίδιοι υποστήριζαν ότι ο ξεσηκωμός είναι αναγκαίος για να προλάβει την περαιτέρω αφαίμαξη του ελληνισμού, αν και η ένοπλη δράση μάλλον επιβλήθηκε από τους Κρήτες καπετάνιους που δεν τους άφησαν να υπαναχωρήσουν. Οι αντίπαλοι τους τούς χρέωναν πολιτική σκοπιμότητα λόγω της εκλογικής τους ήττας και δεν προσχώρησαν στην επανάσταση, θεωρώντας την άκαιρη και βλαπτική. Την επανάσταση αποκήρυξε επισήμως και η ελληνική κυβέρνηση δια του πρωθυπουργού της Χαρίλαου Τρικούπη. Συνεχίζονταν έτσι η πρακτική των πολιτικών να εμφανίζονται προνοητικά και προσεκτικοί όταν ήταν στην κυβέρνηση και τολμηρά ενθουσιώδεις όταν ήταν στην αντιπολίτευση. Όσον αφορά τα εθνικά θέματα ουδείς κοινοβουλευτικός διακρίθηκε δια των αποτελεσμάτων του. Γιατί το αποτέλεσμα είναι αυτό που τελικά κρίνει το δημόσιο άνδρα ως ιστορικό τετελεσμένο που σχηματίζεται, κατά τη γνώμη μου, από τις προθέσεις, τις ικανότητες και την τύχη. Αξιολογώντας λοιπόν

προσωπικότητες του παρελθόντος ερευνούμε ακριβώς αυτά τα τρία στοιχεία. Μελετώντας βέβαια κανείς τις πρωτογενείς πηγές εντοπίζει αντικρουόμενες μαρτυρίες και γνώμες σχετικά με τις προθέσεις, τις ικανότητες και την τύχη. Η διαμόρφωση όμως σημερινής άποψης ως συνισταμένη των παλαιότερων απόψεων είναι πιστεύω ολέθριο λάθος. Τα ιστορικά πρόσωπα πρέπει να αξιολογούνται τελικά κυρίως με βάση το αποτέλεσμα. Είχαν για παράδειγμα οι πράξεις του Τρικούπη, του Γεωργίου, του Βενιζέλου ή του Κωνσταντίνου καλά αποτελέσματα; Τότε κι αυτοί ήταν καλοί. Αν όχι, ανεξάρτητα από το ποιες ήταν οι προθέσεις τους, οι ικανότητες τους ή οι συγκυρίες, αυτοί ως ηγέτες ήταν επιζήμιοι. Αυτή την αρχή εφαρμόζω προσωπικά στις κρίσεις που διατυπώνω και αυτήν έχω οδηγό για τα συμπεράσματα μου. Βλέπουμε έτσι τον Όθωνα και τον Κωνσταντίνο ως Βασιλιάδες να διατρανώνουν ότι θα πεθάνουν για την πατρίδα, αλλά ο μόνος που ως Βασιλεύς των Ελλήνων έπεσε διπλασιάζοντας τη χώρα μας ήταν ο ήπιων τόνων Γεώργιος, ο πλέον «καλοπερασάκιας». Τώρα αν αυτό ήταν αποτέλεσμα προθέσεων, ικανοτήτων ή τύχης επιδέχεται συζητήσεως. Αδιαμφισβήτητο όμως είναι το ιστορικό αποτέλεσμα.

Το έθνος πάντως την τύχη του την πότιζε με το αίμα του. Στο γύρισμα του χρόνου είχαν ανδρωθεί φρέσκοι Έλληνες. Στις αρχές του 20ου αιώνα οι Ελληνίδες θα είχαν αναστήσει νέους ημίθεους που σύντομα θα έγραφαν με το σπαθί και το αίμα τους νέες σελίδες στην ελληνική ιστορική βίβλο. Δεν υστέρησε καμιά γωνιά του ελληνισμού, καμία απολύτως, απ' τον Πόντο μέχρι την Ήπειρο, απ' την Μακεδονία μέχρι την Κρήτη κι απ' τη Θράκη μέχρι την Κύπρο. Για παράδειγμα οι Μικρα-

σιάτες πολεμιστές, η αφρόκρεμα των νέων της Ιωνίας και της Αιολίας, το 1921 έγραψαν την εποποϊία του Καλέ Γκρότο επιτυγχάνοντας εκεί που ακόμα κι ο Μεγαλέξανδρος είχε αποτύχει. Αν όμως σκοπιμότητες και μικροπρέπειες καταχώνιασαν ιστορικά αυτά τα γεγονότα, είναι σήμερα χρέος μας να τα φέρουμε στο δρόμο της εθνικής μας αυτογνωσίας για να φωτίσουν το παρόν και το μέλλον μας. Αν δεν κατανοήσουμε πως καταφέραμε ότι καταφέραμε κι αν δεν μάθουμε απ' τα λάθη μας θα πληρώσουμε ξανά τίμημα βαρύ. Αυτό συνέβαινε και τότε όταν ο ελληνισμός κατέβαλε βαρύ φόρο κόπου, πόνου και αίματος.

Το ίδιο επαναλήφθηκε και στην Κρήτη το 1889 αμέσως μετά την έναρξη της επανάστασης των «καραβανάδων». Οι Οθωμανοί εξαπέλυσαν κύμα διωγμών κατά των Ελλήνων με σφαγές αμάχων, καταστροφή περιουσιών, βεβηλώσεις ναών, ενώ στις 25 Νοεμβρίου διέλυσαν το σώμα των Ελλήνων αιρετών και ακύρωσαν τη συνθήκη της Χαλέπας αναιρώντας κάθε προνόμιο επιβάλλοντας μάλιστα ακόμη βαρύτερη φορολογία επί των Ελλήνων. Η ιστορία επαναλαμβάνονταν. Πολλοί Κρητικοί, μεταξύ των οποίων κι ο Βενιζέλος, για να αποφύγουν τις διώξεις κατέφυγαν εκ νέου στις ελεύθερες περιοχές. Για μια ακόμη φορά η κατάσταση έγινε ζοφερή για τους κρητικούς, μέχρι τον επόμενο ξεσηκωμό. Ο Τρικούπης όσο κι αν ήθελε να αποσοβήσει την επανάσταση δεν το κατάφερε. Πίστευε ότι άκαιρες και απροετοίμαστες ενέργειες περισσότερο έβλαπταν παρά ωφελούσαν. Το ίδιο εξέφρασε και ο νεαρός τότε βουλευτής Βενιζέλος που θαύμαζε και εμπνέονταν από τον τότε πρωθυπουργό. Σύντομα όμως θα άλλαζε άποψη αφού θα διαπίστωνε ότι μόνο μέσω των όπλων και της

ένωσης θα λύνονταν οριστικά το πρόβλημα της Κύπρου – ε συγγνώμη – της Κρήτης έπρεπε να πω. Η επανάσταση του 1889 κατηγορήθηκε από πολλούς ως αποτέλεσμα κομματικών παθών που προκάλεσε δεινά χωρίς κανένα όφελος. Πιστεύω όμως ότι μάλλον οι πολιτικοί παρασύρονταν από τον λαό που διψούσε για ελευθερία παρά το αντίθετο. Το ιστορικό αποτέλεσμα οπωσδήποτε είναι ότι η ελευθερία ήρθε με πόλεμο και θυσίες. Ήρθε με παράτολμο θάρρος. Όσο κι αν αντίθετες φωνές του τότε ή του σήμερα ισχυρίζονται ότι παρόμοιες κινήσεις ήταν αστόχαστες η ιστορία δείχνει ότι η «αποκοτιά» παράγει αποτελέσματα όπου η «φρονιμάδα» αποτυγχάνει. Αν έλειπε από την ιστορική αλυσίδα η «αποκοτιά» του 1889 ίσως η εξέλιξη των γεγονότων να μην ήταν το ίδιο ευνοϊκή στη συνέχεια. Η γνώμη μου πάντως είναι ότι οι πολιτικοί δεν μπορούσαν να επιβληθούν των ενόπλων κρητικών και ότι οι διώξεις κι οι σφαγές των Τούρκων θα συνέβαιναν ούτως ή άλλως αφού και χωρίς την επανάσταση θα έβρισκαν αφορμή, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές που δεν ξεσηκώθηκαν. Αυτό φαίνεται από τη γενικότερη τακτική της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που εκείνη περίπου την περίοδο σκλήραινε τη στάση της απέναντι στους ραγιάδες και προετοίμαζε υπό την καθοδήγηση της Γερμανίας, μυστικά ακόμη, συστηματική εθνοκάθαρση. Ιδίως μετά την παραίτηση του Μπίσμαρκ από την Καγκελαρία του Ράιχ το 1890 και περισσότερο μετά το θάνατο του το 1898 η Γερμανία διολίσθησε στον άκρατο μιλιταρισμό στερούμενη της πολιτικής ευφυΐας του γηραιού πολιτικού της. Οι διάδοχοι του δεν κατόρθωσαν να αξιοποιήσουν με σωφροσύνη την κληρονομιά της πανίσχυρης

Γερμανίας και κυριαρχήθηκαν από μεγαλοφάνταστο δεσποτισμό εκφραζόμενο δια του Κάιζερ.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΡΕΟΚΟΠΙΑ 1893

Εν τω μεταξύ το ελληνικό βασίλειο χρεοκόπησε οικονομικά. Για μια ακόμη φορά. Τεχνική χρεοκοπία σημαίνει ότι το κράτος αδυνατεί να εξυπηρετήσει τις δανειακές του υποχρεώσεις. Αυτό είχε ήδη συμβεί το 1843 και συνέβη ξανά το 1893. Αν οι δανειστές είχαν αναδιαρθρώσει τις δανειακές συμβάσεις το ελληνικό κράτος δεν θα είχε χρεοκοπήσει τυπικά. Το 1893 η χρεοκοπία επήλθε όταν οι διαπραγματεύσεις περί αναδιαρθρώσεως φτάσαν σε αδιέξοδο. Ο Τρικούπης προσπάθησε να το αποφύγει αλλά τόσο ο Βασιλιάς όσο και ο πολιτικός κόσμος δεν βοήθησαν. Αντιθέτως πολλοί δημόσιοι άνδρες μεταξύ αυτών και ο ίδιος ο Βασιλιάς κερδοσκόπησαν από τη χρεοκοπία του κράτους αποκομίζοντας ιδιωτικά κέρδη. Στο έργο Σύγχρονος Πολιτική και Στρατιωτική Ιστορία του τότε υπουργού Επαμεινώνδα Μαυρομάτη πληροφορούμαστε τα εξής: «… κατά το 1894 το υπουργείονΤρικούπη παρητήθη, επειδή αντελήφθη τον βασιλέα Γεώργιον κερδοσκοπούντα επί του εθνικού δανείου, το οποίον διεπραγματεύετο ο Γ. Θεοτόκης εις το Λονδίνον. Ο βασιλεύς Γεώργιος και η Αυλή εχρηματίζοντο τότε εις το ενταύθα – Αθήναις – και Λονδίνω χρηματιστήριον, οι δε μεσίται του χρηματιστηρίου ανεβοκαταίβαινον σκανδαλωδέστατα τας κλίμακας των ανακτόρων …».

Αυτός που ζημιώθηκε άμεσα ήταν ο ελληνικός λαός. Η φορολογία αυξήθηκε, το διαθέσιμο εισόδημα μειώθηκε, οι κρατικές παροχές εξατμίστηκαν, οι υποδομές βάλτωσαν, το βιοτικό επίπεδο μειώθηκε. Παράλληλα η εξ αρχής προβληματική κρατική λειτουργία επιδεινώ-

νονταν. Ενδεικτικό είναι ότι τα πρώτα 60 χρόνια του ελληνικού βασιλείου ο τόπος γνώρισε 68 κυβερνήσεις. Παρά το ότι οι μισοί δημόσιοι υπάλληλοι (επταπλάσιοι από τον τότε ευρωπαϊκό μέσο όρο) απασχολούνταν στο φοροεισπρακτικό μηχανισμό η διαφθορά και η κακοοργάνωση δεν απέδιδε τις αναγκαίες προσόδους, τη στιγμή που τα αδύνατα και μεσαία κοινωνικά στρώματα υπερφορολογούνταν, ενώ οι προνομιούχοι σχεδόν απέφευγαν τη φορολόγηση. Η επιβολή μάλιστα άκρατων εμμέσων φόρων δυσχέρανε την πρόσβαση μεγάλου μέρους του λαού σε είδη πρώτης ανάγκης και κατέστησε αγαθά όπως η παιδεία και η υγεία απαγορευτικά σε μη πλούσιους. Η κατασπατάληση δε δημοσίων πόρων ήταν συνηθισμένη. Παράλληλα η διεθνής οικονομία κλονίστηκε από την χρηματοοικονομική κρίση του 1890 και το χρηματιστηριακό κράχ του 1893. Συγκυρίες που σε συνδυασμό με τα ακανθώδη εξωτερικά ζητήματα σε Θράκη, Ήπειρο, Μακεδονία, Κρήτη και Νησιά, υπό το διογκούμενο γεωπολιτικό ανταγωνισμό των ισχυρών κρατών, προκάλεσαν ασφυξία στην ανεμική ελληνική οικονομία. Για παράδειγμα η σταφίδα που αποτελούσε κύριο εθνικό προϊόν (κάλυπτε τα ¾ των εξαγωγών της χώρας), εξ' αιτίας και άλλων συνθηκών, έχασε 76% της τιμής της. Τα δημοσιονομικά επιβάρυναν επίσης οι αυξημένες στρατιωτικές ανάγκες όπως η επιστράτευση του 1885 – 1886. Όλα αυτά οδήγησαν στην εξαΰλωση της κρατικής πίστης, δηλαδή την χρεοκοπία.

Το τέλος της αρχής

Η χρεοκοπία ενός κράτους έχει διπλή φύση, συνισταμένη ενδογενών και εξωγενών χαρακτηριστικών. Οι εσωτερικοί παράγοντες μιας χρεοκοπίας άπτονται κατά περίπτωση της διάρθρωσης της οικονομίας, του ισοζυγίου πληρωμών, του φορολογικού συστήματος, της διοικητικής δομής, της ύπαρξης αντικινήτρων που στην περίπτωση του ελληνικού βασιλείου ήταν όλοι αρνητικοί. Οι εξωτερικοί αφορούν τη γενικότερη οικονομική συγκυρία της εποχής που επίσης ήταν αρνητική για την ελληνική οικονομία αλλά και γεγονότων όπως διεθνείς οικονομικές κρίσεις, έκρυθμες καταστάσεις, πόλεμοι, ασταθές γεωπολιτικό περιβάλλον, διπλωματικοί ανταγωνισμοί που επίσης συνέβαλλαν στην αδυναμία εξυπηρέτησης των δανειακών υποχρεώσεων. Το πόρισμα του Άγγλου Έντμουντ Λο, επικεφαλής της επιτροπής γνωμοδότησης περί του χρέους, ήδη από το 1892, ήταν ακριβές. Η Ελλάς εκτός από την απαραίτητη αναδιοργάνωση και το νοικοκύρεμα των οικονομικών της, ήταν πολύ μικρή για να ευημερήσει. Έπρεπε να φτιάξει τα δημοσιονομικά της αλλά και να μεγαλώσει. Αυτό που οι ειδήμονες και οι πολιτικοί διαπίστωναν με τη χρεοκο-

πία ο λαός το είχε ήδη αισθανθεί. Εκτός του δικαίου, της ηθικής και της ιστορικότητας που επέβαλαν την απελευθέρωση πανάρχαιων κοιτίδων του ελληνισμού με ελληνικό πληθυσμό μεγαλύτερο από αυτό του ελεύθερου βασιλείου, το σύγχρονο ελληνικό κράτος για να επιβιώσει και να ευημερήσει είχε ανάγκη των πατρογονικών του εδαφών. Σε αυτή την πραγματικότητα όμως η υφιστάμενη διοίκηση αδυνατούσε να ανταποκριθεί.

Έτσι, πριν το ελληνικό βασίλειο χάσει την πίστη του, καταστεί δηλαδή οικονομικά ανυπόληπτο, είχε ήδη περιέλθει σε διπλωματική και διοικητική ανυποληψία. Ούτε οι Έλληνες πολίτες είχαν σε υπόληψη το κράτος τους, ούτε φυσικά οι ξένοι. Τα σοβαρά κράτη, τα οργανωμένα, χρεοκοπούν πολύ δύσκολα, ενώ τα ασόβαρα χρεοκοπούν τεχνικά κάθε τρείς και λίγο. Πριν δηλαδή μεμφθούμε του ξένους γιατί δεν μας βοήθησαν ή ακόμη χειρότερα γιατί μας ώθησαν στη χρεοκοπία πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι το κράτος μας τότε ήταν σε οικτρή κατάσταση. Όμως η οικονομική διπλωματία είναι μια διαχρονική πραγματικότητα στις διεθνείς σχέσεις. Για παράδειγμα το 1878, έτος σταθμός για το Ανατολικό Ζήτημα, το ελληνικό χρέος αναδιαρθρώθηκε και η πληγείσα αξιοπιστία, από τη χρεοκοπία του 1843, της ελληνικής οικονομίας αποκαταστάθηκε. Όταν δηλαδή θέλουν να μας καλοπιάσουν μας δανείζουν, ενώ όταν θέλουν να μας πιέσουν απλά αδιαφορούν και αρνούνται την παραμικρή διευκόλυνση. Αυτό επιβεβαιώθηκε και αργότερα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο όταν οι ξένες χώρες διαγωνίζονταν ποιά θα μας πρωτοδανείσει. Οι ιδιώτες δανειστές βέβαια που κερδοσκοπούν από τις δανειακές συναλλαγές έχουν ρόλο και κίνητρα συνδιαλεγόμενοι συχνά με τους κρατικούς μηχανισμούς, όμως τον πρώτο και τελευταίο λόγο έχουν οι κυ-

βερνήσεις. Τα διάφορα κρατικά χρέη οπωσδήποτε χρησιμοποιούνται ως εργαλεία ελέγχου, πίεσης και χειραγώγησης στη γεωπολιτική σκακιέρα από τα πανάρχαια χρόνια. Για το λόγο αυτό εντοπίζουμε ότι η προσέγγιση των ξένων δυνάμεων έναντι του ελληνικού χρέους διαφοροποιείται αναλόγως των γεωπολιτικών συνθηκών. Ο χειρισμός όμως προς όφελος της χώρας, αυτής της πραγματικότητας πέρα από τα σφάλματα και την ιδιοτέλεια των ξένων, είναι ευθύνη της εκάστοτε κυβέρνησης. Επιπρόσθετα οι εγγυήτριες δυνάμεις φέρουν οι ίδιες μεγάλο μέρος της ευθύνης για τις παθογένειες του ελληνικού βασιλείου. Είναι δηλαδή πολύ λογικό να εικάσει κανείς ότι Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία εξ' αρχής δάνεισαν το νεοσύστατο ελληνικό κρατίδιο όχι μόνο για να το βοηθήσουν να ορθοποδήσει αλλά και για να το ελέγχουν. Η ευθύνη τους αυτή μάλιστα βαραίνει πολύ αφού είναι οι ίδιες αυτές χώρες που διαμόρφωσαν το εσωτερικό μας πολιτικό περιβάλλον τον πρώτο αιώνα της ανεξαρτησίας μας. Περίοδο κατά την οποία ο αιμάσων ελληνικός λαός πάλευε να επουλώσει τις πληγές του και να επιβιώσει. Αυτά ακριβώς τα δύο στοιχεία, η σκοπιμότητα των ξένων και η δική μας ανέχεια και καχεξία, δημιούργησαν έναν πολύ άσχημο πολιτικό πολιτισμό στην ελληνική κοινωνία που τότε, μετά από πολλούς αιώνες, έκανε τα πρώτα της βήματα ως ανεξάρτητο οργανωμένο κράτος. Αναπτύχθηκαν τότε νοοτροπίες, αντιλήψεις και συμπεριφορές που μας σημαδεύουν μέχρι σήμερα. Το ρουσφέτι, η συνδιαλλαγή, ο χρηματισμός, η ευνοιοκρατία, η διαπλοκή, ο δημοσιοϋπαλληλισμός, η εργασιακή ανηθικότητα, η αναξιοκρατία, η φοροαποφυγή έναντι ενός ανίκανου κράτους, η κρατική σπατάλη, η καταλήστευση των δημοσίων πόρων, η κατάχρηση ως κατόρθωμα ή η δαιμονοποίηση

του ιδιωτικού τομέα είναι κοινωνικές συμπεριφορές ενδεικτικές της στρεβλής σχέσης που αναπτύχθηκε μεταξύ πολίτη και πολιτείας. Παρά την τεχνική χρεοκοπία όμως του 1893 το ελληνικό κράτος συνέχισε τη λειτουργία του με δικές του δυνάμεις. Με δυσκολίες μεν αλλά συνέχισε. Χρειάστηκε ένας πόλεμος και μια ήττα για να υποκύψει η χώρα στους ξένους δανειστές (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Γερμανίας, Αυστρίας, Ιταλίας) άνευ όρων. Μετά την επαίσχυντη ήττα του 1897 και τις πολεμικές αποζημιώσεις που έπρεπε να καταβληθούν εγκαταστάθηκε στην Αθήνα στις αρχές του 1898 η επιτροπή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Άρα δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε ότι η πίστη μιας κρατικής οικονομίας ρυθμίζεται τόσο από οικονομικούς όσο κι από μη οικονομικούς παραμέτρους. Κλονίζεται τόσο από υπαρκτές παθογένειες όσο κι από τεχνητές, ενδεχομένως και κακόβουλα.

Η οικονομική κατάρρευση μολαταύτα δεν εμπόδισε την τέλεση των πρώτων σύγχρονων ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα. Την άνοιξη του 1996 διεξήχθησαν στο νεόχτιστο, με χορηγία του Αβέρωφ, Παναθηναϊκό στάδιο όπου ολοκληρώθηκε μάλιστα η νίκη του μαραθωνοδρόμου Σπύρου Λούη προκαλώντας φρενίτιδα ενθουσιασμού στο θεάμον κοινό. Έτσι αυτό το παγκόσμιας εμβέλειας γεγονός αποτέλεσε εκτός από αιτία σπατάλης δημόσιων πόρων και πηγή εθνικής υπερηφάνειας. Η ψυχική ανάταση των Αθηναίων όμως κράτησε ελάχιστα καθώς σύντομα η ήττα και ο οικονομικός έλεγχος την απόδειξαν επίπλαστη.

ΕΘΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Πάντως η πολιτική αδράνεια και ο μαρασμός του στρατού την εποχή εκείνη που διαρκούσε επί σειράς ετών, παράλληλα με τα φλέγοντα εθνικά ζητήματα,

είχε οδηγήσει στην ίδρυση της μυστικής Εθνικής Εταιρείας στις 12 Νοεμβρίου 1894 από χαμηλόβαθμους αξιωματικούς όπως ο εξ ανατολικής Ρωμυλίας ανθυπολοχαγός μηχανικού Φωτιάδης και ο Παύλος Μελάς που αμφότεροι έπεσαν αργότερα στο βωμό του καθήκοντος. Αυτοί μαζί με άλλους συνομήλικους τους ανθυπολοχαγούς και υπολοχαγούς άρχισαν να οργανώνονται με σκοπό την εξύψωση του εθνικού φρονήματος. Παρά τη φαινομενική γενική κατάπτωση, η ιδέα τους βρήκε μεγάλη ανταπόκριση. Σχημάτισαν έτσι, σύντομα, μαζί με πολίτες το πρώτο δωδεκαμελές Διοικητικό Συμβούλιο. Η εντός ενός έτους διάδοση της οργάνωσης σε όλο το φάσμα της κοινωνίας έδειξε την άσβεστη φλόγα του κόσμου για τα εθνικά ιδανικά. Σταδιακά με τη μεγέθυνση της φήμης της, τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας αυξήθηκαν σε δεκαοκτώ μεταξύ των οποίων ήταν οι στρατιωτικοί Σοφιανός, Δαγκλής, Παρασκευόπουλος, Γεννάδης, Πίσσας, Φικιώρης, Μόστρας, Τρουπάκης, Καψαλλόπουλος, Φωτιάδης και οι πολίτες Στεφάνου, Πολίτης, Σωτηριάδης, Λάμπρος, Λυκούδης, Ροϊλός, Ιάλεμος. Η ταχεία πύκνωση των τάξεων της μυστικής Εταιρείας διεύρυνε τους σκοπούς της και άρχισαν να σχηματίζονται επιτροπές και τμήματα προς σχεδιασμό δράσεων στις διεκδικούμενες από τους Έλληνες περιοχές σε Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη, Αιγαίο και Μικρά Ασία. Μεταξύ άλλων οι δράσεις περιλάμβαναν πολιτικές μελέτες, συγκοινωνιακές μελέτες, χαρτογράφηση, αντιπροπαγάνδα, καταγραφή πληθυσμιακών στοιχείων, συγκέντρωση και απόκρυψη οπλισμού. Όμως οι ωμότητες και οι σφαγές των εχθρών που συστηματικά επιδίωκαν την εξάλειψη του ελληνισμού απαιτούσαν δυναμικότερες λύσεις. Στη βία των εχθρών θα απαντούσαν με βία. Στα πλαίσια αυτά ετοιμάστηκε και στάλθηκε στη Μακεδονία το Σώμα Μπρούφα, (κα-

θώς και άλλα) προς υποστήριξη των εκεί καταπιεζόμενων Ελλήνων. Τα αντάρτικα σώματα συνεπλάκησαν στα βόρεια τόσο με Βούλγαρους όσο και με Τούρκους. Σκοπός των δράσεων αυτών ήταν η άμεση προστασία του ελληνικού πληθυσμού και η προετοιμασία ενόψει μελλοντικής πολεμικής δράσης του επίσημου ελληνικού κράτους που σκιωδώς επικροτούσε και ανεπισήμως βοηθούσε.

Η μετέπειτα Κυβέρνηση Δηλιγιάννη πάντως θεώρησε την Εταιρεία αντίπαλο πολιτικό όργανο και την κατεδίωξε. Η μυστικότητα της όμως τη διαφύλαξε και σταδιακά απέκτησε λαϊκή ηθική δύναμη με εγγραφή νέων μελών και συγκέντρωση ποσών από εράνους προς συγκέντρωση πολεμικού υλικού. Μέρος του υλικού αυτού στάλθηκε στην Κρήτη όταν οι Έλληνες ξεσηκώθηκαν για να αντιμετωπίσουν τις σφαγές των Οθωμανών κυρίως σε Χανιά και Ηράκλειο. Η Εταιρεία διαλύθηκε μετά την ήττα του 1897 που συμμετείχε με το εθελοντικό σώμα του Καψαλλόπουλου, στερούμενο αξιωματικών που είχαν αναχωρήσει για τις μονάδες τους. Της χρεώθηκε αρνητική συμμετοχή στην τότε κατάσταση λοιδορούμενη από τους κατέχοντες την εξουσία και φέροντες την ευθύνη της ήττας.

Γεγονότα σαν αυτό πάντως που σχετίζονται με μυστικές διεργασίες και υψίστης σημασίας εθνικά θέματα είναι πολύ δύσκολο για τον ερευνητή του παρελθόντος να σιγουρευτεί περί των πεπραγμένων. Σχεδόν πάντα υπάρχουν κακοπροαίρετες μαρτυρίες αλλά και πτυχές που παραμένουν ανομολόγητες. Ακόμα και οι πρωταγωνιστές που άφησαν μαρτυρίες ενδέχεται να αποσιώπησαν κρίσιμα στοιχεία για εθνικούς λόγους αφού στην εποχή τους τα ζητήματα αυτά παρέμεναν ενεργά. Είτε πρόκειται για την Φιλική Εταιρεία, την Εθνική Εταιρεία,

το Κίνημα στο Γουδί ή για άλλες περιπτώσεις μυστικών εταιρειών και οργανώσεων ενδεχομένως για να μην ανακαλύψουμε ποτέ ολόκληρη την αλήθεια. Προσωπικά έχω επιλέξει να προσεγγίζω τέτοια θέματα μέσω της αξιοπιστίας και του ελέγχου των προσώπων που μαρτυρούν. Αξιολογώ δηλαδή τις πληροφορίες, τις γνώμες και τις περιγραφές ανάλογα με την ιστορική παρουσία του προσώπου από το οποίο εκφέρονται. Για παράδειγμα όσον αφορά την περίπτωση της Εθνικής Εταιρείας οι επικριτές της που ήταν Βασιλόφρονες ενδεχομένως να αποσκοπούσαν στην κάλυψη του ατυχήσαντος Διαδόχου στον πόλεμο του 1897 ή άλλοι να προσπάθησαν να ωφεληθούν ατομικά. Η συνολική εικόνα της ιστορικής πορείας ενός προσώπου εμπεριέχει, στην τακτική που ακολουθώ, διαφορετική βαρύτητα αξιοπιστίας. Για παράδειγμα τα λεγόμενα του Δαγκλή ή του Παρασκευόπουλου έχουν για μένα μεγαλύτερη αξία από αυτά του Δούσμανη ή του Μεταξά. Γιατί οι μεν πρώτοι μπορεί να έχουν κατηγοριοποιηθεί μετά το Διχασμό ως Βενιζελικοί αλλά ουδέποτε προτίμησαν το Βενιζέλο από το Έθνος, ενώ οι δεύτεροι, Βασιλικοί αυτοί, υπηρέτησαν πάντα πιστά το Βασιλιά και τον υπεράσπιζαν ακόμα κι αν αυτό έβλαπτε το Έθνος, όπως η επαίσχυντη παράδοση από το Δ' Σώμα Στρατού της Καβάλας στους Γερμανοβούλγαρους. Υπενθυμίζω ότι αξιολογώ κυρίως τις πράξεις, αφού στα λόγια όλοι σχεδόν είναι υπέρ της πατρίδος.

Υπάρχουν όμως και δευτερεύουσας σημασίας ιστορικά γεγονότα, ίσως προσωπικού χαρακτήρα που όμως φωτίζουν ευρύτερες συμπεριφορές, ιδίως στις περιπτώσεις που από ιδιοσυγκρασία κάποια ιστορικά πρόσωπα είναι μικρόψυχοι, εμπαθείς, φίλαυτοι ή φιλοχρήματοι. Ας δούμε για παράδειγμα την περίπτωση της Ελληνικής Στρατιωτικής Ενώσεως. Ήταν ένα είδος προμηθευ-

τικού συνεταιρισμού αξιωματικών που ιδρύθηκε το 1890 και διοικήθηκε τον πρώτο χρόνο από τον τότε λοχαγό, εκ των ιδρυτών, Βίκτωρα Δούσμανη. Το 1895 ανέλαβε, ως το 1905, Γενικός Διευθυντής ο ταγματάρχης Παναγιώτης Δαγκλής που εξυγίανε την υπό πτώχευση ένωση. Συνεπεία των πεπραγμένων του ο Δούσμανης τιμωρήθηκε τότε από τον Διάδοχο Κωνσταντίνο με 40ήμερη φυλάκιση για διοικητικές ανωμαλίες κατά την πενταετή περίοδο της ευθύνης του. Το 1900 όμως ο Δούσμανης μήνυσε την ένωση ζητώντας αμοιβή για τις υπηρεσίες του και μετά από τριετή δικαστικό αγώνα μάλλον εισέπραξε κάποιο ποσό. Εκεί βρίσκεται η ρίζα της κόντρας Δούσμανη και Δαγκλή. Η μετέπειτα σύγκρουση λοιπόν δύο αξιωματικών του Επιτελείου κατά την κρίσιμη περίοδο εμπεριέχει και στοιχεία προσωπικής σύγκρουσης που οφείλουμε να συνεξετάσουμε. Ενδεικτικό είναι επίσης ότι οι αυλικοί φίλοι των πριγκίπων Πάλλης και Λεβίδης καλούνταν στα 1900 «αρουραίοι» που μας δείχνει ότι πολύ πριν από το διχασμό του 1915 υπήρχε απόσταση μεταξύ των αξιωματικών. Ο Διάδοχος καλλιεργούσε δική του «κλίκα» που μετά την ήττα του 1897 επέδρασε πολύ αρνητικά επί του στρατεύματος. Όσον αφορά την περίπτωση της Εθνικής Εταιρείας ενώ πρόσφερε έργο οι πραγματικοί υπεύθυνοι της ήττας του 1897 τη χρησιμοποίησαν ως αποδιοπομπαίο τράγο.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1895

Ο 19ος αιώνας λοιπόν ολοκληρώνονταν με εξελίξεις σε κρίσιμης σημασίας αλληλένδετα εθνικά ζητήματα, όπως το δημόσιο χρέος, το μακεδονικό, το κρητικό και τα ελληνοτουρκικά, αφού πάντα οι σκλαβωμένοι Έλληνες διψούσαν για ελευθερία. Στην Κρήτη το 1895 πήραν τα όπλα για μια ακόμη φορά, καθώς μετά το 1889 η σκλαβιά εξακολουθούσε βαριά. Ντόπιοι και ξενοφερ-

μένοι Οθωμανοί καταπατούσαν την τιμή και την περιουσία των Ελλήνων έχοντας ακυρώσει οποιαδήποτε παλιότερη συνθήκη. Δολοφονίες, βιασμοί, βασανισμοί, βεβηλώσεις ναών, διώξεις, καταστροφές αποτέλεσαν το μέσο μιας επαπειλούμενης γενοκτονίας. Ο Κρήτες πολεμιστές άρχισαν εκ νέου να εγείρονται επαναστατικά δημιουργώντας ένοπλες οργανώσεις. Εν τω μεταξύ με την καθοδήγηση του Άγγλου πρόξενου στα Χανιά ο σφακιανός Μανούσος Κούνδουρος ευαγγελίζονταν την αυτονόμηση της Κρήτης ως λύση στο Κρητικό Ζήτημα. Η ιδέα μιας, φόρου υποτελούς στο Σουλτάνο, αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας προβάλλονταν πλέον σθεναρά από τις ξένες δυνάμεις και τη σχηματιζόμενη μερίδα Ελλήνων αυτονομιστών, κίνηση που αποκαλούνταν Μεταπολίτευση. Ο κίνδυνος διχασμού του κρητικού ελληνισμού άρχισε να σχηματίζεται παρά τους αγώνες και τις θυσίες του λαού για ένωση με την μητέρα πατρίδα. Ο Κούνδουρος υπέβαλλε υπόμνημα περί αυτονόμησης στους προξένους των μεγάλων δυνάμεων εξαγριώνοντας του Οθωμανούς που υπό την καθοδήγηση της Πύλης ενέτειναν τις διώξεις.

Στις 12 Μαΐου έλαβε χώρα από τους Οθωμανούς η μεγάλη σφαγή των Ελλήνων στα Χανιά. Προς αποσόβηση του πολέμου οι Μεγάλες Δυνάμεις επενέβησαν απαιτώντας από την Τουρκία επαναφορά του Οργανικού Νόμου αλλά και το δικαίωμα αυτές να επεμβαίνουν στρατιωτικά στο νησί. Παρά την επαναφορά όμως πολιτικών δικαιωμάτων για τους Έλληνες οι Τούρκοι συνέχισαν να καταπιέζουν το χριστιανικό πληθυσμό και οι Κρήτες οπλαρχηγοί συνέστησαν στις 3 Σεπτεμβρίου 1895 επαναστατική συνέλευση. Οι πολιτικοί παράγοντες μεταξύ των οποίων και ο Βενιζέλος συνιστούσαν αυτοσυγκράτηση. Στις 19 Ιανουαρίου 1897 όμως ο τουρκικός όχλος προκάλεσε νέες σφαγές και καταστροφές

στα Χανιά. Η κατάσταση είχε πλέον φτάσει σε κομβικό σημείο. Η Πύλη επιδείκνυε στέρεα απόφαση για εξόντωση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών και οι Έλληνες αν ήθελαν να επιβιώσουν όφειλαν να πολεμήσουν. Αυτό πλέον το είχε συνειδητοποιήσει και ο Ελευθέριος Βενιζέλος που μετέβαλε την μέχρι τότε στάση του για διαλλακτικότητα. Εγκατέλειψε την προεκλογική του δραστηριότητα ενόψει των νέων επικείμενων εκλογών και προσέφυγε στην ένοπλη δράση. Μαζί με τους οπλαρχηγούς Ν. Πιστολάκη, Γ. Μυλωγιάννη, Δ. Γελάση, Ι. Καλογερή και άλλους πολεμιστές μετέβησαν στο Ακρωτήρι Χανίων όπου, σε συνεννόηση με τον Έλληνα πρόξενο στα Χανιά, διακήρυξαν στις 25 Ιανουαρίου την Ένωση με την Ελλάδα: «… Ψηφίζομεν: Αναφερόμενοι και εις τα προηγούμενα περί ενώσεως ψηφίσματα, κηρύττομεν την ένωσιν της νήσου Κρήτης μετά του ελευθέρου βασιλείου της Ελλάδος, μεθ’ ου αποτελεί του λοιπού ενιαίον και αναπόσπαστον κράτος υπό την συνταγματικήν βασιλείαν της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου Α' και των διαδόχων Αυτού. Κηρύττομεν κατηργημένη την επί της νήσου κυριαρχίαν του Αυτοκράτορος των Οθωμανών Σουλτάν Χαμίτ Χαν του Β'. Προσκαλούμεν την Α. Μεγαλειότητα τον Βασιλέα των Ελλήνων να καταλάβη εν ονόματι Αυτού την νήσον Κρήτην. Ανατίθεται η εκτέλεσις του παρόντος ψηφίσματος εις την αυταπάρνησιν και φιλοπατρίαν του Ελληνικού κράτους και σύμπαντος του Ελληνικού Έθνους. Ο χριστιανικός λαός της Κρήτης επικαλείται θερμώς την ευμένειαν και φιλανθρωπίαν των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και σύμπαντος του πεπολιτισμένου κόσμου προς επιτυχίαν λύσεως, ήτις θέτει οριστικόν τέρμα εις κατάστασιν ατιμάζουσαν την ανθρωπότητα …».

Εκεί στο Ακρωτήρι, με το όπλο στο χέρι, πολεμιστής ανάμεσα σε πολεμιστές, ανέτειλε το άστρο του Ελευθέριου Βενιζέλου ως ηγέτη της Κρήτης αλλά και σύντομα ολόκληρου του ελληνισμού. Δεν ήταν μόνο πολεμιστής. Μαζί με το όπλο κρατούσε και πένα, την οποία σύντομα θα έδειχνε ότι ήξερε να τη χειρίζεται καλά γράφοντας εν ανάγκη και πάνω σε πολεμικά κασόνια. Δεν ήταν μόνο πολιτικός. Ήξερε να μιλάει στον κρητικό λαό που τον λάτρεψε αλλά και προς τους ξένους που με το συγκροτημένο λόγο του τους κέρδισε. Αλλά δεν ήταν μόνο διπλωμάτης. Μπορούσε εκτός από τα επί μέρους συμβάντα να αντιλαμβάνεται την ευρύτερη εικόνα, να εκπονεί ολοκληρωμένο σχέδιο και κυρίως να το φέρνει εις πέρας. Ήταν άνθρωπος του πνεύματος αλλά και της δράσης. Διέθετε αυτό το σπάνιο συνδυασμό για δημόσιους άνδρες. Ήξερε πότε να πολεμάει και πότε να συζητάει. Ήταν ολοκληρωμένος στρατηγός. Τα έργα του, που τότε άρχιζαν, το αποδεικνύουν. Γιατί τα πραγματικά αποτελέσματα είναι αυτά που μας επιτρέπουν να απομακρύνουμε την ιστορική σκόνη που άφησαν τα μίση, οι εμπάθειες, οι σκοπιμότητες, οι μικροπρέπειες και τα προσωπικά μικροσυμφέροντα πολύ δύσκολων, ούτως ή άλλως, εποχών. Τη στρατηγική αξία πάντως του Βενιζέλου την αναγνώρισαν όλοι οι στρατιωτικοί με πραγματική πολεμική δράση, διότι κάποιοι άλλοι τα γαλόνια τους δεν τα κέρδισαν με το σπαθί τους.

Η Ελλάς ανταποκρίθηκε στέλνοντας τον ελληνικό στόλο υπό τον ναύαρχο Αριστείδη Ράινεκ αποτελούμενο από το θωρηκτό Ύδρα, το εύδρομο Μιαούλης, τους ατμομυοδρόμωνες Ευρώτας και Αλφειός και την ανεξάρτητη μοίρα 5 τορπιλοβόλων υπό τον πρίγκιπα Γεώργιο, μετέπειτα αρμοστή της Κρήτης. Ο ύπαρχος του Ύδρα Κανάρης δώρισε στους μαχητές του Ακρωτηρίου μια τεράστια ελληνική σημαία που την ανύψωσαν

ως σύμβολο του αγώνα. Στην ελεύθερη Ελλάδα ο λαός σύσσωμος ετοιμάζονταν για πόλεμο γιατί από ένστικτο ένιωθε ότι μόνο έτσι θα επέρχονταν λύση. Αυτό το είχε συνειδητοποιήσει και η ηγεσία, από το Βασιλιά, το Διάδοχο και τους πολιτικούς μέχρι τον τελευταίο αξιωματικό. Γι' αυτό και προετοιμάζονταν. Το αν η ηγεσία, πολιτική και στρατιωτική αποδείχτηκε ανεπαρκής και κατώτερη των περιστάσεων, όμως, είναι μια πραγματικότητα που δεν αναιρείται από την μετέπειτα προπαγάνδα και τις δικαιολογίες ότι σύρθηκε σε βιασμένη και αχρείαστη ενέργεια. Ο ελληνισμός διέρχονταν θανάσιμο κίνδυνο και όφειλε να αντιδράσει. Οι πρόσφυγες από την μαρτυρική Κρήτη διηγούνταν το μέγεθος των σφαγών και των καταστροφών. Η κοινή γνώμη πίεζε ασφυκτικά προς την κατεύθυνση της δράσης. Στις 30 Ιανουαρίου 1897 ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης ζήτησε από τον βετεράνο της κρητικής επανάστασης του 1866 συνταγματάρχη Θρασύβουλο Μάνο να μεταβεί στην Κρήτη με πολεμοφόδια προς ενίσχυση των επαναστατών. Όμως ο Μάνος αρνήθηκε γιατί όταν ζήτησε τουλάχιστον 2 λόχους ευζώνων για την αποστολή του ο Δηλιγιάννης του είπε οργισμένος: «Πώς είναι δυνατόν να σας δώσω τακτικόν στρατόν και τι θα είπη η Ευρώπη; Επ' ουδενί λόγω δέχομαι να κάμω τούτο». Αντ' αυτού εδέχθη ο σφακιανός ταγματάρχης Ε. Μανουσογιαννάκης (ο μετέπειτα διοικητής της 1ης Μεραρχίας των βαλκανικών πολέμων, ο νικητής της μάχης του Λαχανά) που παραιτήθηκε του στρατεύματος, για το σκοπό αυτό, όπως και οι αξιωματικοί Κριάρης, Τσόντος, Μαρκουλάκης που τον συνόδευσαν. Ζήτησε και πήρε όμως, με τη μεσολάβηση του υπουργού εσωτερικών Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, τρία ορειβατικά πυροβόλα με το προσωπικό τους υπό τον λοχαγό Γεώργιο Βαρούχα καθώς και κάποιους αστυφύλακες που χορήγησε ο Διοικη-

τής της Αστυνομίας Μπαϊρακτάρης, στο σύνολο τους 11. Εν τω μεταξύ όμως η κυβέρνηση μετέβαλε άποψη με την οποία είχε διαφωνήσει ο υπουργός των Στρατιωτικών Νικόλαος Σμολένσκη που αντικαταστάθηκε από τον Νικόλαο Μεταξά και αποφάσισε την αποστολή και τακτικού στρατού με επικεφαλής τον υπασπιστή του Βασιλέως συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο γενναίο στρατιωτικό περιφρονητή παντελώς του κινδύνου.

Μόλις η είδηση διαδόθηκε χιλιάδες λαού κατήλθαν με ενθουσιασμό στον Πειραιά για να ξεπροβοδίσουν με ζητωκραυγές τους πολεμιστές. Ετερόκλητα στρατεύματα 1.500 στρατιωτών σε παντελή ακαταστασία και ανοργανωσιά συνωστίζονταν να επιβιβαστούν έχοντας λίγων ημερών εφόδια στα ατμόπλοια Πέλοψ, Θέτις και Θεσσαλία που απέπλευσαν το απόγευμα της 30ης Ιανουαρίου 1897 μεταφέροντας την εκστρατευτική δύναμη, υπό την επιτήρηση αγγλικού αντιτορπιλικού. Προορισμός τους ήταν το Ακρωτήρι Χανίων, όπου βρίσκονταν και ο ελληνικός στόλος, προς ενίσχυση των Ελλήνων επαναστατών. Καθοδόν ο προορισμός άλλαξε για την Κίσσαμο άνευ συνοδείας του στόλου διότι σύμφωνα με τον διοικητή της μοίρας τορπιλοβόλων πρίγκιπα Γεώργιο, που είχε εντολή να συνοδεύσει το σώμα στο Ακρωτήρι, οι Άγγλοι είχαν απειλήσει με καταβύθιση του. Το εκστρατευτικό σώμα αποβιβάστηκε τελικά άνευ της παραμικρής ενόχλησης στην περιοχή Μονή της Γωνιάς. Ο ναύαρχος Ράινεκ όμως, αγνοών την κίνηση του υφισταμένου του πρίγκιπα Γεωργίου, τους ανέμενε στο Ακρωτήρι. Όταν τελικά τους εντόπισε να αποβιβάζονται αλλού τους διέταξε να μεταφερθούν αμέσως δια των πλοίων στο Ακρωτήρι, αλλά ο Βάσσος προτίμησε να πιστέψει τον πρίγκιπα Γεώργιο ότι υπάρχει κίνδυνος και ολοκλήρωσε την απόβαση. Διαπιστώνουμε λοιπόν μια υπέρβαση ιεραρχίας από μέλος της

βασιλικής οικογένειας, παρακάμπτοντας διαταγές και κατά το δοκούν διοίκηση άνευ συντονισμού. Αυτή την τραγική, για τα ελληνικά στρατεύματα και τους εθνικούς στόχους, τακτική θα την εντοπίσουμε σε όλες ανεξαιρέτως τις στρατιωτικές επιχειρήσεις όπου συμμετείχαν μέλη της βασιλικής οικογένειας μηδέ του Κωνσταντίνου εξαιρουμένου. Τακτική που, υιοθετούμενη από ολόκληρη την κλίκα των βασιλοφρόνων, επέφερε πολλά δεινά με αποκορύφωση την μικρασιατική καταστροφή.

Εν τω μεταξύ, τον στρατό του ελεύθερου βασιλείου υποδέχτηκαν με ξέφρενο ενθουσιασμό και χιλιάδες μπαλωθιές Κρήτες επαναστάτες που ενώθηκαν μαζί του πιστεύοντας ότι τελείωναν πια τα βάσανα τους κι ο προαιώνιος πόθος για ένωση υλοποιούνταν. Όταν το σώμα κινήθηκε προς Χανιά, στο Κολυμπάρι ο Βάσσος πληροφορήθηκε από απεσταλμένους των Μεγάλων Δυνάμεων ότι τα Χανιά κατέχονται πλέον από ευρωπαϊκές δυνάμεις. Χάθηκε έτσι μια ευκαιρία η Ελλάς να προλάβει τις εξελίξεις εάν τηρούνταν το αρχικό σχέδιο και να δημιουργήσει πρώτη τετελεσμένα αντί να ακολουθεί τις εξελίξεις που τότε ήταν ραγδαίες. Η στρατιωτική δύναμη, μετά τις εξελίξεις, κινήθηκε προς εκκαθάριση της περιοχής που βρίσκονταν και κατέλαβε το τούρκικο οχυρό των Λιβαδίων νικώντας στην αντίστοιχη μάχη. Η νίκη αυτή πυροδότησε ξέφρενο ενθουσιασμό σε ολόκληρη την Ελλάδα και πολεμική έγερση. Η διοικούντες τότε το κράτος όμως ατένιζαν τις εξελίξεις ψοφοδεείς και αναποφάσιστοι χωρίς καθαρό σχεδιασμό συνεχίζοντας την πάγια τακτική του «βλέποντας και κάνοντας». Ταυτόχρονα ο στόλος των Μεγάλων Δυνάμεων, που από κοινού με την Τουρκία επιτηρούσαν το νησί, αποβίβασε αγήματα, με τη σύμφωνη γνώμη της Πύλης, δηλώνοντας ότι λαμβάνουν υπό την προστασία

τους τις πόλεις και το λιμάνι της Σούδας έναντι του ελληνικού στρατού. Ο ιταλός ναύαρχος Καναβάρο και ο γάλλος ναύαρχος Πουατιέ κοινοποίησαν στο ελληνικό εκστρατευτικό σώμα της Κρήτης τον ναυτικό αποκλεισμό του νησιού αξιώνοντας την άμεση αποχώρηση του επί απειλή συγκρούσεως. Σε αίτημα του αρχηγού Βάσσου για σχετικές οδηγίες ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης απάντησε: «... Να προσπαθώμεν όπως μη προσβάλωμεν τα ξένα αγήματα και πάντοτε να υποχωρούμεν ...». Του απάντησε με πνευματώδες τηλεγράφημα ο παλαίμαχος της κρητικής επανάστασης του 1866 συνταγματάρχης και κυβερνητικός βουλευτής Θεόδωρος Λυμπρίτης: «... Λησμονείτε, Κύριε Πρόεδρε, ότι η Κρήτη είναι νήσος και ότι μέχρι τινός μόνον δυνάμεθα να υποχωρούμεν. Έπειτα θα πέσωμεν εις την θάλασσαν ... ». Για να κάμψουν τους επαναστάτες ο ευρωπαϊκός στόλος βομβάρδισε την ελληνική σημαία του Ακρωτηρίου που ο ηρωϊσμός των Κρητικών κράτησε όρθια και την έκανε σύμβολο της Ένωσης. Ο Βενιζέλος άρχισε τότε αδιάλειπτη ενημέρωση των ευρωπαίων ναυάρχων προς διαφώτιση τους για τα εθνικά δίκαια. Οι ευρωπαίοι τελικά δεν προχώρησαν σε χερσαία σύγκρουση και με τη συμβολή του αρχηγού Βάσσου που πολιτεύτηκε με παρρησία έναντι των Ευρωπαίων στρατιωτικών.

ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ 1897

Στην ελεύθερη Ελλάδα από τις 15 Μαρτίου 1897 είχε αναλάβει αρχηγός του στρατού Θεσσαλίας, που αριθμούσε περίπου 46.000 στρατεύματα εκ των οποίων περίπου 1.000 φιλέλληνες, ο Διάδοχος Κωνσταντίνος με επιτελάρχη τον στρατιωτικό του μέντορα, παλαίμαχο της κρητικής επανάστασης του 1866, συνταγματάρχη Κωνσταντίνο Σαπουτζάκη. Στο επιτελείο προσκολλήθηκε υπό τις διαταγές του Διαδόχου ο αξιωματικός του Μηχανικού Βίκτωρ Δούσμανης, από τις κρίσιμες προ-

σωπικότητες της περιόδου αφού έκτοτε παρέμεινε πάντοτε στην επιτελική υπηρεσία του Κωνσταντίνου. Στις 17 Μαρτίου ο Διάδοχος Κωνσταντίνος μετά του επιτελείου του ήταν στην Λάρισα ως ουσιαστικός αρχιστράτηγος των ελληνικών δυνάμεων προς ετοιμασία πολέμου. Ενδεικτικό είναι το τηλεγράφημα του Πρωθυπουργού Δηλιγιάννη προς τον Αρχιστράτηγο στις 4 Απριλίου: «… μοι εξέθηκεν όμως Υπουργός, ότι κατασκευή παραπηγμάτων διαρκέση δύο εβδομάδας εν ώ τα πράγματα σπεύδουσι. Προσέτι φρονεί, ότι παραπήγματα δέον να κατασκευασθώσιν επί της τρίτης γραμμής ίνα μη, εν ή περιπτώσει υποχωρήση στρατός ημών, καταληφθώσιν υπό τετρακισχιλίων εχθρών. Η έγκρισις όμως δοθήσεται τηλεγραφικώς υμετέραν Βασιλικήν Υψηλότητα. Ευλαβώς …». Ο στρατός στα σύνορα για πόλεμο, ο πρίγκηψ ζητούσε παραπήγματα για να κοιμούνται οι φαντάροι, ο υπουργός στρατιωτικών δυσανασχετούσε και επενέβαινε ο πρωθυπουργός ευβλαβικά στον αρχιστράτηγο γιο του βασιλιά να του εξηγήσει ότι οι εξελίξεις τρέχουν κι ότι ίσως είναι άκαιρο το αίτημα αλλά αν το θέλει θα το έχει. Αυτόν τον αυλικό τρόπο επικοινωνίας θα τον ξαναδούμε μετά από το βασιλικό πραξικόπημα του 1915 και μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή. Από το κίνημα στο Γουδί το 1909 μέχρι το 1913 θα επικρατούσε άλλη γλώσσα που μπορεί να ενοχλούσε τον Κωνσταντίνο αλλά με αυτή δοξάστηκε, ενώ όποτε πολέμησε χωρίς τους επαναστάτες του Γουδί ντροπιάστηκε καθώς το επιτελείο του προτιμούσε πηγαίνει με τα νερά του παρά να τον θυμώνει, καθόσον οξύθυμος. Τα ανωτέρω παραπήγματα πάντως δημιουργήθηκαν εγκαίρως.

Η σύγκρουση άρχισε στις 4 Απριλίου μετά από μικροσυμπλοκές εκατέρωθεν των συνόρων άνευ διαταγής και επίσημης κήρυξης πολέμου. Στις 5 Απριλίου ο

Σουλτάνος διέταξε τον Εδέμ πασά να βαδίσει εναντίον της Λάρισας. Μόλις το έμαθε ο αρχιστράτηγος ζήτησε από τον πρωθυπουργό να συνεννοηθούν με τους Τούρκους ώστε να παύσουν οι εχθροπραξίες. Του απάντησε ο υπουργός των Στρατιωτικών ως εξής: «... Λαβών γνώσιν του προς τον Πρωθυπουργόν τηλεγραφήματός σας θεωρώ αναγκαίον να σας υπομνήσω ότι η στάσις του εν Θεσσαλία ημετέρου στρατού είνε θέσις ακριβούς αμύνης, εναπόκειται όμως εις υμάς, να λάβετε όσα κρίνετε μέτρα προς ασφάλειαν, έχοντες υπ' όψει την προγενεστέραν διαταγήν του Υπουργείου περί συγκρούσεων. Αυτή δε είνε και της Κυβερνήσεως η γνώμη ...». Η πατρίς, δηλαδή, διέτασσε δια της κυβερνήσεως τον στρατό και τον αρχιστράτηγο να αμυνθεί του πατρίου εδάφους (χωρίς να διευκρινίζει μέχρις εσχάτων). Αυτά στις 5 Απριλίου, ενώ επίσημη κήρυξη πολέμου δεν υπήρχε. Στις 9 Απριλίου ενώ ο στρατός μας μάλλον επικρατούσε, στις μικροσυμπλοκές, άρχισε ανεξήγητα υποχώρηση τμημάτων από τα σύνορα, που σταδιακά στις11 Απριλίου, το βράδυ της Μεγάλης Παρασκευής, προ του υποτιθέμενου εισβάλλοντος δια της Μελούνας εχθρού, γενικεύτηκε σε άτακτη φυγή προς τη Λάρισα. Ο Διάδοχος με το Επιτελείο του παρακολουθούσαν την εκφορά του Επιταφίου όταν διαπίστωσαν τη φυγή και έλαβαν κι αυτοί μέρος. Αλλά δεν στάθηκαν ούτε στη Λάρισα όπως διαβάζουμε στην έκθεση του Διαδόχου: «... Η κατάστασις του στρατεύματος υπό πάσαν έποψιν είνε τοιαύτη, ώστε η μεν άμυνα εν Λαρίσση αδύνατος, η δε υποχώρησις προς Φάρσαλον αμφίβολος, στρατιωτών ου μόνον τραπέντωνεις φυγήν αλλά και λειποτακτούντων προς Βώλον και προς άλλας κατευθύνσεις ...» και συνεχίζει προτείνοντας: «... Ούτως εχόντων των πραγμάτων και τοιαύτης ούσης της καταστάσεως του στρατού, συμφέρουσαν εθεώρησα την ανακωχήν και προς

τούτο ετελεγράφησα εις Αθήνας, όπως η Κυβέρνησις δια των εν Κωνσταντινουπόλη Πρέσβεων ζητήση αυτήν, ίνα ούτω επιτευχθή η ανακωχή ταχύτερον ...». Από την Αθήνα του πρότειναν να αναζητήσει ο ίδιος τον εχθρό και να του ζητήσει απευθείας ο ίδιος ανακωχή. Αλλά δεν το ρίσκαρε. Η φυγή συνεχίστηκε προς τα Φάρσαλα. Ο αρχιστράτηγος αναφέρει στην έκθεση του: «... Δια ταύτα, ως στρατηγός κηδόμενος της ασφαλείας του στρατού μου και μη δικαιούμενος να υπολογίσω επί ενδεχομένης νωθρότητος του πολεμίου, απεφάσισα την άμεσον και ταχίστην προς Φάρσαλον υποχώρησιν, επί τη προσδοκία ότι εκεί θα ηδυνάμην ν' ανασυντάξω το στράτευμα και ν' αναμένω όπως ωφεληθώ εκ λάθους τινός του πολεμίου ή εξ ευνοϊκής τινός περιστάσεως ...». Τωόντι ήταν τόσο τάχιστη η υποχώρηση που ούτε τους χάρτες δεν μάζευαν οι σοφοί επιτελείς του Διαδόχου. Το 'βαζαν στα πόδια. Βαθμηδόν οι Έλληνες στρατιώτες μετεβλήθησαν σε πανικόβλητους φυγάδες αναμεμιγμένους με άμαχο πληθυσμό.

Ο υπουργός των Στρατιωτικών Νικόλαος Μεταξάς στο υπουργικό συμβούλιο κατά τις κρίσιμες ώρες όταν έμαθε ότι ο στρατός εγκατέλειψε εν αγνοία του τη Λάρισα ωρύονταν: «... εφ' όσον οι βασιλόπαιδες υπάρχουσιν εν τω στρατώ, στρατός και ναυτικόν δεν είναι δυνατόν εν τω τόπω τούτον να υφίστανται ...». Τελικά ο εχθρός φάνηκε στη Λάρισα 36 ώρες μετά τη φυγή του Διαδόχου και του επιτελείου του όταν σιγά σιγά το τουρκικό ιππικό υπό τον γερμανό συνταγματάρχη Γκρύμκοφ πασά εισήλθε στην αφύλακτη Λάρισα την ημέρα του Πάσχα στις 13 Απριλίου. Αλλά και στις 15 Απριλίου τι διαπιστώνεται, πάντα σύμφωνα με την επίσημη έκθεση του Διαδόχου; Ότι ο εχθρός, όσο κι αν οι Έλληνες ανιχνευτές τον έψαχναν, δεν είχε φανεί πέραν της Λάρισας: «... Επειδή ο εχθρός δεν είχε προχωρήσει

εντεύθεν του Πηνειού, εσκέφθην μήπως ήτο δυνατόν, μετά την σύνταξιν του στρατού μου, να επιχειρήσω κίνησιν τινά προς Λάρισσαν. Προτού όμως αποφασίσω ...». Αλλά που στρατός; Ο στρατός του είχε σκορπίσει. Είναι απίστευτη η φαιδρότητα τόσο του Διαδόχου όσο και των επιτελών του. Μεγάλα λόγια και μικρές πράξεις. Την ίδια στιγμή που έλεγε ότι θ' αυτοκτονήσει, το έσκαγε πρώτος. Υψηλές ιδέες για να καλύψουν ταπεινά κίνητρα. Ζητούσε ανακωχή για να καλύψει δήθεν το στρατό του ενώ τον παρατούσε στη μοίρα του κι έτρεχε, προς τα πίσω. Μόνο αν μελετήσει κάποιος σε βάθος τη δράση τους μπορεί να συνειδητοποιήσει την αναντιστοιχία της πλαστής εικόνας που έχει μεταφερθεί στις μέρες μας για αυτούς τους στρατιωτικούς με το τι πραγματικά ήταν. Κρίνοντας πάντα από τις πράξεις τους και τα αποτελέσματα τους.

Εν τω μεταξύ, στην Αθήνα, όταν μαθεύτηκαν τα παραπάνω ξέσπασαν συλλαλητήρια, ταραχές και αρπαγές όπλων απ' τα οπλοπωλεία. Ο Δημήτριος Ράλλης δε, κατήγγειλε με λόγο του προς το λαό ότι οι πρίγκιπες προδίδουν. Ο Βασιλεύς τον έκανε να σιγάσει και ν' αλλάξει γνώμη. Τον διόρισε πρωθυπουργό. Της αθλίας εκείνης εικόνας διέφυγε ο παλαίμαχος της κρητικής επανάστασης του 1866 συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Σμολένσκη (ή Σμόλενιτς) διοικητής της 3ης Ταξιαρχίας που κρατώντας άμυνα στο Βελεστίνο νίκησε τους Τούρκους τρέποντας τους σε φυγή. Αν μάλιστα κινούνταν αποφασιστικότερα ίσως άλλαζε και η τροπή των εξελίξεων. Πάντως όταν διετάχθη από τον Κωνσταντίνο να πάει στο Δομοκό, τον αγνόησε και δεν κινήθηκε. Ο Σμολένσκη λατρεύτηκε υπερβολικά από το λαό ως ήρωας καθώς ήταν ο μόνος που νίκησε σε μάχη. Ο οργανωτής του τουρκικού στρατού γερμανός στρατηγός Φον Ντερ Γκολτς έγραψε περί του πολέμου αυτού: «... εάν

εις το Ελληνικόν Αρχηγείον υπήρχεν οφθαλμός στρατηγικότερος και αντελαμβάνετο κατά την 16ην ώραν τον κλονισμόν του εχθρού και διέτασσεν αντεπίθεσιν, ασφαλώς η νίκη θα ήτο υπέρ του Ελληνικού Στρατού και βεβαία η υποχώρησις των Τούρκων και η εκ νέου διάβασις του Πηνειού ...». Οπωσδήποτε σύμφωνα με την επίσημη έκθεση, που 'χε συντάξει ο Δούσμανης με την επίβλεψη του Κωνσταντίνου, δεν έφταιγε ούτε ο Διάδοχος ούτε φυσικά το επιτελείο του. Δεν έφταιγαν αυτοί, έφταιγαν οι άλλοι.

Ο ελληνικός στρατός βεβαίως, πάλι με τους ίδιους υπεύθυνους, θα ξαναζούσε παρόμοιες τραγικές στιγμές το καλοκαίρι του 1922 με πλέον καταστροφικά αποτελέσματα. Ούτε τότε φταίγαν αυτοί, και τότε φταίγαν οι άλλοι. Το 1897 πάντως ο ελληνικός στρατός είχε τραπεί σε επαίσχυντη φυγή προ ανυπάρκτου εχθρού. Φτάνοντας τελικά τροχάδην στη Λαμία, μετά από δεκαήμερη παραμονή στα Φάρσαλα, αφού και ο εχθρός έστω και βραδέως το είχε πλέον αντιληφθεί. Κατά την υποχώρηση μάλιστα των Ελλήνων προς τη Λαμία οι Τούρκοι ετράπησαν και αυτοί σε άτακτο φυγή προς τα πίσω όταν από παρεξήγηση μεταδόθηκε πανικός στις τάξεις τους. Προς στιγμήν δηλαδή οι δύο στρατοί έτρεχαν πανικόβλητοι να σωθούν προς αντίθετη κατεύθυνση. Αλλά ο τότε στρατιωτικός ακόλουθος της τουρκικής πρεσβείας στην Αθήνα που παρακολουθούσε ειδοποίησε σχετικά το τουρκικό αρχηγείο να σταματήσει τη φευγούλα. Από τέτοιον στρατό ηττήθηκε το 1897 ο μετέπειτα μέγας στρατηλάτης Κωνσταντίνος και το σοφό επιτελείο του. Στα πρόθυρα της διάλυσης η Ελλάς άρχισε να εκλιπαρεί τη συνδρομή των Μεγάλων Δυνάμεων για να αποφύγει την καταστροφή. Το 1897 όντως μας έσωσαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις. Το επέβαλαν τα συμφέροντα τους. Δεν το έκαναν όμως το 1922. Τότε ο Διάδοχος ήταν

πλέον Βασιλεύς, φανατικός εχθρών των νικητών του παγκοσμίου πολέμου απαξιωμένος πολιτικά και διπλωματικά. Οι αυλικοί του βέβαια παρέμεναν πιστοί αλλά όχι τόσο ώστε να μετάσχουν της σκληρής μοίρας. Εγκατέλειψαν στρατό και έθνος που δεν απέφυγε την καταστροφή. Εκλιπαρούσαν του Ευρωπαίους για βοήθεια αλλά εκεινών τα συμφέροντα ήταν πια ξένα.

Το 1897 υπήρχε όμως και άλλο μέτωπο στα δυτικά. Ο στρατός της Ηπείρου αποτελούνταν από περίπου 20.000 στρατεύματα όχι ομοιογενή. Αρχηγός ήταν ο παλαίμαχος της κρητικής επανάστασης του 1866 συνταγματάρχης Θρασύβουλος Μάνος με επιτελάρχη τον αντισυνταγματάρχη Διονύσιο Νοταρά. Διοικητής της 1ης Ταξιαρχίας Ηπείρου (5ης Ταξιαρχίας στο σύνολο του Στρατού) ήταν ο συνταγματάρχης και βουλευτής Χρήστος Βότσαρης. Στις 17 Απριλίου ολόκληρο το στράτευμα υποχώρησε άνευ πιέσεως στην Άρτα. Στις 29 Απριλίου ανέλαβε νέος διοικητής της 1ης Ταξιαρχίας ο συνταγματάρχης Δημήτριος Μπαϊρακτάρης με επιτελάρχη από 30 Απριλίου τον ταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλή. Κατόπιν ενισχύσεων με τη 2η Ταξιαρχία υπό τον συνταγματάρχη Μιλτιάδη Δόξα (στα Τζουμέρκα) και την 3η Ταξιαρχία υπό τον συνταγματάρχη Λεωνίδα Γκολφινόπουλο (στην Άρτα) το σχέδιο προέβλεπε ταυτόχρονη απόβαση στη περιοχή Λούρου του σώματος εθελοντών υπό τον συνταγματάρχη Μάρκο Δ. Μπότσαρη και έξοδο της 3ης Ταξιαρχίας με την 1η Ταξιαρχία να την προστατεύει. Όμως το σώμα του Μπότσαρη κατά την απόβαση στις 1 Μαΐου διασκορπίστηκε και η 3η Ταξιαρχία δεν κινήθηκε. Το μεσημέρι της ίδιας μέρας ο εχθρός προσέβαλλε το δεξί της 1ης Ταξιαρχίας και την επόμενη ο διοικητής Μπαϊρακτάρης αντί άμυνας διέταξε επίθεση. Το αποτέλεσμα ήταν να φτάσουν νικητές μέχρι το Γρίμποβο αλλά να αποσυρθούν το βράδυ

αφού ούτε εφεδρείες υπήρχαν αλλά και καμία πρωτοβουλία από το Αρχηγείο Ηπείρου δεν εκδηλώθηκε. Αντιθέτως κατηγορήθηκε ο Μπαϊρακτάρης γιατί κινήθηκε άνευ εντολής.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται ο πυρήνας της νεότερης στρατιωτικής ιστορίας των Ελλήνων. Οι τακτικές νίκες του Στρατού αλλά και του Ναυτικού σημειώθηκαν όταν βρέθηκαν ηγήτορες που αντιλήφθηκαν την εξέλιξη της μάχης και αντέδρασαν αστραπιαία με επιθετικό τρόπο. Η στρατιωτική ηγεσία όμως δεν στάθηκε πάντα στο ύψος των περιστάσεων. Βέβαια η περιγραφή και η σε βάθος ανάλυση των στρατιωτικών επιχειρήσεων δεν περιλαμβάνονται στους σκοπούς αυτού το βιβλίου. Όποιος αναγνώστης διαθέτει τα χρόνο και τη διάθεση μπορεί να μελετήσει και να διασταυρώσει τις απόψεις που εκθέτω στο βαθμό που είναι απαραίτητο για την ολοκληρωμένη κατανόηση των συμβάντων. Γιατί η εξέλιξη της ιστορίας συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη των μαχών αφού αυτή είναι που διαχειρίζεται ο εκάστοτε ηγέτης. Η νίκη όμως συναρτάται από την εκπόνηση σχεδίου και τον καθορισμό των αντικειμενικών στόχων. Αν το σχέδιο είναι πετυχημένο και η τύχη το επιτρέψει, επιτυγχάνονται οι στόχοι. Όμως οι συνθήκες είναι ρευστές και συχνά μεταβάλουν τις παραμέτρους του σχεδίου σε βαθμό που αυτοί που το εκτελούν πρέπει να αυτοσχεδιάσουν. Απαιτείται λοιπόν από τους αξιωματικούς του πεδίου έμπνευση, ευελιξία, θάρρος και ικανότητες. Ικανότητες που τόσο οι Έλληνες αξιωματικοί, κατώτεροι και ανώτεροι, αλλά και οι Έλληνες φαντάροι απέδειξαν επανειλημμένως ότι διαθέτουν. Δεν τις διέθεταν όμως πάντα οι εκάστοτε ηγεσίες. Τόσο ο Κωνσταντίνος όσο και το επιτελείο του, καθώς και η σχολή των αξιωματικών που τους ακολουθούσαν μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, έδειξαν από την αρχή

και σε όλους τους πολέμους ότι, ενώ είχαν αδιαμφισβήτητες ικανότητες, τους έλειπαν οι βασικότερες. Δεν είχαν ευελιξία και ταχύτητα. Δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τη «θεία μανία», την «τρέλα» του φαντάρου. Δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν τον Έλληνα πολεμιστή που μεθυσμένος απ' τα ιδανικά του έτρεχε από νίκη σε νίκη και πετούσε από κορφή σε κορφή. Ήξεραν να μετράνε αλλά δεν ήξεραν να πηδάνε. Πόσο μάλλον που σύντομα οι φαντάροι μας θα πετούσαν στη δόξα.

Η γνώμη που αποτυπώνει στο τότε αρχείο του ο μετέπειτα αρχιστράτηγος Δαγκλής είναι διαφωτιστική: «... απεδείχθη ότι ο Ελληνικός Στρατός ου μόνον εν αμύνη, αλλά και εν επιθέσει ήτο ικανός να μάχεται τολμηρώς και να εκπορθή ισχυράς θέσεις, αρκεί μόνον να διοικείται καλώς και να εμπνέεται υπό του παραδείγματος των διοικούντων αυτόν. Η εν τη μάχη ταύτη επιδειχθείσα ανδρεία αξιωματικών και οπλιτών κατέδειξεν έτι, ειδικώς δια την Ήπειρον, οποίον ήθελεν είσθαι το επιτευχθησόμενον αποτέλεσμα εν αρχή, οπότε τόσον απροσδοκήτως ευνοϊκά ήλθαν τα πράγματα δια του καταλαβόντος τον Τουρκικόν στρατόν πανικού και της παρ' αυτού εγκαταλείψεως πασών των οχυρωτάτων αυτού θέσεων και της μέχρι των προθύρων των Ιωαννίνων φυγής, αν ευρίσκετο αρχηγός, ή έστω και ταξίαρχος, έστω την τόλμην και την οξύτητα της ενεργείας του Συνταγματάρχου Μπαϊρακτάρη. Όχι μόνον η τύχη του στρατού της Ηπείρου ήθελεν είσθαι διαφορετική αλλά και η τύχη όλου του πολέμου, όστις αναμφιβόλως δια της ενδεικνυομένης ταχείας και τολμηράς εν Ηπείρω ενεργείας ήθελε καταλήξει πολύ ταχύτερον και νικηφόρως υπέρ ημών ...». Αυτά που το 1897 ο Δαγκλής εντοπίζει, ως ταγματάρχης τότε, ο ίδιος έκανε πράξη ως νικηφόρος αρχηγός του Επιτελείου στους Βαλκανικούς Πολέμους μετέπειτα αλλά και ως νικηφόρος Αρχιστρά-

τηγος του Ελληνικού Στρατού κατά τον Παγκόσμιο Πόλεμο στα πεδία της Μακεδονίας. Βέβαια το πνεύμα του Δαγκλή, η πολεμικότητα του εμπνεόμενη από ιδανικά συνοδευομένη από κρίση και ικανότητα, με απόφαση: να νικήσουμε ή να πεθάνουμε, ήταν κοινό σε όλους τους πολεμιστές της εποχής φαντάρους ή αξιωματικούς. Όταν δεν εμποδίστηκαν ή δεν προδόθηκαν από ανάξια ηγεσία θαυματούργησαν καταπλήσσοντας την οικουμένη. Σε όλα τα μέτωπα μέχρι τα πρόθυρα της Άγκυρας. Ο μύθος του Στρατηλάτη Κωνσταντίνου και του επιτελείου του πλάστηκε από τον πόθο του λαού για το ποθούμενο αλλά και την προπαγάνδα της εποχής. Οι στρατηγοί όμως κρίνονται από τις πράξεις τους, από τα αποτελέσματα τους. Η ιστορική πραγματικότητα είναι ότι ο Κωνσταντίνος και το επιτελείο του πέτυχαν νίκες μόνον με πρωθυπουργό τον Βενιζέλο, όταν πολεμούσαν μαζί τους αξιωματικοί της συνομοταξίας του Δαγκλή, που πάντα νίκησαν σε όσους πολέμους διοίκησαν αυτοί, με ή χωρίς τον Στρατηλάτη, ο οποίος άνευ αυτών, παρότι είχε το σοφό επιτελείο του, κατέληγε σε ταπεινωτικές ήττες και άκρατες δικαιολογίες. Οι φαντάροι όμως ήταν οι ίδιοι, πάντα πρόθυμοι να πεθάνουν για την Ελλάδα. Τι διέφερε; Η ηγεσία. Αυτά που έλειπαν τότε θα βρίσκονταν το '12 – '13. Αφού προηγούνταν το Κίνημα στο Γουδί.

Η ήττα στον πόλεμο του 1897 λοιπόν ήταν αποτέλεσμα της ανεπαρκούς στρατιωτικής διοικήσεως που αντί να αναλάβει θαρραλέα την ευθύνη δεν δίσταζε να κατηγορεί και να συκοφαντεί. Πάντα έφταιγαν οι άλλοι και μόνον οι άλλοι. Οι ξένοι, οι διπλωμάτες, οι φαντάροι, οι υπαξιωματικοί, οι αξιωματικοί, τα εφόδια, ο καιρός, το ναυτικό. Στις κατηγορίες ότι το ναυτικό δεν ήταν αξιόμαχο απάντησε στη Βουλή στις 1 Ιουνίου 1899 ο Νικόλαος Λεβίδης, υπουργός των Ναυτικών κατά τον πό-

λεμο όπου μεταξύ άλλων αναφέρει στη θυελλώδη αγόρευση του: «... και εκείνοι, οίτινες αξιούσιν ή δέχονται να ηγώνται των στρατευμάτων, είτε κατά ξηράν είτε κατά θάλασσαν, προ παντός πρέπει να γνωρίζουσιν, ότι είναι υπεύθυνοι απέναντι των νόμων. Εάν ζητείτε λοιπόν τουφεκισμούς, του τουφεκισμού ουδείς απαλάσσεται, ευθύς ως δέχεται να υπηρετεί είτε εν τω κατά ξηράν, είτε εν τω κατά θάλασσαν στρατώ, πλήν του Βασιλέως. Ιδού ίσως διατί ο τουφεκισμός δεν έλαβε χώραν, ιδού διατί καταχθονίως, παρανόμως, αντισυνταγματικώς, απανθρώπως, αδίκως έρριψαν την ευθύνην επί τον στρατόν, τουτέστιν επί τους διατασσόμενους, και ουχί επί επί τους διατάσσοντας ...».

Βέβαια, συνεπεία της ανεπαρκούς διοικήσεως της ανερμάτιστης πολιτικής και της άσχημης οικονομικής κατάστασης, όντως το στράτευμα δεν ήταν σε καλή κατάσταση. Επικρατούσε ευνοιοκρατία, δημοσιοϋπαλληλική νοοτροπία, γραφειοκρατία, τυπολατρία, στασιμότητα των μονίμων στελεχών, η πρακτική άσκηση παραμελούνταν προ ακράτου θεωρητισμού, υπήρχε έλλειψη εφοδίων, η εκπαίδευση ήταν ανερμάτιστη και ελλιπής, απουσίαζε το στρατηγικό δόγμα, το σύστημα και η στείρα πειθαρχία έπνιγε την πνοή του ηγήτορα σε όλες τις βαθμίδες. Ενδεικτικό της αθεράπευτης ελληνικής γραφειοκρατίας είναι πως όταν ο Μανουσογιαννάκης επέστρεψε από την Κρήτη το αθάνατο ελληνικό κράτος του ζήτησε να πληρώσει το ατομικό του πιστόλι που είχε δώσει όταν αναχωρούσε σε έναν συντοπίτη του πολεμιστή που το χρειάζονταν. Το ‘χε χρεωθεί του ‘παν απ’ την υπηρεσία, όταν η Θεσσαλία ήταν κατάσπαρτη από εγκατελειμμένο υλικό των φυγάδων. Μαζί με τις 65 δραχμές ο Μανουσογιαννάκης επέστρεψε και 260 χρυσά εικοσάδραχμα περίσσευμα από το ταμείο της αποστολής του. Πόσοι από τους απόλεμους χρυσοκάν-

θαρους γραφειοκράτες θα το έκαναν; Από τα ψιλά γράμματα της ιστορίας που όμως διδασκόμαστε για το μέταλλο των ηρώων αλλά και των τενεκέδων. Κορωνίς των παθογενειών η κλίκα των αυλικών. Συναναστρεφόμενοι τους πρίγκηπες ασχολούνταν με αθλήματα, διασκεδάσεις και ετερόκλητες ασχολίες προς βλάβη τόσο του κύρους όσο και της αποτελεσματικότητας της διοίκησης. Διατηρούνταν έτσι, εντός του στρατεύματος, μια στρατιά αξιωματικών ευνοουμένων της αυλής που ελάμβαναν τιμές και αξιώματα χωρίς την πραγματική εμπειρία και περιβάλλονταν με πλασματικό κύρος που κάλυπτε την στρατιωτική ανεπάρκεια με την υπερβολική αυστηρότητα. Αυτή η σχολή ημετέρων αξιωματικών, που πάνω απ' όλα έβαζαν τη δική τους εικόνα και την εικόνα των δικών τους ανθρώπων προκάλεσε πολλά δεινά στο έθνος μας αφού έφτασε μέχρι και το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ήταν τόσο καλή δε στην καλλιέργεια της εικόνας τους που ακόμη και σήμερα πολλοί έχουν εσφαλμένη εντύπωση για δήθεν μεγάλες στρατιωτικές φυσιογνωμίες που ήταν απλά φελλοί. Επιμένω σε αυτό γιατί πιστεύω ότι ένα έθνος για να επιβιώσει οφείλει να τιμά αυτούς που δίνουν το αίμα και τη ζωή τους για την πατρίδα και να παραγκωνίζει τους απόλεμους και τους μη ικανούς. Κρίνοντας πάντα με βάση τα έργα κι όχι τα λόγια.

Η ικανότητα του στρατεύματος κατά ξηρά, θάλασσα ή αέρα προκύπτει ως συνισταμένη τριών συντελεστών: του προσωπικού, του υλικού και της διοικήσεως. Όταν λείπει παντελώς ένα από τα τρία η ικανότητα μηδενίζεται. Όταν υπερτερεί το ένα από τα τρία συμπληρώνει τα άλλα δύο ακόμα κι αν υστερούν. Δύσκολα όμως ένας στρατός πετυχαίνει, όταν συναντήσει αποφασισμένο αντίπαλο, όσο καλά εξοπλισμένος και εκπαιδευμένος αν είναι αν δεν διαθέτει ικανή ηγεσία. Παρατηρούμε

αντιθέτως στην ιστορία μεγάλους στρατιωτικούς ηγέτες να πετυχαίνουν επιτεύγματα λαμπρά με ανεκπαίδευτα στρατεύματα και ανεπαρκή οπλισμό. Ο Κωνσταντίνος πάντως δεν ήταν μεγάλος στρατηγός. Είχε αρετές και ικανότητες αλλά όχι αρκετές για να νικήσει στον πόλεμο του 1897. Ο στρατός του δεν υπερτερούσε αλλά ούτε μειονεκτούσε έναντι του αντιπάλου. Ομοίως κι ο εξοπλισμός του. Οπότε δεν διέθετε ως ηγέτης εκείνο το στρατηγικό βάρος που θα έγερνε τη ζυγαριά προς το μέρος του. Αντίθετα το 1912 -1913 που ο στρατός του υπερτερούσε τόσο σε ποιότητα όσο και σε εξοπλισμό κατανίκησε τον αντίπαλο καταγάγοντας νίκες λαμπρές. Τότε φάνηκε ότι δεν ήταν ο παντελώς ανάξιος στρατηγός του 1897, αλλά επέδειξε θάρρος, αποφασιστικότητα, αντοχή και στάθηκε δίπλα στο φαντάρο που κατάφερε να τον εμπνεύσει και να τον συμπονέσει. Είχε όμως άξιο πρωθυπουργό που μετουσίωσε τις τακτικές νίκες σε στρατηγικές και δοξάστηκε ο ίδιος ως Βασιλεύς που διπλασίασε τη χώρα του απελευθερώνοντας τα προ αιώνων σκλαβωμένα εδάφη. Δεν ήταν πια ο ταπεινωμένος Διάδοχος του 1897 αλλά ο νικηφόρος στρατηλάτης της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Αλλά εκτός του ότι δεν ήταν μεγάλος στρατηγός, δεν ήταν και μεγάλος Βασιλεύς. Δεν είχε τις αρετές του πατέρα του. Γράφει ο Βίκτωρ Δούσμανης στα απομνημονεύματα του για τον Διάδοχο Κωνσταντίνο στα απελευθερωμένα Ιωάννινα: «… Ήτο γαλήνιος και ήσυχος. Αλλ' ενώ εφαίνετο ήσυχος, ενδομύχως ήτο ανήσυχος δια τα μέλλοντα γενέσθαι. Ενώ τον συνεχαίροντο οι πολλοί, αυτός εφαίνετο έχων την διάνοιάν του εστραμμένη αλλού. Μίαν ημέραν, ενώ επανήρχετο από τινά δεξίωσιν, διότι έγιναν πολλαί και εις την εβραϊκήν ακόμη συναγωγήν και εις το τουρκικόν τέμενος, μου λέγει όταν ηκούοντο αι ιαχαί και επευφημίαι του πλήθους: θα μπορέσω να

τους κάμω να με πούν Βουλγαροκτόνον; Αυτή ήτο η ενδόμυχος επθυμίαν του, αυτή η ιδέα του Βουλγαρικού κινδύνου ετάρασσε την καρδίαν του. Τους Βουλγάρους ήθελε να νικήσει και υποτάξει ...». Όχι μόνο δε χρίστηκε βουλγαροκτόνος αλλά βαρύνθηκε με την επαίσχυντη παράδοση του στρατού του και της Καβάλας στους Βουλγάρους. Πίστεψε τους κόλακες, όπως ο Δούσμανης, που τον λιβάνιζαν ως νέο Βουλγαροκτόνο Αυτοκράτορα και κρατώντας τη στρατάρχική ράβδο του Πρώσσου κουνιάδου του επέβαλε το 1915 βασιλική δικτατορία σπρώχνοντας τη χώρα στον όλεθρο. Αντί να αγκαλιάσει το λαό του, τον δίχασε. Ο ίδιος ατιμάστηκε στο τέλος με νέα επαίσχυντη ήττα στην Μικρασία το 1922 κι ο λαός βίωσε την καταστροφή. Αν γλίτωσε το εκτελεστικό απόσπασμα ήταν γιατί τον προστάτευσαν οι ξένοι συγγενείς του κι όχι αυτοί που ενώ τον είχαν λατρέψει τους απογοήτευσε. Αλλά αυτά θα συνέβαιναν σε ύστερη εποχή. Στο γύρισμα του χρόνου το έθνος συνέχιζε να παλεύει.

Στην Κρήτη, η επανάσταση είχε απλωθεί σε ολόκληρο το νησί. Οι αρχηγοί, οπλαρχηγοί και πρόκριτοι έστειλαν έκκληση προς τους λαούς της Ευρώπης και της Αμερικής εν ονόματι του κρητικού λαού που τελείωνε ως εξής: «... Εν ονόματι του απαραγράπτου και αιωνίου Δικαίου του ανθρώπου, εν ονόματι της Ελευθερίας, υπό την αιγίδα της οποίας το παν ευνομεί και προάγεται, επικαλούμεθα την ευγενή αρωγήν των πεπολιτισμένων λαών υπέρ του Δικαίου ημών αγώνος. Διακηρύττομεν εν πληρεστάτη συνειδήσει της ιεράς ημών υποθέσεως ότι τη βοηθεία του Παντοδυνάμου, θα εξακολουθήσωμεν τον αγώνα μέχρις εσχάτων και μόνον ο θάνατος θα κλείση το στόμα ημών όπερ του ενός μέχρι του ετέρου άκρου της Νήσου μίαν εκπέμπει φωνήν, τη φωνήν της

ΕΝΩΣΕΩΣ της Κρήτης μετά της Ελλάδος. Εκ των στρατοπέδων και των Επαρχιών της Κρήτης. Κατά Μάρτιον του 1897. » και ακολουθούν 1.550 υπογραφές ανά επαρχία από άκρον σε άκρο του νησιού. Οι επαναστάτες άντεχαν στις κακουχίες του αγώνα αλλά η ήττα του ελληνικού στρατού στον πόλεμο της Θεσσαλίας επέφερε θλίψη κι απογοήτευση. Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα διατάχθηκε να αποχωρήσει και μέχρι την 26η Απριλίου είχε εγκαταλείψει την Κρήτη και ο τελευταίος στρατιώτης.

Στις 19 Απριλίου ο Δηλιγιάννης είχε ήδη αντικατασταθεί στην πρωθυπουργία από τον Δημήτριο Ράλλη που κλήθηκε να διαχειριστεί την ήττα με υπουργό των Στρατιωτικών τον συνταγματάρχη Νικόλαο Τσαμαδό. Τελικά ο πόλεμος έληξε στις 23 Μαΐου 1897 με την υπογραφή της σχετικής συνθήκης ανακωχής στην Ταράτσα της Λαμίας. Η οριστική συνθήκη ειρήνης υπογράφηκε στις 22 Νοεμβρίου 1897 στην Κωνσταντινούπολη. Ο αρχιστράτηγος Κωνσταντίνος κατηγορούσε τους πάντες εκτός του εαυτού του, ενώ ολόκληρο το σύστημα της βασιλικής εξουσίας επιστρατεύτηκε προς υπεράσπιση του Διαδόχου. Συμμετείχε ενεργά και ο Δούσμανης με τη σύνταξη πολεμικής εκθέσεως, αλλά και τη σχετική αρθρογραφία στις εφημερίδες της εποχής έναντι θιγόμενων αξιωματικών που εξεγείρονταν από τις συκοφαντίες. Εγκαινιάσθηκε τότε η τακτική οι επιτυχίες να χρεώνονται στο Επιτελείο ενώ για όλα τα άσχημα να φταίνε οι άλλοι. Μορφοποιήθηκε τότε η ηγετική τριάδα Δούσμανη, Στρατηγού, Μεταξά στο επιτελείο του Διαδόχου που δημιούργησε ολόκληρη σχολή στον ελληνικό στρατό με απολήξεις ως τις μέρες μας.

Μόνο που η εικόνα του Διαδόχου σήμερα ίσως έχει αντικατασταθεί από αυτή της Δημοκρατίας. Αμφότερα

παραπετάσματα ευτελών και ενίοτε ανόσιων σκοπών, που επέτρεψαν και επιτρέπουν σε ανάξιους ηγήτορες, με δουλική συμπεριφορά και υποχθόνιες ικανότητες να ανέρχονται ελισσόμενοι χρησιμοποιώντας το στράτευμα όχι για το καλό του Έθνους αλλά την εξυπηρέτηση αλλότριων συμφερόντων. Τελικά η σχολή αυτή ούτε τότε υπηρέτησε επιτυχώς τον Διάδοχο, ούτε σήμερα προασπίζει επαρκώς τη ρακένδυτη δημοκρατία μας. Ο Κωνσταντίνος είχε απομακρύνει στις 21 Απριλίου από επικεφαλής του επιτελείου το δάσκαλο του στη στρατιωτική επιστήμη Κωνσταντίνο Σαπουντζάκη για τον οποίο ο Μεταξάς εκφράζεται ως εξής στο ημερολόγιο του: «... ο Σαπουντζάκης είναι εις εκ των ολιγίστων άριστα μορφωμένων αξιωματικών του στρατού μας. Ευγενέστατος, εμπνέει τον σεβασμόν και την αγάπην εις όσους ήλθον εις συνάφειαν μετ' αυτού. Είναι σταθερός, επιβλητικός, ψύχραιμος. Ταχύς εις αντίληψιν, κρίσιν και απόφασιν. Καίτοι αυλικός είναι υπερήφανος και αξιοπρεπέστατος. Τρέφει δε μεγίστην αφοσίωσιν εις τον Διάδοχον. Δραστήριος εργατικός και θαρραλέος ...». Εξιλαστήριο θύμα όπως κι ο ιδιαίτερος υπασπιστής του λοχαγός Χρ. Χατζηπέτρος που δήθεν έφταιγε για την ήττα. Αυτό ως μάθημα έμεινε ανεξίτηλο στην ανερχόμενη ιστορική τριάδα Δούσμανη, Στρατηγού, Μεταξά που πάντα φρόντιζαν να πηγαίνουν με τα νερά του Κωνσταντίνου κάνοντας πράξη την αρχαία ρήση του Σόλωνα: «... τους Βασιλείς ή να μην τους προσεγγίζει κανείς καθόλου ή να μην τους λέγει πράγματα ωφέλιμα ...».

Στην Κρήτη τώρα, η προσπάθεια των Μεγάλων Δυνάμεων για επιλογή της αυτονομίας του νησιού έναντι της ένωσης είχε αποδώσει πλέον καρπούς και μεγάλη μερίδα Κρητικών, υπό την πίεση των στερήσεων λόγω

του ναυτικού αποκλεισμού των Ευρωπαίων, ζητούσε την αποδοχή της. Στην επαναστατική συνέλευση στους Αρμένους Αποκορώνου στις 27 Ιουνίου 1897 ο Βενιζέλος αντιμάχησε με σθένος την αποδοχή της αυτονομίας και την απόσχιση της προσπάθειας των Κρητικών από αυτήν της Ελλάδας. Η συνέλευση τελικά συντάχτηκε με την άποψη του Βενιζέλου υπέρ της Ένωσης και του αδιαίρετου του αγώνα Κρήτης και Ελλάδας και απέστειλε σχετική ανακοίνωση στους ευρωπαίους ναυάρχους. Καθώς η ένταση μεταξύ των επαναστατών για Ένωση ή Αυτονομία μεγάλωνε η έδρα της συνέλευσης μεταφέρθηκε στις Αρχάνες. Εκεί ο Βενιζέλος, εκλεγμένος πρόεδρος της επαναστατικής συνέλευσης, αντιμετώπισε τη βία των αυτονομιστών που τον πολιόρκησαν στο οίκημα της συνέλευσης. Έβαλαν φωτιά στο κτίριο και τον απείλησαν ότι αν δεν εγκατέλειπε την επιμονή του για ένωση με την Ελλάδα θα τον έκαιγαν ζωντανό. Ο Βενιζέλος δεν άλλαξε γνώμη και τελικά διεσώθη επιβάλλοντας ξανά τη γνώμη του. Η ένταση όμως έπαιρνε διαστάσεις εμφυλίου διχασμού μεταξύ αυτονομιστών και ενωτικών. Τον Οκτώβριο του 1897 παραχώρησε τη θέση του στην προεδρία της συνέλευσης στο γηραιό ιατρό Ιωάννη Σφακιανάκη που εξελέγη παμψηφεί και η ομόνοια διατηρήθηκε. Ο Βενιζέλος συνέχιζε να κατευθύνει τις διπλωματικές σχέσεις των επαναστατών με τους Ευρωπαίους αντιπροσώπους.

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Στην Αθήνα ο Γεώργιος είχε να διαχειριστεί ένα δύσκολο περιβάλλον καθώς η πολεμική ήττα διέσυρε τη χώρα και ανέδειξε πέραν της οικονομικής χρεοκοπίας το στρατιωτικό και πολιτικό ξεπεσμό του κράτους. Παρ' ότι ο Δηλιγιάννης ήταν ο αγαπημένος του πολιτικός, μετά τον Κουμουνδούρο, τον αντικατέστησε με βελούδινο τρόπο βάζοντας τον αντίπαλο του Ράλλη να βγά-

λει τα κάστανα απ' τη φωτιά. Για να κατανοήσουμε όμως τις κινήσεις του Βασιλιά την εποχή εκείνη πρέπει να έχουμε κατανοήσει και τι πρόσωπα ήταν οι τότε πρωταγωνιστές. Ο Γεώργιος ανατράφηκε στην Αυλή της Δανίας στα πρότυπα αγγλικού τύπου συνταγματικής μοναρχίας. Έμαθε να είναι τυπικός, ακριβής και να σέβεται την πολιτική τάξη. Επειδή η πατρίδα του Δανία ηττημένη υπέφερε τότε από την Πρωσία αποστρέφονταν μεν τους Γερμανούς αλλά και τους φοβόνταν. Η γλώσσα της αυλής του πάντως στην Ελλάδα ήταν τα αγγλικά. Μοσχαναθρεμένο πριγκιπόπουλο στα νιάτα του, εξακολουθούσε και σαν Βασιλιάς να αγαπά τις διασκεδάσεις και την καλοπέραση. Καθώς ουδέποτε προσαρμόστηκε στην Ελλάδα είχε ανάγκη όπως ο ίδιος έλεγε να ταξιδεύει συχνά, τουλάχιστον 4 μήνες κάθε χρόνο, στην Ευρώπη. Ανέλαβε σε νεαρή ηλικία συνταγματικός Βασιλεύς των Ελλήνων για να ηγηθεί του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Αυτό ήταν το επάγγελμα του. Η φροντίδα του λαού ήταν δουλειά των πολιτικών. Δική του ήταν η διατήρηση του καθεστώτος. Είναι γεγονός ότι άλλαζε κάθε τρεις λίγο κυβερνήσεις αλλά τέτοιο ήταν το πολιτικό σύστημα. Τέτοιοι ήταν οι κοινοβουλευτικοί και τα κόμματα της εποχής. Δεν είναι δική του ευθύνη αν οι Έλληνες πολιτικοί ήταν περισσότερο ή λιγότερο ικανοί. Ούτε φταίει αν η ελληνική κοινωνία περίμενε από αυτόν περισσότερα. Πάντως όταν εμφανίστηκε ο Βενιζέλος τον στήριξε με όλες του τις δυνάμεις. Όπως ο ίδιος έλεγε, όταν γνώρισε τον Βενιζέλο ένιωσε όπως την άνοιξη στα περιβόλια της Πελοποννήσου.

Ενδεικτική για το χαρακτήρα του Γεωργίου είναι η ακόλουθη περιγραφή από φιλομοναρχικά έντυπα της εποχής: «... ο Βασιλεύς Γεώργιος ήταν αφελέστατος. Εγέλα και έπαιζεν ως μικρό παιδί. Εξυπνότατος και

αθωότατος συγχρόνως, δεν εδίσταζε να παίζη. Έπαιζε και με τα παιδάκια, αλλά και με τους μεγάλους ακόμη. Σχετικώς με τα παιγνίδια αυτά του Βασιλέως Γεωργίου εξέχον πολιτικόν πρόσωπον μας αφηγήθη το εξής περιεργότατον ανέκδοτον. Κατά τας αρχάς της Βασιλείας του, οπότε ο Βασιλεύς ήτο νέος και ζωηρός, εταξείδευε κάποτε εις τας Νήσους με τον ατμομυοδρόμονα Ελλάς, ο οποίος τότε εχρησίμευεν ως θαλαμηγός του. Μαζί του δε εταξείδευον και οι υπουργοί του Καλλιγάς και Αυγερινός. Το ταξείδι ήτο αρκετά ευχάριστον, ποικιλμένον με ωραία επεισοδιάκια. Κατά το ευχάριστον αυτό ταξειδάκι, ένα μεσημέρι οι δύο υπουργοί κατήλθον εις μίας από τα αιθούσας του πλοίου, αι οποίαι είχαν καναπέδες και έπεσαν εκεί ν' αναπαυθούν ολίγον. Μόλις όμως ήρχισαν ν' αποκοιμώνται, ο νεαρός τότε Βασιλεύς Γεώργιος εισέρχεται έξαφνα εις την αίθουσαν αυτήν και βλέπων τους υπουργούς του κοιμωμένους σκέπτεται να παίξη μαζί τους. Έτσι αίφνης του έρχεται μια ιδέα. Αρπάζει δύο μαξιλάρια από του πλησίον του ευρισκομένου καναπέ και τα ρίπτει εναντίον των δύο αναπαυομένων υπουργών του Καλλιγά και Αυγερινού. Τότε οι υπουργοί εξύπνησαν και αντελήφθησαν ότι ο Βασιλεύς ήθελε να παίξη. Αλλά ο καθένας των εζύγισε αλλέως το πράγμα. Ο Καλλιγάς το εθεώρησε σοβαρόν και προσβλητικόν και εθύμωσε δια το βασιλικόν αστείον. Αμέσως δε υπέβαλε την παραίτησίν του εις τον Βασιλέα. Αλλ' ο Βασιλεύς δεν την εδέχθη. Δεν είνε λόγος, είπεν, αυτός δια να παραιτηθή εις υπουργός. Δεν πρέπει δια τόση ασήμαντη αφορμήν να χάση το κράτος έναν υπουργόν του χρήσιμον. Έτσι η παραίτησις του Καλλιγά απεσοβήθη. Ο έτερος όμως υπουργός δεν επήρε το πράγμα εις τα σοβαρά. Αλλ' απεναντίας, ως Μωραΐτης, το επήρε πλέον μωραΐτικα. Εσκέφθη διαυγέστερα και απλούστερα. Δηλαδή διελογίσθη ότι, ο Βασιλεύς θέλει

να παίξη και δεν αξίζει να του χαλάσει το γούστο. Έτσι λοιπόν ήρπασε και αυτός ένα μαξιλάρι και το επέταξε κατά το μέρος όπου εστέκετο ο Βασιλεύς Γεώργιος, όστις εγέλα δια το παιγνίδι που έκαμε με τους μαξιλαρωθέντες υπουργούς του! ...».

Χαρακτηριστικό της ευθυμίας και της γελαστικότητας του Γεωργίου είναι ότι κάποτε στην Κέρκυρα όταν συνομίλησε με την αδερφή του Βασίλισσα της Αγγλίας Αλεξάνδρα για μισή ώρα χωρίς να χαμογελάσει καν οι δημοσιογράφοι τηλεγράφησαν παντού το γεγονός ως εξής: «... Προφανώς η παρατεταμένη συνομιλία περιεστράφη εις σοβαρόν ζήτημα, καθόσον ο Βασιλεύς Γεώργιος παρέμεινε σοβαρώτατος καθ' όλην την διάρκειαν της ημιώρου συνομιλίας!». Αυτός ήταν ο Γεώργιος. Ένα ξέγνοιαστο χαρούμενο πριγκιπόπουλο που το 'χε στείλει ο πατέρας του να γίνει Βασιλιάς σε μια μικρή χώρα με παράξενους ανθρώπους που θέλαν συνέχεια πόλεμο. Πόλεμος όμως σήμαινε τέρμα οι εκδρομές, τα ταξίδια, οι διασκεδάσεις, τέρμα το γέλιο κι οι ξεγνοιασιά. Άλλωστε γι' αυτό ήταν οι πολιτικοί. Για να φροντίζουν το καλό του λαού, να είναι ήσυχος κι αυτός. Ο Γεώργιος ήταν ένας γελαστός άνθρωπος! Οι Έλληνες όμως ήθελαν πόλεμο και τον πίεζαν και καθώς ήξερε το τέλος του Όθωνα, που θα μπορούσε γι' αυτόν να είναι χειρότερο, προσπάθησε να ικανοποιήσει το λαό με το Δηλιγιάννη. Αλλά τα πράγματα ήρθαν πολύ ανάποδα με την ήττα. Η δημοτικότητα του Βασιλιά δεν ήταν ανθηρή. Μάλιστα στις 14 Φεβρουαρίου 1898 έγινε δολοφονική απόπειρα εναντίον του με πυροβολισμούς κατά της άμαξας του όπου επέβαινε με την κόρη του Μαρία. Οπότε κατέφυγε στην υψηλή διπλωματία των Μεγάλων Δυνάμεων. Αυτοί που τον είχαν τοποθετήσει Βασιλιά στα πλαίσια μιας συμφωνημένης ισορροπίας θα τον βοηθούσαν να τη διατηρήσει. Οι Μεγάλες Δυνάμεις ό-

ντως ήθελαν να παραμείνει ο Γεώργιος στη θέση του αφού ήταν τότε προς όφελος όλων. Όπως προς όφελος ήταν και η αυτονομία της Κρήτης ώστε να ησυχάσουν πια από τους ξεροκέφαλους Κρητικούς που επαναστατούσαν συνέχεια. Έτσι δόθηκε η λύση που εξυπηρετούσε καλύτερα τις Μεγάλες Δυνάμεις και βόλευε και το Γεώργιο. Η Ελλάς θα κατέβαλε μεγάλη χρηματική αποζημίωση στην Τουρκία. Έχοντας όμως ήδη χρεοκοπήσει πέντε χρόνια πριν είχε ανάγκη νέου δανείου, από τις Μεγάλες Δυνάμεις φυσικά, που όμως για να το δώσουν ήθελαν εγγυήσεις. Τι εγγυήσεις; Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο και διαχείριση των κρατικών εσόδων. Αλλά θα αναλάμβανε τη διοίκηση της υποτελούς στην Πύλη μεν, αυτόνομης δε Κρήτης ο άλλος γιός του Γεωργίου πρίγκηψ Γεώργιος, αφού ο πρωτότοκος Κωνσταντίνος ήταν Διάδοχος Αρχιστράτηγος. Για μια ακόμη φορά οι Έλληνες καλούνταν να πληρώσουν.

ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Στην Κρήτη η κατάσταση για τους Έλληνες παρέμενε επικίνδυνη παρά την παρουσία των ξένων δυνάμεων. Στις 25 – 28 Αυγούστου 1898 έλαβε χώρα μια ακόμη μεγάλη σφαγή των Ελλήνων από τους Οθωμανούς στο Ηράκλειο αυτή τη φορά. Προς αποφυγή νέου ξεσηκωμού των Κρητικών οι Μεγάλες Δυνάμεις αναγκάστηκαν να αποδεχτούν, το πάγιο αίτημα των επαναστατών, την απομάκρυνση των τουρκικών στρατευμάτων και διόρισαν Ύπατο Αρμοστή του νησιού τον πρίγκιπα Γεώργιο που έφτασε στη Σούδα στις 9 Δεκεμβρίου 1898 υπό την ενθουσιώδη υποδοχή του λαού. Από εκείνη τη στιγμή όμως το έθνος εισέρχονταν στην κρισιμότερη περίοδο της σύγχρονης ιστορίας του. Ο ελληνικός λαός θα πάλευε για την ελευθερία του δίνοντας διμέτωπο αγώνα προς ξένους και ντόπιους δυνάστες. Η Κρήτη ήταν το πρώτο μέτωπο αυτού του νέου εθνικού πολέμου για ε-

πιβίωση και προκοπή. Ο Διχασμός του 1915 αποτελεί κορύφωση ακριβώς αυτή της προσπάθειας για εθνική ολοκλήρωση. Ο λαός ένιωθε την επανάσταση του 1821 ανολοκλήρωτη και δεν σταμάτησε να παλεύει για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων περιοχών. Το υπάρχον βασίλειο ήταν μια λύση προσωρινή που κύριος σκοπός του ήταν να αποτελέσει τη βάση για να αποκτήσουν όλοι οι Έλληνες την ελευθερία τους. Ελευθερία πραγματική όμως. Δεν θυσιάζονταν απλά για να αλλάξουν δυνάστη κι είχαν να αντιπαλέψουν εκτός από τον βάρβαρο κατακτητή και τους επίδοξους επικυρίαρχους, τις ξένες δυνάμεις που θέλαν να επωφεληθούν. Το είχαν ήδη ζήσει στη Μακεδονία, την Ήπειρο, την Θεσσαλία, τα νησιά, το ζούσανε τώρα και στην Κρήτη. Μόνο που τα χρόνια από την πρώτη απελευθέρωση είχανε ριζώσει στον τόπο ντόπιες δυνάμεις δεσποτικές. Αυτές δεν βλέπανε το έθνος αλλά το κράτος. Αυτό το χρεωκοπημένο ελληνικό Βασίλειο που όμως μια χαρά εξυπηρετούσε την άρχουσα ολιγαρχία. Μπορεί το κράτος να χρεοκοπούσε αλλά τα πράματα πηγαίναν πρίμα για την πάρτη τους.

Διαβάζουμε σε κείμενο του Ιωάννη Σπηλιωτάκη το 1881, παρακαλώ, με τίτλο Ξύπνα Ρωμιέ και Κάτω το ρουσφέτι: «… Μας απομένουνε δεκαπέντε μελλεούνια μοναχά, και μ’ αυτά ούτε στη μέση, ούτε στην άκρη μπορούμε να οικονομήσουμε τ' άλλα μας έξοδα. Και γι’ αυτή την αιτία, ή νέους φόρους θα μας βάνουνε, ή οι πολιτικοί μας θα ρίξουνε κανόνι, να μην πλερώνουμε τα δάνεια, και να ‘χουν να τρώνε αυτοί. Νέους φόρους ο τόπος δε μπορεί να σηκώσει, κι ας λένε ότι θέλουνε εκείνοι που κάθονται στην Αθήνα και δεν ξέρουν τι φτώχεια είναι στις επαρχίαις. Μα το άλλο, να μην πλερώνονται τα δάνεια, θα γίνη, και απ’ αυτή τη δουλειά μείς πάλι θα ντροπιασθούμε, γιατί μείς θα μουφλουζέ-

ψουμε, και μείς θα ζημιωθούμε, γιατί απάνω μας είναι καμωμέναις οι ομολογίαις των δανείων. Οι πολιτικοί μας γλυκαθήκανε με το παιγνίδι που μας παίξανε, και βάνανε στο χέρι τόσα και τόσα μελλεούνια, τάχατες για να κάνουνε πόλεμο, κι ο σκοπός τους είναι το ίδιο παιγνίδι να το ξακολουθήσουνε. Από τα τώρα αρχινίσανε να μας λένε, πως η περίστασαις είναι στενόχωραις και πως πρέπει η Ελλάς να ετοιμασθή πάλι για πόλεμο, γιατί από σήμερα ως αύριο δεν ξέρουμε, τι μπορεί να γίνη, και τότες την παθαίνουμε, αν βρεθούμε χωρίς ετοιμασία. Πως τούτο το παιγνίδι θα γυρέψουνε να μας το παίξουνε πάλι, είμαι σίγουρος, μα σίγουρος δεν είμαι και πως θα πετύχει, και καλλίτερα είναι να μην πετύχη. Στα εξήντα οχτώ μας πήρανε κάμποσα μελλεούνια, για να ετοιμασθούμε, και όταν ήρθε στη Σύρα ο Χόμπαρτ, βρεθήκαμε χωρίς ετοιμασία. Στα εβδομήντα οχτώ πάλι άλλα μελλεούνια μας πήρανε για να ετοιμασθούμε. Τα μελλεούνια φαγωθήκανε κι από όλους τους χριστιανούς εμείς μοναχά, μήτε πολεμήσαμε, μήτε τίποτα κάναμε, γιατί δεν είμαστε ετοιμασμένοι. Στα ογδοήντα, πάλι φέρτα πίσω να τ' αρμέξουμε, φέρτε άλλα μελλεούνια, γιατί αυτή τη φορά πειά χωρίς άλλο θα πολεμήσουμε. Πάνε κι αυτά τα μελλεούνια, και πάλι μας είπανε πως πόλεμο δεν κάναμε, γιατί δεν είμαστε ετοιμασμένοι καθώς έπρεπε. Γνωστικός δεν είναι όποιος γελασθή μια φορά και δε βαίνει ύστερα γνώσι. Είναι κουτός, όποιος το πάθει δυό φοραίς, και θεόκουτος, όποιος, σαν κι εμάς, το πάθει και τρίτη φορά και δεν μαθαίνει γνώσι. Ασπρού γνώσι αν είχαμε, από την πρώτη φορά, στα εξήντα οχτώ, θα καταλαβαίναμε, πως δεν έγινε τίποτα μ όσα δώσαμε τότες, γιαί βασιλεύει το ρουσφέτι, και στον καιρό του ρουσφετιού τίποτα για το έθνος δε μπορεί να γίνη, γιατί δεν αφίν’ οι ρουσφετιλίδες. Για να γίνη τίποτα και για το έθνος, πρέπει πρώτα

να πάψη το ρουσφέτι και να λείψουν και οι ρουσφετιλίδες. Αλλειώς είναι του κάκου, μήτε το έθνος, μήτε μείς θα ιδούμε ποτέ μας χαΐρι και προκοπή…». Ο ελληνικός λαός λοιπόν καταλάβαινε. Ήξερε πολύ καλά τι συνέβαινε όλα αυτά τα χρόνια, κι αυτό που διάβαζε το 1881, το έβλεπε ξανά στα 1897. Δεν σταματούσε όμως στιγμή να αγωνίζεται και να θυσιάζεται. Όμως ο κίνδυνος πια μεγάλωνε, απειλούσε την ύπαρξη του έθνους. Στην Κρήτη αντί για Ένωση του έδιναν αυτονομία με πρίγκιπα που δήλωνε ότι θα κυβερνήσει σαν τον Πέτρο της Ρωσίας, λες κι ήταν οι Κρητικοί μουζίκοι. Ξένοι και ντόπιοι άρχοντες όχι απλά δεν βοηθούσαν αλλά έστεργαν σε απώλειες. Καθώς όμως ο χρόνος γύριζε θα άλλαζε κι η ροή της ιστορίας. Ο καιρός ήταν μπροστά.

Στο γύρισμα του χρόνου

Ο 20ος αιώνας έβρισκε το ελληνικό βασίλειο σε παρακμή. Το έτος 1900 προλόγιζε σατυρικά ο Γεώργιος Σουρής στο θρυλικό του έντυπο ο Ρωμηός:

Χρόνος βγαίνει, χρόνος μπαίνει και τα πάντα μεταβάλλει,
κι όμως ίδιο πάντα μένει το Ρωμαΐκο το χάλι.

Στο γύρισμα του χρόνου από τον παλιό στον νέο αιώνα υπήρχαν δύο Ελλάδες. Αυτή που αδιαφορούσε για πλούτη και τιμές και σκορπούσε την περιουσία της και το αίμα της σε Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Επτάνησα, Κρήτη και η άλλη. Η Ελλάδα εκείνων των Ελλήνων που θησαύριζαν κλέβοντας εθνικό χρήμα, τον κόπο των συνανθρώπων τους, που λάδωναν, λαδώνονταν, πατούσαν τον όρκο τους, καταπατώντας όσια και ιερά και κερδοσκοπούσαν ακόμα πάνω στην καταστροφή της χώρας. Αυτές οι δύο Ελλάδες σύντομα θα συγκρούονταν. Δεν ήταν όμως ζήτημα ταξικό. Οι τάξεις στην Ελλάδα στις απαρχές του 20ου αιώνα ήταν οι απόγονοι των αγωνιστών, τα τζάκια (αυλικοί, πολιτικοί, τσιφλικάδες, κεφαλαιούχοι), οι αστοί (έμποροι, επιχειρηματί-

ες, αξιωματούχοι των λιγοστών αστικών κέντρων), οι μεροκαματιάρηδες (κυρίως δημόσιοι υπάλληλοι, εμποροϋπάλληλοι), οι τεχνίτες (οικογενειοκεντρικών κυρίως επιχειρήσεων), οι εργάτες (χωρίς σχηματισμένη ακόμα ολοκληρωμένη εργατική τάξη αφού δεν υπήρχαν τότε βιομηχανίες ή μεγάλες επιχειρήσεις) και οι αγρότες (με διαφορά η πολυπληθέστερη όλων). Καμία από αυτές τις τάξεις δεν μονοπώλησε ούτε την προσφορά προς την πατρίδα ούτε τον ωχαδερφισμό. Τόσο οι ήρωες που έδωσαν το αίμα τους για το έθνος όσο και αυτοί που λούφαξαν κοιτώντας την πάρτη τους, προέρχονταν αναλογικά από όλες τις κατηγορίες. Ακόμα κι ο Διχασμός δεν έλαβε ταξικό χαρακτήρα. Βασιλικοί και βενιζελικοί υπήρχαν αδιακρίτως σε κάθε κοινωνικό στρώμα. Τάσεις πολιτικές, ως προς το Διχασμό, ίσως μπορεί να διακρίνει κανείς με γεωγραφικά κριτήρια. Όχι όμως ως προς τις θυσίες. Καμία περιοχή δεν υστέρησε.

Αυτές λοιπόν ήταν οι τάξεις που συναντούσε τότε κανείς στον ελληνικό λαό. Βέβαια ο λαός δεν είναι έννοια απρόσωπη. Ίσα ίσα είναι σύνολο αποτελούμενο από πρόσωπα. Πρόσωπα που ανήκουν σε συγκεκριμένα άτομα με ποικιλία χαρακτηριστικών, γνωμών και αποφάσεων. Άτομα με διαφορετικές προθέσεις και πράξεις. Η συνισταμένη αυτών ακριβώς δίνει τις προθέσεις και τις πράξεις ενός λαού, οι οποίες και παράγουν συγκεκριμένα ιστορικά αποτελέσματα. Ότι μάλιστα ισχύει και για τα άτομα ισχύει και για τους λαούς. Κρίνονται ιστορικά από το παραγόμενο ιστορικό αποτέλεσμα των πράξεων τους. Όχι των προθέσεων τους. Η ιστορία δηλαδή γράφεται με το τι πράξαμε κι όχι με το τι είπαμε. Γράφεται, για παράδειγμα, το ποιος νίκησε σε μια μάχη κι όχι ποιος είπε ότι θα νικήσει. Αυτή ακριβώς η ιστορι-

κή πορεία του λαού κρίνει και την ποιότητα του. Ότι ακριβώς ισχύει για τους λαούς, ισχύει και για τα έθνη. Εξ ορισμού πάντως καλά και κακά έθνη δεν υπάρχουν. Βέβαια καλές ή κακές πράξεις όλα τα έθνη έχουν, όπως και κάθε έθνος, κάθε λαός μπορεί να σφάλει, να παρασυρθεί ή να διαφθαρεί. Υπό διερεύνηση όμως είναι το ποιές είναι περισσότερες. Προς τα πού δείχνει η συνισταμένη των πράξεων ενός έθνους; Προς το καλό ή το κακό; Προς την πρόοδο ή τον όλεθρο; Αυτό το ιστορικό ισοζύγιο διαμορφώνει και τους εθνικούς χαρακτήρες. Η εξέλιξη δηλαδή του εθνικού ισοζυγίου επηρεάζει δυναμικά, δηλαδή επηρεάζει ταυτόχρονα και επηρεάζεται, από το εθνικό πλαίσιο συνείδησης, αρετής, ηθικής, γενναιοφροσύνης, πνευματικότητας και πολιτισμού.

Είδαμε λοιπόν ότι μέχρι το 1900 το Έθνος έχοντας θυσιάσει μέγα μέρος υλικών και ψυχικών των δυνάμεων του στον Αγώνα συνέχισε να αναλώνει τα όποια αποθέματα της η γενιά της Επανάστασης, στη βοήθεια των σκλαβωμένων αδερφών. Η γενιά του ’21 όμως είχε κάνει το καθήκον της. Τη σκυτάλη της εθνικής ολοκλήρωσης ανέλαβαν τα παιδιά τους και μετά τα παιδιά των παιδιών τους. Μέσα σε χρόνια δύσκολα ο ελληνικός λαός κατάφερε αυτόν τον πρώτο αιώνα να επουλώσει τις πληγές του Αγώνα, να αντιμετωπίσει τη φαυλοκρατία, να δυναμώσει και να εξορμήσει για την εκπλήρωση των εθνικών του πόθων. Γιατί το κυρίαρχο στοιχείο ενός έθνους είναι η βούληση, αφού μόνο όταν υπάρχει κοινή θέληση υπάρχει έθνος. Το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα λοιπόν ο ελληνικός λαός αφοσιώθηκε στο να αναστήσει οικογένεια και παρά τη γενική πενία τα κατάφερε ώστε τα παιδιά του, τα εγγόνια των αγωνιστών του '21 να γίνουν οι λεβέντες της μεγάλης εξόρμησης του 1912 - '22 για την απελευθέρωση του υπόδουλου

ελληνισμού. Γιατί, τελικά, σε ποιους αξίζει να είναι ελεύθεροι; Σε αυτούς που δεν μπορούνε να ζούνε δούλοι. Αυτή η ρήση του Αριστοτέλη είναι βαθιά χαραγμένη στον ελληνικό πολιτισμικό γονότυπο. Γι' αυτό οι Ελληνίδες και οι Έλληνες θυσιάζονταν τότε ποτίζοντας τη λεφτεριά του έθνους με ποταμούς αίματος. Σκοτώνονταν γιατί δεν μπορούσαν πια να ζούνε ατιμασμένοι. Αντιμετώπισαν τη βαρβαρότητα του κατακτητή, την ισχύ των ξένων δυνάμεων, τη φαυλότητα του ελληνικού βασιλείου, την ανικανότητα των ηγετών τους, αντιμετώπισαν τις ατυχίες, τις ήττες, τη φτώχεια, πόνεσαν, πένθησαν, κουράστηκαν αλλά δεν λύγισαν. Δεν σταμάτησαν στιγμή να αγωνίζονται. Δεν εγκατέλειψαν.

ΛΑΟΣ ΚΑΙ ΗΓΕΤΕΣ

Θέλοντας και μη, αναδύεται κατά τη μελέτη της ιστορίας το ερώτημα: ο λαός κινεί τα γεγονότα ή ο ηγέτης; Η πληρέστερη απάντηση είναι ότι και οι δύο παράγοντες, λαός και ηγεσία, διαμορφώνουν τα γεγονότα. Με κυμαινόμενο όμως βαθμό συμμετοχής. Άλλοτε είναι ο λαός που προκαλεί τις εξελίξεις κι άλλοτε ο ηγέτης. Κάποιες φορές ο ηγέτης δείχνει το δρόμο και κάποιες άλλες ο λαός. Αυτή μου η προσέγγιση σχετίζεται μάλιστα και με τη μέθοδο που προσωπικά επέλεξα να διαμορφώσω ιστορική άποψη. Μέθοδος που είναι κατά βάση ανθρωπολογική ή πληρέστερα πολιτισμική. Αφού άνθρωποι είναι αυτοί που γράφουν ιστορία, είτε ως άτομα είτε ως σύνολα, η ανθρώπινη ψυχοσύνθεση είναι αυτή που καθορίζει προθέσεις και πράξεις. Με έναν εξωγενή παράγοντα: την τύχη. Τις απρόβλεπτες εκείνες συνθήκες δηλαδή που αντικειμενικά εκφεύγουν των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Για παράδειγμα ένας σεισμός ή μια επιδημία. Η κατανόηση όμως της ψυχοσύν-

θεσης ξεκινά με την κατανόηση του γιατί οι άνθρωποι ξεκινούν να πράξουν οτιδήποτε. Η απάντηση σε αυτό βρίσκεται στο ότι οι άνθρωποι επιθυμούν να ζήσουν. Να εξασφαλίσουν δηλαδή το ζην κι αφού εξασφαλίσουν το ζην επιθυμούν και τη βελτίωση της ζωής τους, δηλαδή την πρόοδο, το ευ ζην. Όσο διαρκεί αυτή ακριβώς η ανθρώπινη λειτουργία, τόσο θα ρέει η ιστορία. Γιατί ακόμα κι αν εξασφαλιστεί το ζην, η επιδίωξη του ευ ζην είναι αυτή που βρίσκεται στον πυρήνα των γεγονότων. Πότε όμως οι άνθρωποι είναι τόσο ευχαριστημένοι που δεν θέλουν να βελτιώσουν άλλο τη ζωή τους; Που σταματά η πρόοδος; Πότε χορταίνει η επιθυμία; Γι' αυτό τη χαρακτήρισα ήδη ως πυρηνική κινητήριο δύναμη της ιστορίας. Αν λοιπόν θέλουμε να ερμηνεύσουμε τα γεγονότα ως πράξεις ανθρώπων, ατόμων ή συνόλων, οφείλουμε να διερευνήσουμε με ποιο τρόπο επιδιώκουν το ζην και κυρίως το ευ ζην. Με ποιό τρόπο δηλαδή επιδιώκουν την επιβίωση και την προκοπή τους. Αυτός ακριβώς ο τρόπος καθορίζεται από έναν κρίσιμο ανθρώπινο παράγοντα: τον πολιτισμό. Ο πολιτισμός που έχει υιοθετήσει κάθε άτομο ή κοινωνικό σύνολο, καθορίζει την ιδιαίτερη ψυχοσύνθεση με την οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις που οδηγούν σε πράξεις. Γιατί τελικά δεν είναι οι προθέσεις αλλά οι πράξεις που κρίνουν το ιστορικό αποτέλεσμα. Έτσι διαπιστώνουμε κατά την ιστορική περίοδο του παρόντος πονήματος ότι ο ελληνικός λαός ζούσε με πολιτισμό που εμπεριείχε το δόγμα: βάση της ευδαιμονίας η ελευθερία και της ελευθερίας η ευψυχία. Γι' αυτό δέχονταν να πεθάνουν. Γι' αυτό δέχονταν να ματώσουν, να πεινάσουν, να χρεοκοπήσουν, να ξενιτευτούν. Για να βελτιώσουν τη ζωή τους. Όχι με τρόπο στεγνά υλιστικό αλλά τρόπο καταρχήν πνευματικό. Άνθρωποι με διαφορετικό πολιτισμό

αυτό δεν μπόρεσαν να το κατανοήσουν. Ούτε τότε ούτε σήμερα. Είναι όμως θέμα παιδείας, αγωγής, φιλοσοφίας. Είναι θέμα πολιτισμού. Εκεί εντοπίζεται και η διάσταση μεταξύ λαού και ηγεσίας. Οι τότε ηγέτες, υιοθετώντας διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο, σε ατομικό επίπεδο, δείχθηκαν ελλιποβαρείς. Δεν διέθεταν το ιστορικό εκείνο βάρος όχι μόνο να ηγηθούν επαρκώς των εξελίξεων αλλά έστω να τις υπηρετήσουν. Μετρήθηκαν στη ζυγαριά της ιστορίας και βρέθηκαν αδύνατοι έναντι του λαού.

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

Θα ήταν ίσως άδικο όμως να χαρακτηρίζαμε συλλήβδην τους πολιτικούς του 19ου αιώνα ως άχρηστους. Υπήρξαν ανάμεσα τους ανίκανοι, φαύλοι ή παραδόπιστοι αλλά υπήρξαν και αξιόλογες προσωπικότητες με ωφέλιμα επιτεύγματα για τον τόπο. Αξιολογότερος όλων ο Χαρίλαος Τρικούπης, που απεβίωσε κατά τη διάρκεια των ολυμπιακών αγώνων το 1896 στις Κάννες της Γαλλίας. Ήταν αναμφισβήτητα ο επιφανέστερος των κοινοβουλευτικών της περιόδου του. Διέθετε οξύνοια, εργατικότητα, ήθος και όραμα. Από τους λόγους του διαπιστώνει κανείς ότι εμπνέονταν από πατριωτικά αισθήματα και είχε αντιληφθεί την ιστορικότητα της εποχής του. Όμως οι πολιτικοί άνδρες κρίνονται τελικά από το αποτέλεσμα. Το έργο του ήταν πρωτοπόρο αφού σχεδίασε και υλοποίησε σειρά αναπτυξιακών έργων και εργάστηκε άοκνα για τη στρατιωτική και διπλωματική ενδυνάμωση της χώρας. Ήταν δε σταθερά προσανατολισμένος στο συνταγματικό τρόπο διακυβέρνησης και παρόλο που πολιτεύτηκε σε περίοδο φαυλότητας παρέμεινε ακέραιος κυβερνήτης. Όμως δεν ανήλθε στο απαιτούμενο ύψος των περιστάσεων, δεν συγκρούστηκε και δεν ηγήθηκε των αναγκαίων μεταβολών. Ήταν ά-

ξιος πολιτικός άνδρας αλλά όχι στρατηγός. Δεν κατάφερε να στερεώσει πολύτιμες συμμαχίες ούτε να εμπνεύσει το όραμα του στο υγιές κομμάτι του λαού. Πίστευε ότι αν η χώρα όφειλε να δυναμώσει πρώτα την οικονομία και τη διοίκηση της και μετά να φροντίσει για τα εξωτερικά της ζητήματα. Θεμελιώδες λάθος κατά τη γνώμη μου. Το μέγεθος της χώρας τότε δεν της επέτρεπε να αποκτήσει δυνατή οικονομία, ούτε παραγωγική ικανότητα τέτοια που να της δώσει αυτάρκεια. Η Ελλάς ασφυκτιούσε και για να ανασάνει έπρεπε να μεγαλώσει. Άλλωστε ένα ανυπόληπτο στρατιωτικά και διπλωματικά κράτος δεν μπορεί να αποκτήσει ούτε διοικητική ούτε οικονομική υπόληψη. Ταυτόχρονα οι πιο πολλοί Έλληνες παρέμεναν στη σκλαβιά και αντιμετώπιζαν απηνείς μέχρι αφανισμού διωγμούς σε σημείο που να κινδυνεύουν να χαθούν οριστικά οι αλύτρωτες περιοχές. Αν το έθνος περίμενε πρώτα να φτιαχτεί το τότε κράτος και μετά να δράσει, δεν θα είχε απομείνει τίποτε για να ελευθερώσει. Η Ελλάς όφειλε να έχει μόνη προτεραιότητα την απελευθέρωση των σκλαβωμένων παιδιών της που κινδύνευαν θανάσιμα. Αυτό ακριβώς που οι τότε ηγέτες παρέβλεπαν είδε ο ελληνικός λαός και έδρασε μόνος του. Ο λαός δεν σταμάτησε στιγμή να πολεμάει και τελικά παρέσυρε και την ηγεσία του. Όταν μάλιστα ξέμεινε από ηγέτες, ανέδειξε δικούς του. Το αισθητήριο του έθνους αποδείχτηκε σωστό, γιατί τελικά συνέβη το αντίστροφο. Τα απελευθερωμένα εδάφη και οι ξεσκλαβωμένοι Έλληνες βοήθησαν το παλαιό κράτος οικονομικά και το αναζωογόνησαν παραγωγικά. Η χρεωκοπημένη οικονομία της παλαιάς Ελλάδας όχι μόνο δεν μπόρεσε να βοηθήσει, αλλά αντιθέτως βοηθήθηκε. Αυτό διέφυγε του Τρικούπη που διαπίστωσε τελικά ότι χωρίς σύγκρουση με το παλιό δεν έρχεται το καινούργιο. Ήθελε τη χώρα ισχυρή, αλλά

την ήθελε πρώτα ισχυρή οικονομικά και μετά στρατιωτικά. Διαψεύστηκε. Η Ελλάς πρώτα δυνάμωσε στρατιωτικά και μετά πρόκοψε. Η ισχύς της οικονομίας ακολούθησε αυτή του στρατού, του ναυτικού και των νέων εδαφών. Έβαλε πάντως κι αυτός πολλά λιθαράκια στην αναγέννηση του Έθνους, ενώ αποτέλεσε πρότυπο για τον Βενιζέλο που έμελε, με άλλη μέθοδο δράσης, να πραγματοποιήσει αυτά που οραματίστηκε ο Τρικούπης.

Δύο όμως εκτιμώ πως είναι οι παράγοντες αξιολόγησης των ηγετών: οι προθέσεις και οι ικανότητες. Φαύλοι είναι οι έχοντες κακές προθέσεις. Οι αγαθοί όμως, αυτοί δηλαδή με τις καλές προθέσεις, πρέπει να έχουν και ικανότητες. Ικανότητες που να επιβεβαιώνονται με τα αντίστοιχα επιτεύγματα τους. Οι προθέσεις δεν αρκούν στην ιστορία όπου τα δημόσια πρόσωπα κρίνονται εκ του αποτελέσματος και τα αποτελέσματα των πολιτικών εκείνης της περιόδου ήταν στο ισοζύγιο τους αρνητικά. Προσέφεραν βέβαια ο καθένας τους στον τόπο, άλλος λιγότερο άλλος περισσότερο, αλλά τους διέφευγε παντελώς το κυριότερο ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης. Σε ομαλές συνθήκες θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η αργή έστω και βαθμηδόν βελτίωση του βιοτικού επιπέδου είναι πολιτικό επίτευγμα. Όμως όταν αυτό συμβαίνει αγνοώντας τα θέματα υπάρξεως του ελληνισμού τι αξία έχει; Δηλαδή ποια θα ήταν η ωφέλεια να φτιάξουμε ένα μικρό κράτος όταν συρρικνώνονταν ο ελληνισμός σε σημείο που και αυτό το κράτος ακόμα θα κινδύνευε να αφανιστεί. Αν χάναμε Θράκη, Μακεδονία, Ήπειρο, Κρήτη το ελληνικό βασίλειο δεν θα επιβίωνε στους δύο παγκοσμίους πολέμους που ακολούθησαν. Αυτό διέφυγε του παλαιοκομματισμού της εποχής. Ευτυχώς ο λαός βγήκε μπροστά.

Η αντίληψη πάντως του πολιτικού κόσμου της εποχής έχει θεμελιώδη σημασία στην κατανόηση των τότε γεγονότων. Το σύστημα που γέννησε τον κόσμο αυτό και καλλιέργησε κατά τον 19ο αιώνα ολόκληρο πολιτισμό εντός του νεοπαγούς ελληνικού κράτους ήταν δημιούργημα των Μεγάλων Δυνάμεων. Θέλοντας να ελέγξουν τη νέα χώρα επέβαλαν πολιτικό σύστημα καθ' εικόνα κι ομοίωση των δικών του. Ταυτόχρονα προσπάθησαν από την πρώτη στιγμή να επιβάλουν και το δικό τους πολιτισμό στο ελληνικό λαό. Παιδεία, τέχνες, διασκέδαση ακόμη και η θρησκεία δέχτηκαν διαρκείς προσπάθειες χειραγώγησης. Αν όμως αυτό δεν το κατόρθωσαν σε μεγάλο βαθμό στην ελληνική κοινωνία, το κατάφεραν εξ ολοκλήρου στον πολιτικό κόσμο. Αφού οι πολιτικοί εξ ορισμού ήταν μέρος της Αυλής υιοθέτησαν το αυλικό πολιτισμό που ήταν παντελώς πολιτισμός ευρωπαϊκός. Καθώς προοδευτικά σχηματίζονταν πέριξ του βασιλικού θεσμού η προνομιούχος τάξη της κοινωνίας με πλούτη, τιμές κι αξιώματα άρχισε να αποκτά ολιγαρχικές τάσεις. Οι τότε έχοντες και κατέχοντες απομακρύνθηκαν σταδιακά από τον ελληνικό λαό όχι μόνο υλικά αλλά και ψυχικά. Δημιουργήθηκαν έτσι εντός του κράτους δύο πολιτισμοί. Ο ελληνικός που μετά από αιώνες ξαναγεννιόνταν ελεύθερος κι ο ελλαδίτικος πολιτισμός. Ο ελλαδίτικος ήταν ένα κακέκτυπο μίγμα αρχαιοελληνικής λατρείας και αριστοκρατικής θεώρησης υπό μονίμου συμπλέγματος κατωτερότητας έναντι των ευρωπαίων ευεργετών των οποίων η ζωή ήταν άξια θαυμασμού και μιμήσεως. Μιμούνταν τα πάντα. Τη γλώσσα, το ντύσιμο, τους χορούς, την καθημερινότητα κι επειδή δεν ήταν ένα ευρωπαϊκό έθνος αλλά πολλά διαφορετικά, το ελλαδίτικο αποτέλεσμα κατάντησε ένας πολύχρωμος κλόουν. Ένα τουρλομπούκι κουλτούρας.

Ο λαός αρχικά το περιγελούσε και θα έμενε ένα ιστορικό ανέκδοτο αν δεν είχε σοβαρές συνέπειες στη ζωή των Ελλήνων. Αυτοί οι αρκουδιάρηδες του πολιτισμού, αυτοί οι κούφιοι μίμοι, αυτοί οι περιφρονητές του σφριγηλού ελληνισμού, αυτοί είχαν το χρήμα και τις θέσεις. Ο λαός πεινούσε και μάτωνε για τη λεφτεριά και αυτοί καλοπερνούσαν. Αυτοί είχαν πλούτο κι ανέσεις. Αυτοί κυβερνούσαν καθορίζοντας το μέλλον της κοινωνίας. Το χάσμα αυτό μεταξύ της κυβερνώσας ολιγαρχίας και του έθνους είχε τόσο πολύ μεγαλώσει στο γύρισμα του χρόνου που κατά το ξεκίνημα του 20ου αιώνα άρχισε να δημιουργείται κίνδυνος η χώρα να περιέλθει σε αναρχία. Ήταν τόσο τεταμένη πια η κατάσταση που η λαϊκή έκρηξη, όπως σε άλλα κράτη, θα μπορούσε να έχει καταστροφικά αποτελέσματα όχι μόνο για τους σκλαβωμένους Έλληνες αλλά και γι' αυτούς του ελεύθερου κρατιδίου. Διαβάζουμε σε επιστολή του Παύλου Μελά, στις 4 Αυγούστου 1898, σχετικά με επίσκεψη του στη ρημαγμένη από τον πόλεμο Θεσσαλία: «… Ο Νεζερός είναι αρκετά μεγάλο χωριό εις τους πρόποδας της Αναλήψεως και εις την άκραν της λίμνης Νεζερού. Είναι τελείως κατεστραμμένον. Οι δυστυχείς χωρικοί είναι εις το ύπαιθρον. Αλλ' όπερ χειρότερον και αποθαρρυντικώτερον δι' αυτούς, δεν έχουν τι να κάμουν και περνούν όλην την ημέραν με σταυρωμένα χέρια εμπρός εις τα ερείπια των πτωχών των κατοικιών. Πολλαί οικογένειαι τρέφονται με κολοκύθια, που αγοράζουν προς 5 λεπτά την οκά. Είδαμεν βρέφη και μικρά παιδιά αποθνήσκοντα της πείνης διότι αι μητέρες των δεν είχαν γάλα και ψωμί να τα θρέψουν. Σε βεβαιώ ότι έκλαυσα πολλάκις βλέπων αυτά τα κακόμοιρα τα μικρά, χλωμά, λιγνά, να κλαυθμηρίζουν αδιάκοπα και να γυρεύουν το αδειανό

στήθος των μητέρων των. Και δι' αυτάς τι απελπισία! Δεν βλέπεις παρά λυπημένα πρόσωπα και σκυθρωπήν όψιν ανθρώπων χαμένων, απελπισμένων. Και έχουν δίκαιον οι δυστυχείς, διότι τους ελησμόνησαν όλοι ...». Οι ολιγάρχες των Αθηνών μετά την επαίσχυντη ήττα τους είχαν εγκαταλείψει στο έλεος του Θεού τη ρημαγμένη Θεσσαλία.

Οι Έλληνες στρατιωτικοί συνειδητοποιούσαν ότι η διακυβέρνηση του τόπου ήταν σε ανίκανα χέρια, ανθρώπων με στρεβλή εθνική συναίσθηση. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα εκ των αναμνήσεων, στα 1899, μιας αυλικής κυρίας επί των τιμών: «...Εν τη οικογενεία μου εμελετώντο, προ τινός καιρού, οι προσεχείς αρραβώνες μου μετά του Κυρίου Νικολάου Κωστή, υιού του Καθηγητού του Πανεπιστημίου και Μεγάλου Ποινικολόγου και εγγονού του Νικολάου Κωστή επίσης Καθηγητού του Πανεπιστημίου, συγγραφέως και ιατρού της Βασιλίσσης Αμαλίας. Απεφασίσθην λοιπόν, όπως την 30ην Απριλίου αναγγελθούν επισήμως οι αρραβώνες μου. Η πρώτη μου μέριμνα υπήρξε να καταστήσω ενήμερον του ευτυχούς γεγονότος την ΑΜ την Βασίλισσαν και βαθέως συγκεκιμένη μετέβην παρ' Αυτήν. Με ενηγκαλίσθη τρυφερώς, ως ήκουσε το χαρμόσυνον άγγελμα και μου είπε γελώσα: Εγώ το είχα προείπει, ότι δεν θα μου αφήσουν δια πολύν καιρόν αυτήν την μικρήν. Πόσο θα λυπηθή η Μίννη (η Πριγκήπισσα Μαρία) που θα σε χάσει. Αλλά και εγώ. Επειδή όμως, δεν θέλω να σε χάσω εντελώς, θα σε παρακαλέσω να είπης εις την μητέρα σου, να μου δώση την αδελφήν σου, όπως σε αντικαταστήση πλησίον μου. Ηυχαρίστησα θερμώς και με ευγνωμοσύνην την καλήν μου Βασίλισσαν, δια την νέαν αυτήν ένδειξην εκτιμήσεως προς την οικογένειαν μου, και την ευχάριστον είδησιν

έσπευσα να μεταδώσω εις την Μητέρα μου και την αδερφή μου, ήτις της εδέχθη μετ' απείρου χαράς. Την παραμονήν του γάμου μου, η Πριγκήπισσα Μαρία μου έστειλε από το Τατόι την ακόλουθον επιστολήν: Χριστίνα μου Dear, αύριον σκοπεύω να κατέλθω και εγώ εις Αθήνας, όπως διέλθω την νύκτα και ημπορέσω να σε δώ δια τελευταίαν φοράν ως ιδικήν μου Χριστίνα Κριεζή ...». Οι κυρίες επί των τιμών λοιπόν ως ανθρώπινα κατοικίδια, που αντικαθίσταντο κατά τις περιστάσεις, προσφέρονταν να διασκεδάζουν, να κρατούν συντροφιά και να υπηρετούν τις πριγκιποπούλες και ως ανταμοιβή ελάμβαναν κοσμήματα, λούσα, ταξίδια, διασκεδάσεις και εν τέλει πλούσιους συζύγους με θέσεις. Καθηγητές πανεπιστημίων, επιστήμονες, δημόσιους λειτουργούς, ανθρώπους του πνεύματος και της ηθικής, βεβαίως βεβαίως. Να λοιπόν γιατί, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, έλειψαν όλοι αυτοί από τους μεγάλους κινδύνους του έθνους. Δεν τους άφηναν οι γυναίκες τους. Όχι ως πρόσωπα, αφού οι γυναίκες είναι γυναίκες, είτε είναι πριγκίπισσες είτε όχι, αλλά ως γρανάζια ενός κλειστού πολιτικοοικονομικού ολιγαρχικού συστήματος, ως μέλη μιας ελίτ που ενώ δεν είχε καμία εσωτερική αξία, αποκτούσε επίπλαστη αίγλη και κύρος από τον πλούτο και την εξουσία. Αυτό ίσως δεν είναι ζήτημα εποχής ούτε ζήτημα πολιτεύματος, αλλά σίγουρα είναι ζήτημα προσώπων. Όσο βρίσκονται πρόσωπα που επιζητούν την κολακεία και πρόσωπα που προσφέρονται, το ίδιο μπορεί να συμβαίνει σε κάθε πολίτευμα. Το ίδιο μπορεί να συμβαίνει και σήμερα.

Το ίδιο κατ' αντιστοιχία συνέβαινε και με τους πρίγκιπες που είχαν τους δικούς τους ακολούθους και αυλικούς, τα δικά τους κατοικίδια για να συναναστρέφονται, να παίζουν και να διασκεδάζουν. Ο ιδιαίτερος

γραμματεύς του Κωνσταντίνου Γεώργιος Μελάς, αδερφός του ήρωα Παύλου Μελά, περιγράφει σχετικά: «… καίτοι Βασιλεύς ο Κωνσταντίνος έμεινε ένα μεγάλο παιδί. Κατά την νεότητά του περιεστοιχίζετο πάντοτε από ανθρώπους μηδαμινούς αν μη ολεθρίους. Όταν ήμεθα νέοι και συνηθροιζόμεθα καθημερινώς εις τα Ανάκτορα του Βασιλέως Γεωργίου, ουδέποτε ήκουσα τους Πρίγκηπας και τους περί αυτούς συχνάζοντας να ομιλούν και να συζητούν σοβαρά και ενδιαφέροντα πράγματα. Κατετρίβοντο εις ποταπά κοσμικά κανκάνια, τα οποία οι διάφοροι κόλακες των ημιλλώντο ποιος να πρωτοσυλλέξη και ποιος να πρωτοτρέξει εις τα Ανάκτορα να τα διηγηθή ακόμη φρέσκα εις τους Υψηλοτάτους. Το πράγμα ήτον συχνά πράγματι αποκαρδιωτικόν. Και εξηγείται η στάσις της πριγκιπίσσης Σοφίας, η οποία όταν πρωτοήλθε εις τας Αθήνας ως σύζυγος του Διαδόχου έβαλε, το λέγω προς τιμήν της, τέρμα εις αυτήν την κατάστασιν, κλείουσα ερμητικώς την θύραν της εις όλους τους αχρήστους αυτούς συντρόφους. Δια να εξακολουθή να τους βλέπει ο σεπτός της σύζυγος ηναγκάζετο να πηγαίνει προς συνάντησιν των εις την κατοικίαν των άλλων πριγκήπων, εις τα παλαιά Ανάκτορα …».

ΑΥΛΕΣ ΚΙ ΑΥΛΙΚΟΙ

Θα μου πείτε βέβαια ότι έτσι ήταν εκείνη την εποχή σε όλες τις αυλές. Ακόμη και σήμερα έτσι είναι όπου υπάρχουν απομεινάρια βασιλείας. Άρα, που το ιδιαίτερο πρόβλημα για την Ελλάδα; Μα εδώ είναι η ουσία του δράματος που επέπρωτο να εξελιχθεί σε διχασμό του ελληνισμού. Οι πρίγκιπες, που ως κακομαθημένα πλουσιόπαιδα είχαν συνηθίσει να κάνουν ότι θέλουν με τους αυλοκόλακες να τους ακολουθούν και να τους παραστέκουν σε κάθε τους καπρίτσιο άνευ τιμωρίας ή συ-

νέπειας, απαιτούσαν να κυβερνάνε το στρατό και τη χώρα. Αυτό μάλιστα το καλλιεργούσαν και το φούντωναν οι παρακαθήμενοι τους που ως συνάμιλλες προσωπικότητες αντλούσαν τη δική τους ευζωΐα από το υπάρχον σύστημα άνευ του οποίου απογυμνώνονταν κοινωνικά. Το τότε σύστημα εξουσίας της χώρας, δηλαδή, απαρτίζονταν από χαμηλής ευφυΐας προσωπικότητες στερούμενες ιδιαίτερων ηθικών ή πνευματικών προσόντων που όμως κατείχαν συστημικές ικανότητες και εξουσιαστική ηθική. Μπορούσαν δηλαδή να ελίσσονται, να ανέρχονται και επιβιώνουν σε ένα συγκεκριμένο σύστημα εξουσίας από το οποίο αντλούσαν δύναμη και πόρους. Έτσι κυβερνούσαν τον τόπο άνθρωποι που ενώ ως άτομα δεν ήταν αυτόφωτοι, ως υπάλληλοι του συστήματος, ως γρανάζια μιας πανίσχυρης μηχανής ήταν πανίσχυροι. Αυτό άλλωστε δεν ήταν ιδιαίτερο φαινόμενο ούτε της εποχής ούτε του τότε κράτους. Ακόμη και σήμερα παρατηρούμε ανθρώπους με εξουσία και δύναμη που μας κυβερνούν παντοδύναμοι, ενώ είναι αδύναμες προσωπικότητες, αλλά με πολύχρονη καριέρα στο σημερινό πολιτικό σύστημα και αντίστοιχη ηθική. Ο αναγνώστης της ιστορίας το συναντά επίσης διαχρονικά σε πολλές αρχές και συστήματα εξουσίας ανά τους αιώνες. Ίσχυε και στις κυβερνήσεις των τότε Μεγάλων Δυνάμεων καθ' εικόνα των οποίων άλλωστε ήταν και η δική μας στις αρχές του 20ου αιώνα. Όμως, όπως ακριβώς σήμερα έτσι και τότε οι μετέχοντες της νομής της εξουσίας ασχολούνταν κυρίως με την οικογενειακή τους προκοπή παραμένοντας ξένοι προς το λαό, όσο κι αν υποκρίνονταν το αντίθετο. Για μεγάλο διάστημα κατάφερναν να εξαπατούν το έθνος γιατί μπορεί σήμερα τα πρόσωπα της επικαιρότητας να

είναι γνωστά σε όλους με μεγάλη λεπτομέρεια αλλά οι τότε άρχοντες και βασιλείς περιβάλλονταν με προστατευτικό πέπλο μεγαλοπρέπειας και το πραγματικό τους πρόσωπο αποκαλύπτονταν όταν πια ήταν πολύ αργά.

ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Εκ των πρωταγωνιστών της εποχής ο Διάδοχος Κωνσταντίνος, Αρχιστράτηγος και μετέπειτα Βασιλεύς, ίσως δεν ήταν κακών προθέσεων, αλλά τελικά ο ηγέτης κρίνεται από τις πράξεις του. Ο ιδιαίτερος γραμματεύς του Κωνσταντίνου Γεώργιος Μελάς, αδερφός του ήρωα Παύλου Μελά, γράφει στις αναμνήσεις του: «… Υπάρχουν ουχ ήττον μερικαί αλήθειαι τας οποίας, χωρίς κίνδυνον να κατηγορηθή επί αδιακρισία, ημπορεί κανείς ή και συχνά έχει την υποχρέωσιν να είπη. Ενίοτε το ομιλείν είνε καθήκον, παρά το αρχαίον περί της σιωπής απόφθεγμα .. ». Ο Μελάς παραιτήθηκε από την υπηρεσία του Κωνσταντίνου το Δεκέμβριο του 1915 μετά το βασιλικό πραξικόπημα και τον επερχόμενο καταστροφικό Διχασμό και προσχώρησε στο Κίνημα Εθνικής Αμύνης. Μας μεταφέρει λοιπόν ο Μελάς: «… η περί του πείσματός του ιδέα ήτον τούτοις τόσον βαθειά ριζωμένη εις την πεποίθησιν όλων των κοινωνικών τάξεων εις την Ελλάδα, μέχρι του σημείου ώστε τον είχαν, με εξαιρετικήν ανευλάβειαν, Ντουβάρ Πασσά, ως έχοντα το πείσμα του ντουβαριού. Αγνοώ αν, όπως διατείνονταν, ο στρατηγός Δούσμανης είνε εκείνος όστις τον πρωτοονόμασε ούτω πως, ημπορώ όμως να διαβεβαιώσω ότι συχνά ήκουσα ούτο το παρατσούκλι εις βάρος του …». Εκτός από πείσμων ο Κωνσταντίνος είχε θυμώδη και βάναυσο χαρακτήρα. Γιος Δανού πρίγκιπα και Ρωσίδας πριγκίπισσας, όσο κι αν βαφτίστηκε Έλλην στην ουσία του παρέμεινε, Φιλέλλην μεν, αλλά ξένος προς τη φύση και την ιδιοσυγκρασία του Έθνους. Παρότι ευνοήθηκε

από την τύχη δεν ακολούθησε το παράδειγμα του πατέρα του Γεωργίου. Δεν επέδειξε πολιτική πραότητα ή ευθυκρισία. Ως γαμπρός του Γερμανού κάιζερ, ανιψιός του Άγγλου βασιλιά και συμπέθερος του Ρώσου τσάρου είχε μοναδική πρόσβαση σε διπλωματικές οδούς προώθησης των εθνικών συμφερόντων. Οι πράξεις του όμως έδειξαν ότι δεν ταύτισε το συμφέρον του ως Βασιλεύς με το συμφέρον της χώρας, καθώς κράτος και έθνος τα αντιμετώπισε ως έννοιες χωριστές. Το σύνθημα «μικρά πλην έντιμος Ελλάς» αυτό ακριβώς έδειχνε, το συμφέρον του κράτους, που προείχε ακόμα κι αν το Έθνος βλάπτονταν. Ο λαός όμως είχε δείξει ότι προκειμένου να διαφυλάξουμε το έθνος αξίζει ακόμα και η καταστροφή του κράτους. Το κράτος ξαναγίνεται. Το έθνος; Η εθνική μας πορεία το είχε ήδη αποδείξει μέχρι τότε και το απέδειξε ξανά το 1922 και το 1940. Η διαφύλαξη του έθνους ξανάφτιαξε το κράτος σαν και πρώτα κι ακόμα καλύτερο. Ο Κωνσταντίνος όμως αντί να συμβάλει στον αγώνα του έθνους των Ελλήνων διέπραξε το ασυγχώρητο ολίσθημα του Διχασμού. Το βασιλικό πραξικόπημα του 1915 ήταν η μελανότερη στιγμή της βασιλείας του.

Δεν υπήρξε Έλλην, όχι λόγω αίματος, αλλά λόγω επιλογών. Δεν έβαλε πάνω απ' όλα την Ελλάδα. Υπήρξαν κι άλλοι που δεν ήταν εξ αίματος Έλληνες αλλά με τις πράξεις τους απέδειξαν περίτρανα την ελληνικότητα τους. Έγιναν, οι ξένοι αυτοί, γνησιότεροι Έλληνες από άλλους εξ αίματος Έλληνες που προτίμησαν στα δύσκολα, αντί της Ελλάδος, να υπηρετήσουν, είτε το συμφέρον τους, είτε το θεσμό της Βασιλείας, είτε τις ιδέες τους, είτε μια ξένη δύναμη, παρόλο που βλάπτονταν το έθνος. Ακόμα κι αν δεν ήθελαν, ακόμα κι αν μετάνιωσαν αργότερα οι πράξεις τους παρέμεναν ανεξίτηλες.

Κάποιοι βέβαια από αυτούς μετέβαλαν στο μέλλον συμπεριφορά, όπως ο Ιωάννης Μεταξάς που το 1940 δεν επανέλαβε το αίσχος του 1916. Δεν παρέδωσε εθνικό έδαφος ούτε κράτησε ουδετερότητα καταισχύνοντας την πατρίδα. Επέλεξε το 1940 το δρόμο της θυσίας. Φέρθηκε τότε ως Έλλην αλλά όχι ως ηγέτης. Γιατί το έθνος δεν είχε κανέναν ανάγκη να του δείξει το δρόμο. Ήξεραν καλά οι άνδρες, οι γυναίκες και τα παιδιά της Ελλάδας του 1940 τι έπρεπε να κάνουν. Το είχαν ήδη αποδείξει πριν και το απέδειξαν εκ νέου, με ή χωρίς τον Μεταξά. Από τον ηγέτη Μεταξά όμως ήθελε το έθνος να του δείξει το δρόμο της νίκης. Τελικά όμως τότε η πατρίδα ηττήθηκε, σκλαβώθηκε και υπόφερε. Κι αν δεν καταστράφηκε ολότελα ήταν χάρη στα «παιδιά» της Εθνικής Αμύνης κι όχι του Μεταξά. Αλλά αυτό είναι μια άλλη σελίδα της ιστορίας, ένα άλλο βιβλίο.

Ακόμα πάντως κι αν οι προθέσεις του Κωνσταντίνου ήταν άλλες, οι πράξεις του ως ηγέτης είναι αυτές που κρίνονται ιστορικά. Περιγράφει σχετικά ο Δούσμανης όταν, κατά τις πρώτες ημέρες από της ενάρξεως του παγκοσμίου πολέμου το 1914, τηλεγράφησε ο Κάιζερ στον Κωνσταντίνο: «… Τον ευρήκα λίαν τεταραγμένον και θυμωμένον κατά του Αυτοκράτορος. Και τι μ’ ενόμισεν αυτός, μοί λέγει, ότι εγώ θα εξυπηρετήσω τα συμφέροντά του; Δεν είμαι Γερμανός στρατάρχης, είμαι Έλλην και μάλιστα Βασιλεύς της Ελλάδος, μόνον τα συμφέροντα μας θα ακούσω. Αν δε αυτός νομίζη ότι ημπορεί άλλως πώς να με επιρρεάση εις τας αποφάσεις μου, πρέπει να γνωρίζη ότι εγώ είμαι διατεθειμένος και αποφασισμένος να φθάσω και μέχρι διαζυγίου! Πρέπει δε να σημειωθεί ότι ο Κωνσταντίνος, πλήν της αγάπης ήν έτρεφε προς την Βασίλισσαν σύζυγόν του, είχε προς αυτήν άπειρον εκτίμησιν και σεβασμόν. Η Βασίλισσα

ήτο η κυρία του Βασιλικού οίκου. Ο Βασιλεύς την ήκουε και μάλιστα υπήκουεν εις αυτήν. Η Βασίλισσα ουδεμίαν είχεν επιρροήν επί του Βασιλέως δια τα πολιτικά ζητήματα. Πολλάκις παρεκλήθην εγώ υπό της Μεγαλειοτάτης δια να επέμβω παρά τω Βασιλεί. Η Βασίλισσα σχεδόν εφοβείτο να ομιλήση προς τον Βασιλέα δια ζητήματα του Κράτους …». Ο Κωνσταντίνος λάτρευε τη γυναίκα του και θαύμαζε τη Γερμανία. Μεγάλωσε με δάσκαλο τον γενικό πρόξενο και σύμβουλο της γερμανικής πρεσβείας Λύδερς, φιλέλληνα παντρεμένο με ελληνίδα. Μετεκπαιδεύτηκε μετέπειτα στη Γερμανία όπου γνώρισε, ερωτεύτηκε και παντρεύτηκε, με τις ευλογίες του πανίσχυρου τότε Μπίσμαρκ, τη γερμανίδα πριγκίπισσα Σοφία. Αυτό θα μπορούσε να είναι ευτύχημα για τη χώρα μας, αν οι μετέπειτα πράξεις του Κωνσταντίνου συμβάδιζαν με τη βούληση του ελληνικού λαού. Όμως ο Κωνσταντίνος ήταν δεσποτικών απόψεων όχι μόνο λόγω θέσης αλλά γιατί πίστευε ως άριστο πολίτευμα τη μοναρχία. Με τη Γερμανία ταυτίστηκε για άλλο λόγο, όχι λόγω της γυναίκας του. Προσωπική μου γνώμη είναι ότι όντως θα τη χώριζε αν χρειάζονταν. Ούτε συμπαθούσε ιδιαίτερα τους Γερμανούς αφού μάλλον προτιμούσε το γαλλικό τρόπο ζωής και ιδίως τον παριζιάνικο. Ήταν όμως λάτρης της μοναρχίας κι η Γερμανία τότε ήταν η δύναμη που την εκπροσωπούσε. Αν η Γαλλία ή η Αγγλία στρέφονταν στην απόλυτη μοναρχία θα προτιμούσε αυτές, αφού τη Ρωσία την απέκλειε λόγω πανσλαβισμού. Γι’ αυτό και τελικά συγκέντρωσε γύρω του εκείνα τα πρόσωπα που συμμερίζονταν ή έκαναν πως συμμερίζονται τις απόψεις του. Ο Κωνσταντίνος όμως δεν είχε το απαιτούμενο ηγετικό εκτόπισμα για να υλοποιήσει τους στόχους του. Ούτε η Ελλάδα ήταν ο κατάλληλος τόπος. Αυτό

ούτε θέλησε να το δει ούτε μπόρεσε. Ίσως να τον εμπόδισε το πείσμα του. Έχασε έτσι την ευκαιρία να δοξασθεί ο ίδιος με τρόπο μοναδικό στην παγκόσμια ιστορία, αλλά και να ευεργετήσει τη χώρα που, όπως πίστευε, ελέω Θεού βασίλευε.

Αυτά που αποκαλύφτηκαν εντελώς πια το 1915 είχαν ήδη διαφανεί τα προηγούμενα χρόνια. Τον Ιανουάριο του 1895, για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος ηγήθηκε συλλαλητηρίου στο Πεδίο του Άρεως κατά νομοσχεδίου του Τρικούπη. Συνεπεία της κίνησης αυτής του Διαδόχου παραιτήθηκε τότε ο Τρικούπης κι ανέλαβε ο Δηλιγιάννης. Αλλά και μετά την ήττα του 1897 στα πλαίσια της αναδιοργάνωσης του Στρατού είχε δείξει τις απολυταρχικές του προθέσεις συνασπίζοντας γύρω του τους πρόθυμους. Όταν ο Θεοτόκης ανέλαβε την πρωθυπουργία το 1899 υπέβαλε το νομοσχέδιο περί Γενικής Διοικήσεως του Στρατού. Υπουργός των Στρατιωτικών ήταν ο Τσαμαδός που ενώ επί Τρικούπη συναινούσε στην απομάκρυνση των πριγκίπων εκ του στρατεύματος, επί Θεοτόκη μετέβαλε άποψη πλειοδοτών υπέρ του Διαδόχου. Λάβρος κατά του νομοσχεδίου ήταν ο Στέφανος Δραγούμης, μετέπειτα βέβαια φιλοβασιλικός κι αυτός, που όμως τότε παρατηρούσε: «… του λοιπού θέλομεν διαιρεθή εις δύο κόμματα και οι μεν υποστηρίξαντες τοιαύτα νομοσχέδια, θα καλώνται Αντισυνταγματικοί, οι δε καταπολεμήσαντες αυτά Συνταγματικοί …». Εντόπιζε λοιπόν καταστρατήγηση του συνταγματικού πολιτεύματος που ήθελε την βασιλική αυλή ανεύθυνη και την ευθύνη να ανήκει στην εκλεγμένη κυβέρνηση. Αυτή την πολιτική συνεισφορά του Τρικούπη πολεμούσε ο Κωνσταντίνος μαζί με όσους ήθελαν να ωφεληθούν, αφού κρυπτόμενοι πίσω από το ανεύθυνο της βασιλείας εξασφάλιζαν και τη δική τους πολιτική κάλυψη.

Γι΄ αυτό και σταδιακά προσχώρησαν στην πλευρά του Διαδόχου πολλοί δημόσιοι άνδρες, ιδίως όταν έγινε ο ίδιος βασιλιάς, που εκτός από εξουσία επιζητούσαν και ασυλία. Όμως πως ο συνταγματικά ανεύθυνος Διάδοχος του θρόνου μπορούσε να είναι ο υπεύθυνος Αρχηγός του Στρατού; Μόνο αν καθιερώνονταν το ανεύθυνο του Αρχιστρατήγου. Αλλά τότε ποιοι έφεραν την ευθύνη; Όλοι οι άλλοι. Σχεδίαζε ο Διάδοχος με το επιτελείο του αλλά σε περίπτωση αποτυχίας η ευθύνη βάρυνε αξιωματικούς και στρατιώτες. Έτσι όμως δεν δημιουργείται στρατός αξιόμαχος. Αντίθετα καλλιεργείται η διχόνοια στο στράτευμα και η απογοήτευση που όταν μάλιστα συνοδεύεται από απαξιωτικές συμπεριφορές λαμβάνει επικίνδυνες διαστάσεις. Στη δεκαετία περίπου από την ψήφιση του νομοσχεδίου που ο Κωνσταντίνος διετέλεσε αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων, αυτό που πραγματοποιήθηκε ήταν η μετεκπαίδευση στη Γερμανία κάποιων αξιωματικών και η προμήθεια πολεμικού εξοπλισμού. Οι εξοπλισμοί βέβαια μέχρι την εποχή μας είναι αγαπημένο σπορ των πολιτικών. Εξοπλισμοί όμως στρατού που στερείται εμπνευσμένης ηγεσίας δεν οδηγούν σε νίκες αλλά σε ήττες όπως το 1897. Κατά τα άλλα η κατάπτωση του ηθικού του στρατεύματος ήταν τεράστια. Σε αυτό συνέτεινε η δημιουργία κλίκας αυλοκολάκων αξιωματικών περί των μελών της βασιλικής οικογένειας που απολάμβαναν προνόμια και προκαλούσαν έριδες.

Γράφει, σχετικά, ο αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος στα απομνημονεύματα του: «… πλειστάκις τα τότε μέλη της βασιλικής οικογενείας παρεπονούντο, ότι ενίοτε εδυσπιστούμεν προς αυτά και δεν θεωρούμε τους βασιλόπαιδας ως πραγματικούς ελληνόπαιδας. Δυστυχώς αι πράξεις των εδικαιολόγουν την

δυσπιστίαν ταύτην του λαού. Οπόσον αλλοία θα ήτο η θέσις των, εάν συνεμμερίζοντο τας υποχρεώσεις και τους κόπους εις ούς υποβάλλεται και ο τελευταίος Έλλην. Η πραγματικότης είναι, ότι απέφυγον πάντοτε τους κόπους, ουδέποτε συνεκινδύνευσαν με τους άλλους, είχον δε αντιθέτως υπερφιάλους αξιώσεις και ήθελον και τιμάς μόνον δι' εαυτούς, τας οποίας δεν διεξεδίκησαν με κίνδυνον ως οι άλλοι. Τ' ανωτέρω γράφω διότι υπηρέτησα πιστώς την πατρίδα μου και πάντοτε είπον την αλήθεια προς τους ανωτέρους μου, αδιαφορών αν αύτη δεν ήτο αρεστή. Πόσον δεν επέμεινα παρά τω Βασιλεί Κωνσταντίνω, όταν ο υιός του Αλέξανδρος κατετάχθη εν Θεσσαλονίκη κατά τους βαλκανικούς πολέμους ως ανθυπολοχαγός του Πυροβολικού εις το υπό την διοίκησίν μου 2ον Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού, να με αφήση να τον τοποθετήσω εις τινά Πυροβολαρχίαν ως κοινόν αξιωματικόν, ινά συμμερισθή τους κόπους και τας κακουχίας της εκστρατείας. Παρά την επιθυμίαν του νεαρού και αγαθού βασιλόπαιδος, ο πατήρ του βασιλεύς δεν το ήθελε, ίσως δια να καλύψει άλλους, οίτινες εις παρουσθιασθείσας περιστάσεις δεν ηθέλησαν να συμμερισθώσι τους κινδύνους και τους κόπους της εκστρατείας. Ο ίδιος ο βασιλεύς Κωνσταντίνος δεν εστερείτο της εν πολέμω απαιτουμένης ευψυχίας, ήτο ψύχραιμος και θαρραλέος ως στρατιωτικός. Ατυχώς το περιβάλλον του το στρατιωτικόν και το πολιτικόν εδημιούργησεν όλην την κατόπιν δυστυχίαν του Έθνους και της οικογενείας του …».

Στον ελληνικό στρατό εκείνη την εποχή συναντούσε κανείς στελέχη από όλες τις τάξεις, με μεγάλη ανισότητα όμως στην εξέλιξη τους αναλόγως της πρόσβασης στην εξουσία. Η ευνοιοκρατία της εξουσίας βέβαια, με εξαίρεση την περίοδο 1910 – 1915, διατηρήθηκε δυστυ-

χώς για πολλά χρόνια. Η εκάστοτε εξουσία επηρέαζε τη λειτουργία του στρατεύματος. Τη μοναδική φορά που την εξαλείψαμε, η χώρα διπλασιάστηκε. Στις αρχές του 20ου αιώνα πάντως το στράτευμα ελέγχονταν από το Διάδοχο και την αυλή του με πολλές στρεβλώσεις. Υπήρχαν, για παράδειγμα, 11 συνταγματάρχες του Μηχανικού για 1 σύνταγμα Μηχανικού και 8 συνταγματάρχες του Πεζικού για 10 συντάγματα Πεζικού. Ήταν ένα ελιτίστικο στράτευμα. Ήδη από το 1900 άρχισαν αντιδράσεις και μυστικές διαβουλεύσεις κατώτερων αξιωματικών.

ΑΡΜΟΣΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΠΡΙΓΚΗΠΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Στην Κρήτη, εν τω μεταξύ, ήδη από τις 9 Δεκεμβρίου 1898 είχε αναλάβει, προταθείς από τη Ρωσία, Ύπατος Αρμοστής ο 29χρονος πρίγκιπας Γεώργιος πρώην πρόεδρος της επιτροπής ολυμπιακών αγώνων του 1896 και διοικητής της ανεξάρτητης μοίρας τορπιλοβόλων το 1897. Αυτός που εν αγνοία του ναυάρχου Ράινεκ έστειλε το εκστρατευτικό σώμα να αποβιβαστεί μακριά από τα Χανιά και χάσαμε το όποιο πλεονέκτημα ευκαιρίας είχαμε. Ο Γεώργιος έφερε τον τίτλο του πρίγκιπα της Ελλάδος και της Δανίας και είχε φοιτήσει στη σχολή ναυτικών δοκίμων της Κοπεγχάγης. Είχε ιδιαίτερη αδυναμία στα ταξίδια, κατά τη διάρκεια ενός εκ των οποίων στην Ιαπωνία είχε σώσει τη ζωή, σε δολοφονική απόπειρα, του ξαδέρφου του Νικόλαου, μετέπειτα Τσάρου της Ρωσίας. Ήταν θαυμαστής της αυτοκρατορικής Ρωσίας και του τρόπου διακυβέρνησης του Τσάρου Πέτρου, για τους πολλούς. Για τον εαυτό του αγαπούσε ιδιαίτερα κι αυτός τον παριζιάνικο τρόπο ζωής. Αργότερα παντρεύτηκε τη γαλλίδα πριγκίπισσα Μαρία Βαναπάρτη. Κατά τα άλλα δεν διέφερε από τα υπόλοιπα παιδιά του Βασιλιά Γεωργίου.

Σχετικά με την αντίληψη του πρίγκιπα Γεωργίου για τις ικανότητες του ελληνικού στόλου διαβάζουμε στις αναμνήσεις του: «… Η ομίχλη αύτη μας έσωσεν από ενδεχόμενη φοβεράν καταστροφήν. Σκεφθήτε τι ήτο δυνατόν να συμβή αν δεν υπήρχεν εκείνη η ομίχλη και εάν τα ατμόπλοια τα φέροντα τον Ελληνικόν στρατόν συναντούσαν εις το ημίφως τα τορπιλλοβόλα, τα οποία, συμφώνως προς το τηλεγράφημα του Υπουργού, ανέμεναν ότι κατά την ίδιαν εκείνην νύκτα θα διήρχοντο εκείθεν τα Τουρκικά στρατεύματα. Θα ήτο πολύ εύκολον οι κυβερνήται των τορπιλλοβόλων να εκλάβουν ως Τούρκους τους Έλληνας στρατιώτας, κυρίως από τα κόκκινα φέσια των Ευζώνων, τότε δε θα εξεσφενδόνιζαν τας τορπίλλας των! …». Τις φαιδρότητες αυτές τις γράφει για να δικαιολογήσει τη παραμονή των πλοίων που διοικούσε στη Μήλο. Όμως δεν τις λέει ένας πρίγκιπας σε ομήγυρη χαριτόβρυτων κυριών. Τις διατυπώνει, σε ώριμη πια ηλικία, ο τότε στόλαρχος των τορπιλλοβόλων του ελληνικού ναυτικού. Για τους έχοντες την ελάχιστη έστω γνώση ναυτικών επιχειρήσεων αυτά είναι ανοησίες. Πέραν τούτου το ένδοξο ελληνικό ναυτικό σύντομα απέδειξε, ευτυχώς όχι υπό τη διοίκηση τέτοιων ανάξιων ναυτικών, ότι ήταν ικανό για ενέργειες που θαυμάστηκαν από τους καλύτερους ναυτικούς του κόσμου. Για παράδειγμα η βύθιση του θωρηκτού Φετίχ Μπουλέντ στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1912 από το τορπιλοβόλο του πλοίαρχου Νικόλαου Βότση, μετέπειτα Ύπατου Αρμοστή της Κωνσταντινούπολης. Όχι να μπερδέψει το φέσι του τσολιά με το τούρκικο… Γιατί όμως, μετά από πολλά χρόνια μάλιστα, γράφει ο πρίγκιπας Γεώργιος τέτοιες μικρότητες; Τις γράφει, είτε γιατί ήταν όντως τόσο μικρόνους, είτε για να καλύψει τις μετέπειτα πράξεις του.

Γράφει επίσης, σχετικά με τον Φεβρουάριο του 1897, τα εξής: «… Του απήντησα ότι τούτο θα ήτο παρακινδυνευμένον, διότι οι καπνοί τόσων πλοίων, των ατμοπλοίων και των τορπιλλοβόλων μαζύ, θα εφαίνοντο από μακριά και επομένως μπορούσαν να ελκύσουν την προσοχήν των ξένων. Θα έστελλαν τότε αντιτορπιλλικά και ίσως καταδρομικά προς αναγνώρισιν, και θα πηγαίναμε χαμένοι! Απεχαιρετίσθημεν τότε ευχόμενοι καλήν τύχην και απεπλεύσαμεν εκ Μήλου, ο μεν συνταγματάρχης με τον στρατόν κατευθυνόμενος προς το σημείο που του είχα υποδείξει, εγώ με τον στρατόν μου δια να συνεχίσω την αποστολήν μου …». Μα η αποστολή του ήταν να συνοδεύει τα μεταγωγικά που μετέφεραν τα ελληνικά στρατεύματα υπό τον συνταγματάρχη Βάσσο. Γιατί τα άφησε μόνα τους; Για να μην δουν τους καπνούς των φουγάρων οι ευρωπαίοι και τα βουλιάξουν; Μα και μόνα τους που τ' άφησε αν ήθελαν οι ευρωπαίοι δεν θα μπορούσαν να τα εντοπίσουν; Μα κι αν ακόμα επιτίθονταν οι ευρωπαίοι στα μεταγωγικά μας αυτός δεν όφειλε να τα προστατέψει; Γιατί όμως τα άφησε αφύλακτα; Το έκανε είτε γιατί ήταν δειλός, είτε γιατί είχε άλλα σχέδια. Αυτό άλλωστε το έκαναν οι πρίγκιπες πολλές φορές στους πολέμους που ακολούθησαν. Όμως ο Γεώργιος έκανε και κάτι ακόμα. Παραπλάνησε το συνταγματάρχη Βάσσο, ότι δήθεν θα τον βούλιαζαν οι ευρωπαίοι, και τον έστειλε μακριά από εκεί που τον ανέμενε ο ναύαρχος του ελληνικού στόλου Ράινεκ. Χάθηκε έτσι πολύτιμος χρόνος και μαζί χάθηκε η ευκαιρία να δημιουργήσει ο ελληνικός στρατός τετελεσμένο στα Χανιά. Οι μετέπειτα εξελίξεις έδειξαν ότι οι ευρωπαίοι ήταν τότε διχασμένοι μεταξύ τους και δεν θα προχωρούσαν σε πολεμική εμπλοκή. Τελικά αυτός που ωφελήθηκε ήταν ο πρίγκιπας Γεώργιος, δευτερότο-

κος γιός του Βασιλιά των Ελλήνων, που αναβαθμίστηκε σε Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης. Γερμανία και Αυστρία αποχώρησαν μαζί με τους στόλους τους και μοίρασαν το νησί στα τέσσερα οι υπόλοιπες τέσσερις Αγγλία (Ηράκλειο), Γαλλία (Λασήθι), Ρωσία (Ρέθυμνο) και Ιταλία (Χανιά) με διοικητή τον Γεώργιο, φόρου υποτελή στο Σουλτάνο. Πρωτεύουσα ορίσθηκαν τα Χανιά, ως διεθνής τομέας, όπου είχαν παρουσία και οι τέσσερις αυτές δυνάμεις.

Σχετικά με τις διαθέσεις του πρίγκιπα Γεωργίου, ως διοικητή πλέον της Κρήτης, διαβάζουμε τι γράφει ο ίδιος στις αναμνήσεις του μετά από χρόνια: «… Τονίζω ότι αι Δυνάμεις είχαν δίκαιον μέχρις ενός σημείου, διότι εάν είχαν μελετήσει και γνωρίσει κατά βάθος τον Κρητικόν χαρακτήρα, και εάν είχαν εισδύσει εις την ψυχολογίαν των Κρητών, δεν θα διέπρατταν το μέγα μπορεί κανείς να είπη σφάλμα να περιορίσουν την διάρκειαν της Εντολής μου εις τρία έτη. Ο περιορισμός ούτος ανεπτέρωσεν ελπίδας, εδημιούργησεν έντασιν, και τελικώς προεκάλεσεν ανυπομονησίαν. Τι το φυσικώτερον από του να θεωρήσουν οι Κρήτες τον διορισμόν μου ως τον τελευταίον σταθμόν προ της υπό των Μεγάλων Δυνάμεων αναγνωρίσεως της Ενώσεως με την Ελλάδα; Πάντως τόσον εις την Ελλάδα όσον και εις την Κρήτην ηλπίζετο ότι η Ένωσις της Κρήτης με την Ελλάδα θα επραγματοποιείτο κατά το τέρμα της Εντολής μου. Ήτο επίσης φυσικόν ότι πάντες, συμπεριλαμβανομένων των ξένων διπλωματών, ωμιλούσαν περί το προσεχούς τερματισμού του Κρητικού ζητήματος και εθεωρούσαν ως πιθανόν ότι τούτο ήτο ενδεχόμενον να συμβή και πρό του τέλους της Εντολής μου. Αι ελπίδες και πεποιθήσεις αυτών ενισχύοντο διότι διεπράχθη το ψυχολογικόν σφάλμα να προσδιορίσουν τόσον βραχείαν την Εντολήν

μου και συγχρόνως να την χαρακτηρίσουν ως προσωρινήν ...». Παρόμοιο σφάλμα βέβαια δεν διέπραξαν οι ξένοι αργότερα, τον 20ο αιώνα, στην περίπτωση της Κύπρου, που ουδέποτε ενώθηκε με την Ελλάδα. Σχετικά με το Γεώργιο πάντως διαπιστώνουμε ότι ήταν ψυχικώς ξένος με τον ελληνικό λαό της Κρήτης, τον οποίο θέλησε να διοικήσει όπως ο ξάδερφος του Τσάρος διοικούσε τους μουζίκους. Ο Γεώργιος ως Ύπατος Αρμοστής εργάστηκε για την οργάνωση της αυτόνομης Κρήτης. Όμως είτε από ανικανότητα, είτε από δόλο δεν ασχολήθηκε ως Έλλην για την ένωση του νησιού με την μητέρα πατρίδα.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Γι’ αυτό θα χρειάζονταν να συνεχίσουν τον μακραίωνο αγώνα τους οι ίδιοι οι Κρητικοί με επικεφαλής αυτή τη φορά τον Βενιζέλο. Προσωπικά έχω τη γνώμη, ότι κι αυτός να μην υπήρχε, οι Έλληνες της Κρήτης θα έβρισκαν τον τρόπο να ενωθούν τελικά με την Ελλάδα. Ίσως να αργούσαν ή να αντιμετώπιζαν χειρότερες συνθήκες. Ίσως πάλι να είχαν τη μοίρα των Κυπρίων αδερφών τους. Στο τέλος όμως θα το πετύχαιναν. Οπωσδήποτε τότε η ιστορία έγραψε ότι η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα επιτεύχθηκε με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο όταν πλέον θα αναλάμβανε επικεφαλής ολόκληρου του έθνους. Στα 1898 πάντως, σύμφωνα με τον Αρμοστή Γεώργιο, η κατάσταση ήταν η εξής: «... Αρχαί Κρητικαί εννοείται δεν υπήρχαν. Υφίστατο η αποκαλουμένη Γενική Συνέλευσις εξ 700 μελών που είχεν αντιπροσωπεύσει τον πληθυσμόν της Νήσου κατά την διάρκειαν της Επαναστάσεως. Η συνέλευσις εξακολουθούσε να υφίσταται, ασφαλώς εξ αβλεψίας των Ναυάρχων. Έκαστος των αναφερθέντων τομέων αποτελούσε μικρόν κρατίδιον διοικούμενον υπό ανωτέ-

ρου αξιωματικού διαθέτοντος στρατιωτικήν δύναμιν δύο περίπου ταγμάτων. Κάθε τομεύς είχεν ιδικόν του στρατοδικείον, ιδικούς του νόμους, αστυνομίαν, και ούτω καθ' εξής. Αποτελούσαν τοιουτοτρόπως, μπορεί κανείς να είπη, εν είδος Ηνωμένων Πολιτειών της Κρήτης, διοικουμένων υπό του εν Χανίοις εδρεύοντος Συμβουλίου των τεσσάρων Ναυάρχων. Ούτω δεν υφίστατο εις την Νήσον διοίκησις κοινή και ομοιογενής. Η Τουρκία ούτε ίχνος τοιαύτης διοικήσεως είχεν αφήσει. Επομένως τα πάντα έπρεπε ν' ανοικοδομηθούν εκ θεμελίων ...».

Πρόεδρος της κρητικής συνέλευσης ήταν ο γηραιός Σφακιανάκης και γραμματέας ο Βενιζέλος. Πρώτοι αυτοί συναντήθηκαν με τον Ύπατο Αρμοστή και συντονίστηκαν ώστε να καταρτιστεί 16μελής επιτροπή περί του συντάγματος διακυβέρνησης του νησιού. Θεμελιώδη σημασία έχει για την νεότερη ελληνική ιστορία η ακόλουθη άποψη περί συνταγματικής διακυβέρνησης του βασιλόπαιδος Γεωργίου: «... Εις τα πλείστα συντάγματα, όπως επίσης και εις το Ελληνικόν, καθορίζεται ότι ο Βασιλεύς διορίζει και παύει τους υπουργούς του. Αλλά τα συμφέροντα της κομματικής πολιτικής έκαμαν ν' ατονήση ο όρος αυτός εις τας περισσότερας χώρας, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδος. Τούτο ισοδυναμεί προς παραβίασιν του Συντάγματος. Όταν, πρόσθεσα, εις τας Αθήνας τους λέγω ότι τούτο είναι αντίθετον προς το Σύνταγμα, μου απαντούν: Ναι αλλά καθιερώθη ως έθιμον. Και όμως, είπα, επιμένω ότι μία τοιαύτη παραβίασις του Συντάγματος υπό των πολιτικών είναι αντισυνταγματική. Δεν δικαιολογείται με το να λέγωμεν ότι πρόκειται περί εθίμου. Η σχετική διάταξις παρεβιάσθη δι' εγωϊστικούς σκοπούς και παρά το Σύνταγμα, δια να εξυπηρετηθεί ευκολώτερα ο ψευδοκοινοβουλευτισμός με όλα τα ολέθρια επακόλου-

θα του. Η αλήθεια είναι ότι από τον Βασιλέα και την Κυβέρνησιν υπεκλάπησαν προνομίαι που τους χορηγούσε το Σύνταγμα, δηλαδή η άσκησις της Εκτελεστικής Εξουσίας. Την αρμοδιότητα ταύτην οι πολιτικοί μετεβίβασαν εις την Βουλήν δηλαδή εις τους εαυτούς των, ενώ, συμφώνως προς το Σύνταγμα, η ουλή ασκεί απλώς τον έλεγχον και την νομοθετική εξουσίαν. Δηλαδή, η μία παραβίασις του Συντάγματος επέφερε την άλλην. Τούτο εσήμαινε ότι η Βουλή κατήργησε την Εκτελεστικήν Εξουσίαν, και ότι οι πολιτικοί οικειοποιήθησαν και την εκτελεστικήν και την νομοθετικήν εξουσίαν. Εάν τούτο δεν αποτελεί παραβίασιν του Συντάγματος, κατέληξα, τότε δεν γνωρίζω τι είναι! …». Δηλαδή τι έλεγε τότε ο βασιλόπαις Γεώργιος στους έκπληκτους Κρητικούς; Ότι η αρχή της Δεδηλωμένης είναι παραβίαση του Συντάγματος. Το να κυβερνά δηλαδή η εκλεγμένη πλειοψηφία είναι αντισυνταγματικό αφού η επιλογή της Κυβέρνησης είναι προνόμιο του Βασιλιά, που όμως είναι ανεύθυνος. Με ρητορικές ακροβασίες, του τύπου φταίνε οι πολιτικοί που εκλέγει ο λαός κι όχι οι πολιτικοί που επιλέγει ο Βασιλιάς, υποστήριζε ως δημοκρατικό ένα ολιγαρχικό τρόπο διακυβέρνησης. Αυτά όμως που ο νεαρός, τότε, πρίγκιπας υποστήριζε ήταν η θεωρία των δεσποτικών δυνάμεων του τόπου που ήθελαν τον Βασιλιά να επιλέγει την κυβέρνηση, άρα να διοικεί κατ' ουσίαν αυτός, παραμένοντας όμως ανεύθυνος. Το τότε ισχύον σύνταγμα βέβαια του έδινε αυτό το δικαίωμα. Η αρχή της δεδηλωμένης ήταν μια παραχώρηση που είχε πετύχει ο Τρικούπης και που ο Γεώργιος είχε δεχτεί προκειμένου να αποσβέσει τη δυσαρέσκεια του λαού. Όμως η Αυλή συνέχιζε να επιδιώκει και να ασκεί την εξουσία της χώρας. Ο λαός έπρεπε να περιοριστεί στο να εκλέγει μόνο νομοθέτες. Το πολιτικό σύστημα

όμως, το ψευτοκοινοβουλευτικό, που επικαλείται ο Γεώργιος ήταν δημιούργημα της Βασιλείας αφού αυτή το έλεγχε και το χειραγωγούσε. Αποτέλεσμα αυτού του τρόπου διακυβέρνησης ήταν η οικτρή κατάσταση που είχε περιέλθει το ελληνικό κράτος και εναντίον αυτής θα στρέφονταν σύντομα ο λαός με την κάλυψη της ισχύος του στρατεύματος στο Κίνημα του 1909.

Στην Κρήτη όμως του 1899 ο πρίγκιπας Γεώργιος, γνήσιος εκφραστής του δεσποτισμού διεκδικούσε για τον εαυτό του το δικαίωμα να κυβερνά τους Κρητικούς ως μονάρχης. Γύρω του συνασπίστηκαν ομοϊδεάτες και επίδοξοι εκφραστές του δεσποτισμού. Ψηφίσθηκε σύνταγμα και διορίστηκε 5μελής κυβέρνηση από 4 χριστιανούς κι 1 οθωμανό. Σύμβουλος Δικαιοσύνης ήταν ο Βενιζέλος που όμως απολύθηκε από τον Γεώργιο στις 20 Μαρτίου 1901. Επικεφαλής των φιλελεύθερων Κρητικών ο Βενιζέλος αντιτάχθηκε στο τρόπο διακυβέρνησης του Ύπατου Αρμοστή που με τον ιδιαίτερο γραμματέα τον Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο δημιούργησε μερίδα βασιλοφρόνων. Μεταφέρθηκε έτσι στην Κρήτη το νοσηρό πολιτικό κλίμα του ελληνικού βασιλείου με αλληλοκατηγορίες και συγκρούσεις που δίχαζαν το λαό. Τον ψευτοκοινοβουλευτισμό που κατηγορούσε στις αναμνήσεις του ο Γεώργιος τον καλλιεργούσε ο ίδιος στον τόπο που διοικούσε. Στο ερώτημα αν φέρει γι' αυτό ευθύνη ο Βενιζέλος βρίσκεται στην παρατήρηση ότι τα ίδια ακριβώς συνέβαιναν για χρόνια στην Ελλάδα χωρίς να υπάρχει ο Βενιζέλος. Τα ίδια που αυτός αντιμετώπιζε τότε στην Κρήτη τα είχε ήδη αντιμετωπίσει ο Τρικούπης στην Αθήνα όπως και άλλοι πολιτικοί που θέλησαν να προάγουν το συμφέρον του έθνους. Το κοινό και στις δυο περιπτώσεις είναι το βασιλόφρων περιβάλλον, ατόμων με ολιγαρχικές πεποιθήσεις, που εξαπέλυαν

απηνείς διώξεις και κατηγορίες εναντίον των αντιπάλων τους. Η κύρια κατηγορία που προσήπταν στον Βενιζέλο ήταν ότι δήθεν αυτός δεν ήθελε την ένωση. Σύντομα όμως αποδείχτηκε συκοφαντία αφού τόσο η μέχρι τότε πορεία του όσο και τα μετέπειτα γεγονότα φανέρωσαν την αφοσίωση του στην εθνική υπόθεση της ένωσης. Τον κατηγόρησαν επίσης ως υπέρμετρα φιλόδοξο. Αλλά αν η φιλοδοξία ήταν το κίνητρο του, ούτε θα ρίσκαρε προσωπικά, ούτε θα απαρνιόνταν σίγουρα προνόμια. Αν η ιδεολογία δεν ήταν το κίνητρο του, ο ασφαλής και ανώδυνος δρόμος για έναν φιλόδοξο πολιτικό θα ήταν να τα ‘χει καλά με τον πρίγκιπα. Να ασπαστεί τις μοναρχικές απόψεις και να προσεταιριστεί τη βασιλική αυλή, όπως έκανε πλήθος ιδιοτελών καιροσκόπων πολιτικών που απαρνήθηκαν ιδέες και έθνος. Ο Βενιζέλος από τον Δεκέμβριο εκείνου του έτους άρχισε να αρθρογραφεί στον Κήρυκα των Χανίων σειρά άρθρων με τίτλο Γεννηθήτω Φώς. Πρωτοστάτησε έτσι στην διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών και της εθνικής ολοκλήρωσης. Οι φιλομοναρχικοί προπαγάνδιζαν την κατάργηση του συντάγματος. Στις 7 Ιουνίου 1902 ο Βενιζέλος έγραψε στο άρθρο του Μολών Λαβέ τα εξής: «… Όταν η εξουσία αφαιρεί τας εξουσίας του λαού δια πραξικοπήματος, εκεί ανοίγεται πλέον η νόμιμος οδός των επαναστάσεων και εκ της οδού ταύτης νικητής θα εξήρχετο ο υπέρ των ελευθεριών του αμυνόμενος λαός, συντρίβων ανηλεώς πάσαν εναντίαν δύναμιν …». Είχε συνειδητοποιήσει λοιπόν από τότε ότι η λύση θα επέρχονταν μόνο με δυναμικό τρόπο. Δεν ήταν ο μόνος. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούνταν υγιείς δυνάμεις του έθνους, πολύ ισχυρότερες του Βενιζέλου. Ο πρίγκιπας Γεώργιος έκλεισε τον Κήρυκα, φυλάκισε συντάκτες και στις εκλογές του Ιανουαρίου 1903 ηγήθηκε

της προεκλογικής εκστρατείας των φιλομοναρχικών. Μαζί του συντάχθηκε και ο Μητροπολίτης Ευμένιος εξαιτίας του οποίου φυλακίστηκε για 15 ημέρες ο Βενιζέλος.

ΚΙΝΗΜΑ ΘΕΡΙΣΟΥ 1905

Η ανώμαλη αυτή κατάσταση συνεχίζονταν μέχρι το Μάρτιο του 1905 όταν εν' όψει νέων εκλογών η φιλομοναρχική μερίδα ενέτεινε τη δράση της. Ο Βενιζέλος στις 10 Μαρτίου 1905 μαζί με τον Κ. Μάνο και τον Γ. Φούμη ανέβηκε στο χωριό Θέρισο ξεκινώντας το ομώνυμο κίνημα. Η προκήρυξη κατέληγε ως εξής: «... Ο Κρητικός Λαός, συνελθών εις Γενικήν Συνέλευσιν εν Θερίσω της επαρχίας Κυδωνίας, τη ημέρα ταύτη της 11/24 Μαρτίου 1905, κηρύσσει την πολιτικήν Ένωσιν του μετά του Βασιλείου της Ελλάδας εις μίαν ενιαίαν, ελευθέραν και συνταγματικήν Πολιτείαν ...». Στις 18 Ιουλίου εφαρμόστηκε στρατιωτικός νόμος αλλά οι δυνάμεις κατοχής δεν κατάφεραν να καταβάλουν τους κινηματίες. Τελικά επήλθε συμφωνία με αμνηστία και προκήρυξη εκλογών στις 7 Μαΐου 1906. Ο πρίγκιπας Γεώργιος αναχώρησε για την Ελλάδα και στις 18 Σεπτεμβρίου 1906 ανέλαβε Ύπατος Αρμοστής ο πρώην πρωθυπουργός, ανιψιός του Δηλιγιάννη, Αλέξανδρος Ζαΐμης που διεκήρυξε μεταξύ άλλων: «... όπως η ελευθέρα Ελλάς, ούτω και η Κρήτη δια φιλελευθέρων θεσμών δύναται να προοδεύση ...». Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι μαζί του ήρθαν Έλληνες αξιωματικοί για να οργανώσουν κρητική χωροφυλακή που θα αντικαθιστούσε τα διεθνή στρατεύματα, τα τελευταία εκ των οποίων θα αποχωρούσαν οριστικώς στις 15 Ιουλίου 1909. Η αντίσταση των Κρητικών έναντι του δεσποτισμού δεν ήταν δημιούργημα του Βενιζέλου. Μπορεί οι φιλομοναρχικοί να θέλησαν να το προσωποποιήσουν αλλά ήταν ένα γενικευμένο κίνημα

του κρητικού λαού. Μπορεί ο Βενιζέλος να ηγήθηκε της ένοπλης αντίστασης τη συγκεκριμένη στιγμή αλλά ούτε τη δημιούργησε ούτε την κατεύθυνε. Δεν θα μπορούσε άλλωστε. Κανένα άτομο όσο ισχυρό κι αν είναι δεν μπορεί να επιβληθεί επί μακρόν της συλλογικής θέλησης. Άλλωστε η τάση προς τον φιλελευθερισμό προϋπήρχε του συγκεκριμένου πολιτικού. Αντίσταση κατά του δεσποτισμού είχε εκδηλωθεί σε χρόνο πριν τον Βενιζέλο αλλά και σε άλλα μέρη εκτός της Κρήτης, όπως το Αγρίνιο, η Αθήνα, το Ναύπλιο. Η διαμάχη μεταξύ δεσποτισμού και φιλελευθερισμού ήταν από άποψης χρόνου και τόπου πολύ ευρύτερη του Θερίσου. Όμως το συγκεκριμένο κίνημα ήταν το πρώτο επεισόδιο της τελικής φάσης, που η διαμάχη αυτή σύντομα θα εισέρχονταν.

Το ελληνικό έθνος στάθηκε τελικά ανώτερο των τότε υπευθύνων, που αδυνατούσαν να συλλάβουν την ιστορική ανάγκη και τον τρομερό κίνδυνο που απειλούσε τον ελληνισμό. Αν δεν δρούσε θα χάνονταν. Ακόμα και άξιοι πολιτικοί, όπως ο Τρικούπης, παρασυρμένοι από την υλική αδυναμία και τη στενότητα του κράτους δεν ανυψώθηκαν στο απαιτούμενο ύψος για να αφουγκραστούν το έθνος στην ολότητα του. Οι καιροί άλλαζαν τρομακτικά και πρωτόγνωρες δυνάμεις αφυπνίζονταν. Το τιμόνι του τόπου απαιτούσε χέρια στιβαρά που έλειπαν από την ιθύνουσα τάξη. Τελικά οι Έλληνες τους ηγέτες που χρειαζόνταν, τους έφτιαξαν. Για την ακρίβεια τους γέννησαν. Σάρξ εκ της σαρκός τους. Αυτό βέβαια απαίτησε χρόνο, υπομονή, αγώνες, θυσίες και πολύ αίμα. Αλλά τα κατάφεραν. Ηγήθηκαν, ως εκφραστές του ζώντος ελληνικού πολιτισμού, άνθρωποι του πνεύματος, από κάθε γωνιά του έθνους. Γράφει ο Παλαμάς στο Δωδεκάλογο του Γύφτου στα 1899:

επανεκκίνηση του έθνους

Και τους τρέμουνε των κάμπων οι κιοτήδες,
και με ονόματα τους κράζουν πονηρά
κλέφτες κι απελάτες και προδότες,
τους μισούν οι βασιλιάδες, κι όλ' οι τύραννοι,
κ' είναι, μέσα στους σκυφτούς, τα παλληκάρια,
κ' είναι, μεσ' στους κοιμισμένους, οι στρατιώτες.

Ο ελληνικός λαός, μπορεί να δείχνονταν κοιμισμένος και σκυφτός, αλλά όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου έδωσε αμέτρητα παλληκάρια και στρατιώτες που εξόρμησαν πετώντας να αγωνιστούν για το ύψιστο εθνικό ιδανικό, την ελευθερία. Ιδανικό που ο ελληνικός πολιτισμός εξύψωσε ανά τους αιώνες. Καθώς όμως μέσον κρίσιμο του πολιτισμού είναι η γλώσσα, το γλωσσικό ζήτημα πήρε κρίσιμες διαστάσεις, αφού η ιδέες πριν γίνουν πράξη πρέπει να εκφραστούν. Γιατί τα σφριγηλά οράματα θέλουν και γλώσσα σφριγηλή. Όταν το 1909 το έθνος αφυπνίζονταν άκουγε τη δική του ζωντανή φωνή.

Θα γράψει σύντομα ο Ανδρέας Καρκαβίτσας στο πεζό ποίημα του με τίτλο ΣΑΛΠΙΣΜΑ: «… Δώστε κλωτσιά στη φρόνηση, γροθιά στη λογική, γροθιά και φτύμα στη γριά τη λογική και ριχτείτε στο αίσθημα. Είναι τα μέτρα της κακά, είναι τα μέτρα της νεκρά, στείρα η σκέψη και δεν σας πρέπει. Το αίσθημα ας οδηγεί τα βήματά σας, το αίσθημα ας μαγνητίζει την ψυχή σας, το αίσθημα ας προκαλεί τα βλέμματά σας, το αίσθημα το φαυλοκτόνο δεξί σας! Προβάλετε πόδι, ρίχτε ματιά, σηκώστε σπαθί, χτυπάτε τους θεομπαίχτες! Αυτοί τα ιερά μας εμόλυναν, το θυσιαστήριο της πατρίδος εχάλασαν, τα άγια της ψυχής μας εσκόρπισαν, τους θησαυρούς της φυλής μας εκούρσεψαν. Χτυπάτε, χτυπάτε δυνατά! Μη τη λυ-

πάστε την καταστροφή, μη σας δειλιάζουν τα δάκρυα. Δεν είναι χρυσάφι η ζωή. Δεν είναι το δάκρυ διαμάντι – σας λέει ψέματα. Η γη μας, η γη μας το παν! Και όλα για τη γη μας. Πόνος και κόπος, θρήνος και κλάμα – σύντριμμα και σεισμός – γαία πυρί μιχθήτω ...».

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Η ανάγκη όμως αυτή του έθνους, να λεφτερώσει τη γλώσσα του, είχε από χρόνια δείξει το σωστό δρόμο, τον εθνικό. Το γράφει στα 1905 στην Απολογία του, για το Ταξίδι του από το 1888, ο Ψυχάρης: «... Μα δε θέλετε ν' ακούσετε; Δουλειά δική σας. Εμείς δε βιάζουμε κανένα και περιττές οι φωνές. Τι μέσα έχω κιόλας για να βιάσω και να επιβάλω; Δεν είναι τάχα περίεργο να το λέτε; Κοιτάξτε με και πήτε αν είμαι τίποτις. Τι θέση κατέχω στην Ελλάδα; Είμαι βουλεφτής; Είμαι υπουργός; Καθηγητής είμαι; Τυπώνουνται τα βιβλία μου τζάμπα; Οι τίτλοι που μου δώσατε που είναι; Τι δύναμη έχω, σας παρακαλώ; Ήρθα μια μέρα, μόνος, χωρίς να με γνωρίζη, χωρίς να με διαφεντέβη κανείς, χωρίς ένα φίλο. Ήρθα και σας είπα την αλήθεια. Φαίνεται πως θα 'ναι δύναμη κι αφτό, αφού από τότες με πολεμάτε. Με πολεμάτε, δηλαδή πολεμιέστε μοναχοί σας. Μοναχοί σας βιάζετε τον εαφτό σας κ' επιβάλεστε μοναχοί σας, επειδή κ' η αλήθεια, όσο κι αν καμώνεστε πως δεν τη βλέπετε, υπάρχει τόσο πολύ που σας σηκώνει στο ποδάρι με το κεντιστήρι της τ' ακούραστο, ίσια ίσια γιατί θαρρείτε πως βολετό σας είναι ν' αρνηθήτε την ύπαρξή της. Εγώ προσπάθησα ότι μπόρεσα, κι όσο μπόρεσα. Κι ακόμα θα προσπαθήσω. Τον ίσιο δρόμο σας τον έχουμε χαραγμένο κι ανοιχτό. Τον εθνικό το δρόμο. Και να το ξέρετε πως αυτός είναι όπως σας τον ερμηνέβω κι όπως ξαπλώνεται τώρα μπροστά σας, ο μοναδικός, ο σωστός ο δρόμος ...». Είχε ερμηνεύσει σωστά ο Ψυχάρης, το

δρόμο αυτό, τον εθνικό, πήραν πολλοί μπροστάρηδες. Το 1904 ιδρύθηκε η εταιρεία Εθνική Γλώσσα από τους Ανδρέα Καρκαβίτσα, Ίωνα Δραγούμη, Κώστα Χατζόπουλο, Λάμπρο Πορφύρα, Φιφίκο Μάτσα, Γεώργιο Σωτηριάδη, Δημήτριο Πετροκόκκινο, Στέφανο Ραμά, Αλέξανδρο Δελμούζο, Αντώνιο Μπενάκη, Κωνσταντίνο Τοπάλη, Κωνσταντίνο Δεμερτζή, Αλέξανδρο Διομήδη, Κωνσταντίνο Μελά οι οποίοι μετέπειτα δημιούργησαν το Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο. Το 1908 ιδρύθηκε στο Βόλο από τον γιατρό Δημήτριο Σαράτση το Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο με διευθυντή τον Δελμούζο. Το καινοτόμο αυτό σχολείο πολέμησε σφόδρα ο εκδότης του Κήρυκα Βόλου Δημοσθένης Κούρτοβικ με τη συμμετοχή του μητροπολίτη Δημητριάδος μέχρι του σημείου να σύρουν στα δικαστήρια τους Σαράτση και Δελμούζο που όμως αθωώθηκαν το 1914. Περιγράφει σχετικά μετά από χρόνια στον Ηλία Βενέζη ο εκ των τότε συνηγόρων τους καρπενησιώτης Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος: «…εις τα 1914 ήταν και η δίκη του Ναυπλίου, η περιώνυμος. Οι νεώτεροι δε θα την ξέρουν. Και οι παλαιότεροι θα την έχουν ξεχάσει. Ήταν μια συγκλονιστική δίκη περί αθεΐας, που βάσταξε από τις 16 έως τις 28 Απριλίου του 1914, στο Εφετείο Ναυπλίου. Όλη η Ελλάδα είχε αναστατωθή τότε με τη δίκη αυτή. Η απήχησή της είχε φτάσει και στην Ευρώπη. Κατηγορούμενοι ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο μεγάλος παιδαγωγός, και ο γιατρός του Βόλου Δημήτριος Σαράτσης. Ο Δελμούζος, ως διευθυντής του Προτύπου Παρθεναγωγείου του Βόλου κατηγορήθηκε ότι δίδασκε την αθεΐα. Κοντά στην αθεΐα βάλανε και άλλα, μαλλιαρισμούς, ακολασίες του διευθυντή με τις μαθήτριες, ή τουλάχιστον χιονοπολέμους ανάρμοστους και χαμόγελα, και ότι εδίδασκαν εις τα κοράσια εκ του φυσικού

πώς θα γίνη ένας επίδεσμος χωρίς πλαγγόνα ...». Η υποκρισία του κλήρου της εποχής βέβαια είχε ήδη καταδειχθεί από τον καιρό του βιβλίου Πάπισσα Ιωάννα του Εμμανουήλ Ροΐδη στα 1866. Διαβάζουμε στο Επιστολαί ενός Αγρινιώτου: «...υπήρχε και άλλη εγκύκλιος φέρουσα τας υπογραφάς των πέντε μελών της Συνόδου, την οποίαν εδιάβασαν και εις τας Εκκλησίας, απαγορεύοντες εις τους πιστούς την ανάγνωσιν του βλασφήμου συγγράμματος, δια να μη «βλαβώσιν ηθικώς και.. σωματικώς»! Όλα ταύτα, να σας ειπώ την αλήθειαν, εκέντησαν την περιέργειάν μου, και αφού πολλήν ώραν επονοκεφάλησα δια να συμβιβάσω τους τόσους επαίνους και τας τόσας ύβρεις, το τόσον λιβάνι και την τόσην λάσπην, τα οποία ο τύπος και η Εκκλησία έχυσαν επάνω εις αυτό το βιβλίον, απεφάσισα να το διαβάσω κι' εγώ, δια να σχηματίσω γνώμην με τα ιδικά μου μάτια και την ιδικήν μου κρίσιν. Η ανάγνωσις είναι ίσως αμαρτία μετά την απαγόρευσιν της Εκκλησίας αλλ' αν έσφαλα εγώ από περιέργειαν ως η πρώτη μας μητέρα, το αμάρτημα ας είναι εις τον Άγιον Καρυστίας, ο οποίος μ' έφερεν εις πειρασμόν' αν έγινα εγώ Εύα, εκείνος είναι ο όφις, όστις με ηπάτησε με τας μακράς σπείρας των καλογηρικών επιθέτων ...». Μέρος του κλήρου, ιδίως του ανώτερου, συντάχθηκε σταθερά με τις δεσποτικές δυνάμεις του τόπου μετερχόμενο ενίοτε μεθόδους ανάξιες. Ο λαός όμως, όπως και το υγιές τμήμα του κλήρου, αν και πρόσκαιρα κλονίζονταν τελικά ακολούθησε το δρόμο της προόδου.

Στον ίδιο δρόμο βρίσκονταν κι οι άνθρωποι του λόγου, της μουσικής και των γραμμάτων. Το 1901 ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, ο Κωστής Παλαμάς, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος κι ο Παύλος Νιρβάνας πρωταγωνίστησαν στην ίδρυση της Νέας Σκηνής. Την ίδια εποχή ο Γεώργι-

ος Λαμπελέτ με το έργο του Εθνική Μουσική οραματίζεται ανάδειξη της ελληνικής ψυχής μέσα από τη δημοτική ποίηση και τη λαϊκή μούσα. Αλλά η ελληνική ψυχή οπλίζει στρατό ολόκληρο μαχητών του πνεύματος και του λόγου, εκτός από αυτούς που ήδη αναφέρθηκαν, όπως οι Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Γεώργιος Δροσίνης, Ιωάννης Πολέμης, Ιωάννης Βλαχογιάννης, Γεώργιος Σουρής, Γεώργιος Στρατήγης, Αριστομένης Προβελέγγιος, Εμμανουήλ Ροΐδης, Περικλής Γιαννόπουλος, Παύλος Νιρβάνας, Άγγελος Σικελιανός, Δημήτριος Κορομηλάς, Γιάννης Καμπύσης, Μπάμπης Άννινος, Μάρκος Αυγέρης, Δημήτριος Κόκκος, Μιλτιάδης Μαλακάσης, Σπύρος Μελάς, Αλέξανδρος Πάλλης, Αργύρης Εφταλιώτης, Ιωάννης Κονδυλάκης, Νίκος Καμπάς, Νικόλαος Πολίτης, Κωνσταντίνος Θεοτόκης, Δημήτριος Ταγκόπουλος (εκδότης του Νουμά), ενδεικτικά και μόνο των μαστόρων του εθνικού λόγου. Το 1910 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο Εκπαιδευτικός Όμιλος από τους Βλάσση Γαβριηλίδη, Νικόλαο Καζαντζάκη, Ίωνα Δραγούμη, Λορέντζο Μαβίλη, Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Γεώργιο Καφαντάρη, Μανώλη Τριανταφυλλίδη και άλλους. Σκοπός τους ήταν η εκπαιδευτική αναμόρφωση με τη συγγραφή σύγχρονων βιβλίων και τη δημιουργία Πρότυπου Σχολείου Αθηνών. Σε αυτούς στηρίχθηκε η μετέπειτα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ελευθέριου Βενιζέλου. Έλληνες απ’ όλο το κοινωνικό φάσμα του έθνους που τους συνέδεε ο πόθος για εθνική ανόρθωση. Έλληνες που οι περισσότεροι εξ αυτών δεν περιορίστηκαν στη θεωρητική δράση αλλά συμμετείχαν δραστήρια στους συλλογικούς αγώνες για εθνική ολοκλήρωση. Διαπιστώνουμε λοιπόν εκείνο τον καιρό μια πνευματική έγερση του ελληνισμού το σφρίγος της οποίας αποτυπώνεται σε περιοδικά, όπως ο Νουμάς, η Διάπλασης

των Παίδων, τα Παναθήναια, τα Προπύλαια και πολλά άλλα, καθώς και στις εφημερίδες, ενδεικτικά και μόνο, όπως η Ακρόπολη, ο Χρόνος, Εμπρός, Αθήναι, το Έθνος, Σκριπ, Αλήθεια, το Άστυ και άλλες. Θεμελιώδες της ποιότητας τους είναι ότι στα περιοδικά και τις εφημερίδες τότε έγραφαν αυτοί οι ποιητές, λογοτέχνες, επιστήμονες, φιλόσοφοι που αναφέραμε.

Έλεγε ο Βλάσης Γαβριηλίδης της Ακρόπολης: «…Όταν και ο καρραγωγεύς, και ο θυρωρός του ξενοδοχείου, και ο επιστάτης μιας πλατείας θα φαίνωνται κάθε πρωΐ με την εφημερίδα στο χέρι, τότε θα μπορούμε να λέμε πως είναι πολιτισμένος τόπος η Ελλάς! …». Δημοτικιστής κι αυτός πνεύμα φωτοβόλο, εθνεγερτήριο, αφοσιώθηκε στην αφύπνιση του έθνους μέσα από την εφημερίδα του, την Ακρόπολη. Αυτός βάπτισε, λόγω της ορμητικότητας τους, την Ομάδα των Ιαπώνων που προέκυψε στη Βουλή τον Οκτώβριο του 1906 και την αποτελούσαν οι Στέφανος Δραγούμης, Δημήτριος Γούναρης, Εμμανουήλ Ρέπουλης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Απόστολος Αλεξανδρής, Ανδρέας Παναγιωτόπουλος, Χαράλαμπος Βοζίκης. Εκφραστές αυτοί τότε, πολιτικοί, της εθνικής ανάγκης για ανόρθωση.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ

Ανάγκη που επιζητούσαν να καλύψουν με τη δική τους προσέγγιση και οι λεγόμενοι κοινωνιολόγοι όπως οι Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Θρασύβουλος Πετιμεζάς, Παναγιώτης Αραβαντινός, Θαλής Κουτούπης, Ιωάννης Λυμπερόπουλος, Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, Λουκάς Νάκος, Αλέξανδρος Μυλωνάς, Αλέξανδρος Δελμούζος που ίδρυσαν το 1907 την Κοινωνιολογική Εταιρεία. Στόχος τους ήταν η προαγωγή της κοινωνικής ισότητας, της πολιτισμικής προόδου και της οικονομικής ανέλιξης των λαϊκών στρωμάτων, όπως

και πλήθος άλλων λογοτεχνών, καθηγητών και διανοούμενων. Άνθρωποι του πνεύματος, με προσφορά αναμφισβήτητη στην πνευματική και πολιτιστική εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Αντιλήφθηκαν εγκαίρως το γύρισμα του χρόνου αλλά δεν κατόρθωσαν να εμπνεύσουν ως ηγέτες. Παρέμεναν βοηθοί του λαού, παραστάτες του, αλλά πολλοί εξ αυτών εκτός ιστορικής πραγματικότητας. Υπήρξαν πολιτικοί, διανοούμενοι και άνθρωποι του πνεύματος που θέλησαν να εισαγάγουν νέες ιδέες, θεωρίες και συστήματα προς όφελος της κοινωνίας. Ανάλογα με το κέντρο βάρους της κάθε κίνησης πρέσβευαν ότι ο λαός θα βελτιώσει τη ζωή του, θα προσεγγίσει δηλαδή το ευ ζην, μέσα από κοινωνική, εκπαιδευτική, πολιτική ή επαγγελματική θεώρηση. Αντί δηλαδή να θέσουν το έθνος στο κέντρο της προσπάθειας και μέσω του έθνους να επιτευχθεί η βελτίωση της ζωής, ευαγγελίζονταν αντίστροφα ότι η προκοπή του λαού, άρα και του έθνους θα έρθει μέσω της εφαρμογής του συστήματος που ο καθένας υποστήριζε. Εκτός όμως του ότι οι περισσότεροι παρέμεναν ακατάληπτοι στο ευρύ φάσμα της κοινωνίας επέδειξαν και έναν φανατισμό που πέρα από κλειστές ομάδες δεν επέτρεψε την ευρεία διάδοση και αποδοχή των ιδεών τους. Αποδείχτηκαν εκτός της εποχής τους. Τα συστήματα τους, επί το πλείστον ξενόφερτα, δεν ενέπνευσαν τον ελληνικό λαό που αντιμετώπιζε τότε συνθήκες εθνικής επιβίωσης.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ

Το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων παρέμενε σκλαβωμένο. Αλλά και στο ελεύθερο κράτος επικρατούσε φτώχεια κι ανέχεια για τους πολλούς. Η ειδυλλιακή εικόνα που ίσως έχει μεταφερθεί αφορούσε τους λίγους προνομιούχους. Εξόχως περιγραφικό της καθημερινής

ζωής των Ελλήνων στην πρωτεύουσα, μάλιστα, του τότε βασιλείου είναι το ακόλουθο απόσπασμα του βιβλίου, Έζησα στην εποχή της μπελ επόκ, του Μίλτου Λιδωρίκη: «… Για να λέμε την αλήθεια, η Αθήνα τότε ήταν βρομούπολις με τα όλα της. αν βγάλεις πέντε έξι μεγάλους δρόμους και δυο τρεις πλατείες, που περνούσε η σκούπα του Δήμου, όλη η άλλη πόλις ήταν βρόμικη. παλιοπάπουτσα ήθελες; Τα ΄βρισκες στους δρόμους. Βρομοτενεκέδες σκουπιδιών γύρευες; τα πεζοδρόμια γεμάτα. Γάτες και γατάκια τουμπανιασμένα, σκυλιά φαρμακεμένα από φόλες, πλήθος στα ρείθρα των πεζοδρομίων. σκουπίδια έξω από τενεκέδες παντού. Σε κάθε συνοικία ένας οδοκαθαριστής, ένας σκουπιδιάρης. στην οδόν πανεπιστημίου ένα τρισάθλιο κάρο ερχόταν κάθε πρωί και μάζευε τα σκουπίδια. την βούρτσα του σκουπιδιάρη την κρατούσε ένας φλύαρος μουγγός. Γνωρίσατε ποτέ σας φλύαρο μουγγό; Είναι χειρότερος και ενοχλητικότερος από τον ομιλούντα παπαρδέλαν. Διαρκώς μουρμουρίζει, ανοιγοκλείνει το στόμα του, κάνει σχήματα με τα χέρια του, με τα πόδια του, ψηλώνει, χαμηλώνει το σώμα του, σε αρπάζει από το χέρι, γυρεύει να τον προσέξεις. σε κλοτσάει. Μιλούσε για τον Τρικούπη, και με τα δάκτυλά του έδειχνε τα μουστάκια εκείνου, και για τον Δηλιγιάννη τις φαβορίτες του. ό μουγγός σκουπιδιάρης ήταν πασίγνωστος, απαιτητικός και πολύ τυραννικός τύπος. Φαντασθείτε τώρα τι δουλειά καθαριότητος έβγαινε από τα χέρια του και από τον σύντροφό του, φοβερό μεθύστακα που έβριζε θεούς, ανθρώπους, ακόμα και τα ψόφια σκυλιά που μάζευε. Υπόνομοι δεν υπήρχαν. Γι΄ αυτό, όταν έκανε μεγάλες βροχές, όλοι οι δρόμοι που κατέβαιναν από το μέρος του Λυκαβηττού μάς σερβίρανε όλων των ειδών τα ψοφίμια και το σκουπιδαριό. τα πεζοδρόμια τις νυκτερινές ώρες

ήσαν αδιάβατα. ουρητήρια δεν υπήρχαν πουθενά και πας Έλλην πολίτης θεωρούσε την θύρα του συμπολίτου του ως ιδιαίτερόν του καταφύγιον διά πάσαν χρήσιν. Το νερό ήταν στάλαγμα ιερού νάματος. σπανιότερον και από το δάκρυ της ηούς, το μοιραζόταν ο κόσμος κατόπιν εχθροπραξιών. Οι περίεργες βρύσες που ο Δήμος είχε τοποθετήσει μία σε κάθε γειτονιά δεν συνεκινούντο διόλου για να κλάψουν έστω και λίγο βλέποντας την απειρία των σταμνών, γκαζοτενεκέδων, μαστέλων, κανατιών που ικετευτικά περίμεναν το δάκρυ τους τοποθετημένες, στοιβαγμένες, αφημένες γύρω από αυτές. το νεράκι ερχόταν μισή ώρα το πρωί και μισή ώρα το απόγευμα. τι γινόταν τότε δεν περιγράφεται. Άγριο ξύλο, σπρωξίδια, σπασίματα σταμνιών και κανατιών. ο ερυθροχίτων, τότε, ωραίος κλητήρ της αστυνομίας στρίβων τον αρειμάνιον μύστακά του κορτολογούσε με την ωραιοτέρα της βρύσης και εις ένδειξιν της έδιδε την άδεια να γεμίσει το σταμνί της πρώτη. Χαρακτηριστικό της ελλείψεως του ποσίμου ύδατος ήσαν τα πολύ μεγάλα βαρέλια που έμποροι του νερού είχαν άδεια να τα τοποθετούν σε ορισμένα μέρη των Αθηνών και να το πωλούν μια πεντάρα το ποτήρι. Ενθυμούμαι πόσες φορές στάθηκα διψασμένος μπρός σε αυτή τη σωτηρία πηγή και πήρα σειρά για να πιω ένα ποτήρι. ουρά ολόκληρη πολιτών, ανθρώπων του λαού, κυριών, αξιωματικών της ξηράς και της θαλάσσης, κληρικών, στρατιωτών, φτωχόκοσμου στεκόταν για να πάρει σειρά και να δροσισθεί. σταθμοί βαρελιών, στολισμένων με ανθισμένες ροζ πικροδάφνες, πάνω σε κάρα στολισμένα κι αυτά, με επιγραφές «Εδώ το γνήσιο παγωμένο νερό της Καισαριανής», είχαν ορισθεί ένα στο σύνταγμα, γωνία Ερμού και πλατείας, ακριβώς εκεί που ήταν τα γραφεία κουκ. Άλλο στην αγγλική εκκλησία, άλλο στα Χαυτεία,

άλλο στο πανεπιστήμιο, άλλο στη Μητρόπολη κι άλλο στον κήπο του Κλαυθμώνος. Έκαναν χρυσές δουλειές. η εμφάνισίς τους γραφική. Έζησαν κάμποσο καιρό και, μα τον θεό, είχαν περισσότερο εκπολιτιστική μορφή από τις φρικαλέες βρύσες που έσταζαν νερό γεμάτο μικρόβια, όπως βεβαίωναν τότε οι μεγάλοι γιατροί που έβλεπα σπίτι μας. αυτή η αγνώστου προελεύσεως παροχή ύδατος, πολλές φορές μολυσμένη από υπονόμους, έφερνε πολύ συχνά επιδημίες τύφου και άλλων κοιλιακών νοσημάτων. Μερικές αρρώστιες παρομοίας φύσεως είχαν καταντήσει ενδημικές. Ματαίως ο γνωστός χημικός Χρηστομάνος, αναλύων κάθε λίγο και λιγάκι το νερό της πρωτευούσης, υπεδείκνυε τα μέσα που εχρειάζοντο να ληφθούν για να σωθεί η πόλις. κάτι γινόταν την ώρα της κρούσεως του κώδωνος του κινδύνου. Ύστερα όλα ξαναγύριζαν στα παλιά. αφήνω ότι κάθε γωνία εχρησίμευε ως ανακουφιστήριον …». Στο χρεωκοπημένο οικονομικά και πολιτικά ελληνικό βασίλειο ο κοσμάκης πάλευε να ζήσει. Κι όμως, μέσα στις καθημερινές του έννοιες για βιοπάλη, σφάλιζε στην ψυχή του το ποθούμενο. Όλα τ' άφηνε μεμιάς κι έτρεχε για το ιδανικό που είχε πάνω απ' όλα: τη λεφτεριά. Άφηνε οικογένεια, περιουσία, δουλειές και ρίχνονταν στη μάχη. Υπόφερε αγωνίες, κόπους, πένθος γιατί ένιωθε πως χωρίς ελευθερία προκοπή δεν γίνεται. Είχε όμως ν' αντιπαλέψει και μια κοινωνική κατάσταση αρρωστημένη από τη σύγκρουση του παλιού με το καινούργιο που την επιδείνωναν κομματικά, συντεχνιακά, ευτελή συμφέροντα βάζοντας τους ελαφρόμυαλους να σκοτώνονται αναμεταξύ τους. Τα Ευαγγελικά στα 1901, τα Σανιδικά στα 1902, τα Ορεστειακά στα 1903 είναι μερικά μόνο από τα, δυστυχώς περισσότερα, αιματηρά γεγονότα που χαράχτηκαν στη συλλογική μνήμη. Σακατεμένοι

και νεκροί από ταραχές γεμάτες μίσος και εξαλλοσύνη, βία για ζητήματα που λύνονται όχι με σύγκρουση αλλά με συζήτηση, με πολιτισμό. Πάντα στο τέλος οι μόνοι που δεν ωφελούνταν ήταν οι ίδιοι οι Έλληνες. Αυτοί άλλωστε, όποτε πέτυχαν ήτανε αδελφωμένοι. Γιατί σε αντίθεση με ξενόφερτες ιδέες και συστήματα, το ελληνικό πνεύμα διδάσκει ότι η προκοπή του λαού δεν έρχεται με το αδελφοφάγωμα αλλά με την ομόνοια. Η ορμή και το θάρρος χρειάζονταν για να φύγει ο ξένος κατακτητής, όχι να σφαχτούμε αναμεταξύ μας.

ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΕΝΣΤΙΚΤΟ

Το κοινωνικό ένστικτο, που αποδείχτηκε ολόσωστο, φώναζε ότι η επιβίωση κι η πρόοδος του λαού θα ερχόνταν μέσα από το έθνος. Ως έθνος οι Έλληνες, σαν μια μεγάλη οικογένεια, βγήκαν από το σκοτάδι της σκλαβιάς κι ως έθνος όφειλαν να συνεχίσουν για να ελευθερωθούν και τα υπόλοιπα σκλαβωμένα αδέρφια τους κι όλοι μαζί μετά, μονιασμένοι, να παλέψουν για την εξέλιξη και τη βελτίωση της ζωής τους. Το ζην αλλά και το ευ ζην προϋποθέτουν ελευθερία κι η ελευθερία προϋποθέτει τόλμη. Σύσσωμος ο λαός ήταν πανέτοιμος για κάθε πάλη και θυσία. Το έδειχνε ήδη παντού στις σκλαβωμένες περιοχές και σύντομα ο απανταχού ελληνισμός θα ρίχνονταν ψυχή τε και σώματι στην πάλη. Στις αρχές όμως του 20ου αιώνα οι πολιτικοί και πνευματικοί ταγοί του τόπου δείχνονταν λίγοι έναντι των καιρών. Πολλοί μάλιστα απ᾽ αυτούς, όταν θα άρχιζε η μεγάλη εθνική προσπάθεια, θα γίνονταν βασιλικότεροι του Βασιλέως, θα ενστερνίζονταν τις πλέον απολυταρχικές απόψεις και θα υπηρετούσαν πιστά το δεσποτισμό. Κάποιοι που ενώ πρέσβευαν τη χειραφέτηση και το συγχρονισμό των κοινωνικών μαζών θα τάσσονταν μετά φανατισμού με τις απολυταρχικές δυνάμεις είτε στο

δεξιό είτε στο αριστερό άκρο της κοινωνίας. Θα αποδεικνύονταν σύντομα ότι το ένστικτο του λαού δεν λάθευε που δεν τους ακολουθούσε αφού θα τους έβλεπε να δρέπουν ατομικά οφέλη, πλούτη κι αξιώματα την ίδια ώρα που άλλοι πρότασσαν το κοινό καλό έναντι του προσωπικού δίνοντας τα πάντα για την πατρίδα. Όταν φάνηκαν οι νέοι ηγέτες ο λαός τους ακολούθησε ποτίζοντας με το αίμα του τη λεφτεριά του έθνους. Αυτοί όμως οι ηγέτες δεν υπήρχαν στο γύρισμα του χρόνου. Τους έφτιαξε ο λαός. Πως; Μέσα από το στράτευμα. Σαλπιγκτές του έθνους υπήρξαν οι ποιητές του λαού, οι λογοτέχνες, οι μάστοροι του λόγου που δεν μιλούσαν για θεωρίες και συστήματα αλλά για δράση κι ελευθερία. Από τον Σολωμό και τον Κάλβο, μέχρι τον Παλαμά, τον Μαβίλη και τον Καρκαβίτσα. Αυτοί βροντολάλησαν την πανάρχαια λαϊκή σοφία ότι «θέλει αρετή και τόλμη η ελευθερία». Οι πολεμιστές του έθνους άκουσαν το σάλπισμα της ιστορίας και εξόρμησαν. Γράφει προφητικά ο Καρκαβίτσας στο διήγημα του ο Εκδικητής που, πριν τα Λόγια της Πλώρης, πρωτοδημοσιεύτηκε στα 1897 στο Μακεδονικό Ημερολόγιο: «…Ναι· θα ζήσουμε και θα θεριέψουμε και θα δοξαστούμε πάλι. Είμαστε άντρες εμείς· μωρ’ είμαστ’ Έλληνες! ... ».

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

Οι φριχτώς διωκόμενοι ελληνικοί πληθυσμοί είχαν ανάγκη δυναμικής άμυνας. Μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 η Βουλγαρία είχε εντείνει τη δραστηριότητα της στην υπό οθωμανική κυριαρχία Μακεδονία. Με κάθε μέσον επιδίωκε να προσαρτήσει στη βουλγαρική Εξαρχία τα χωριά με χριστιανικούς πληθυσμούς που υπάγονταν στο ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού σχημάτιζε οργανώσεις και υποστήριζε αντάρτικες ομά-

δες που δια πυρός και σιδήρου επέβαλαν τον εκβουλγαρισμό των μακεδονικών περιοχών. Η άρνηση των κατοίκων αντιμετωπίζονταν με διώξεις, πυρπολήσεις και σφαγές. Πρωτοπόρος της ελληνικής δράσης με την καθοδήγηση του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' (Χρήστος Δημητριάδης) από το 1900, υπήρξε ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός (Στυλιανός Καραβαγγέλης). Ο Γερμανός Καραβαγγέλης εγκαινίασε τον Μακεδονικό Αγώνα (ψευδώνυμο Κώστας Γεωργίου). Με πύρινο λόγο, αδάμαστη θέληση και οπλοφόρος ανέπτυξε αεικίνητη δραστηριότητα εμψυχώνοντας και παραστέκοντας τον τρομοκρατούμενο ελληνισμό της Μακεδονίας. Ιδιαίτερα συνεργάστηκε με τον Λάμπρο Κορομηλά, τον Ίωνα Δραγούμη και τον εθνομάρτυρα Παύλο Μελά, αποτελώντας έναν εκ των ηρώων του αγώνα μέχρι το 1907 οπότε απομακρύνθηκε από την Καστοριά κατόπιν πιέσεων των Τούρκων και ανέλαβε το 1908 Μητροπολίτης Αμασείας στον Πόντο όπου εξίσου αγωνίστηκε υπέρ του Έθνους ως το 1922. Στον Μακεδονικό Αγώνα συμμετείχαν και άλλοι μητροπολίτες όπως ο Δράμας Χρυσόστομος (ο μετέπειτα εθνομάρτυρας Σμύρνης), ο Πελαγωνίας (Μοναστήρι) Αμβρόσιος (Σταύρος Σταυρινός), ο Γρεβενών Αγαθάγγελος (Στυλιανός Κωνσταντινίδης), ο εθνομάρτυρας Κορυτσάς Φώτιος (Ηλίας Καλπίδης), ο πρωτοσύγκελος της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης Αιμιλιανός Λαζαρίδης (ο μετέπειτα εθνομάρτυρας Γρεβενών Αιμιλιανός) και πολλοί κληρικοί. Καθώς, λοιπόν, η ανηλεής τρομοκρατία επέφερε τραγικά αποτελέσματα το καλοκαίρι του 1904 ιδρύθηκε Μακεδονικό Κομιτάτο με πρωτοβουλία του Δημητρίου Καλαποθάκη εκδότη της εφημερίδας Εμπρός (πρώην ιδιαίτερος γραμματέας του Τρικούπη και αρθρογράφος της Ακρόπολης) και την παρότρυνση του

Γερμανού Καραβαγγέλη αποφασίστηκε, υπό την πίεση των στρατιωτικών, η ανάληψη δράσης από την ελληνική κυβέρνηση προς αντιμετώπιση του θανάσιμου πλέον κινδύνου. Το όλο εγχείρημα είχε μυστικό χαρακτήρα ανεπίσημης δράσης προς αποφυγή διπλωματικών επιπλοκών. Πολλοί Έλληνες αξιωματικοί, υπαξιωματικοί, οπλαρχηγοί και μαχητές απ' όλες τις περιοχές του ελληνισμού, με πρωτοπόρα την Κρήτη, προσφέρθηκαν εθελοντές. Μεταξύ αυτών ήταν οι ανθυπολοχαγός Παύλος Μελάς (Μίκης Ζέζας έπεσε στον αγώνα), λοχαγός Μιχαήλ Μωραΐτης (έπεσε στον αγώνα), υπολοχαγός Σπυρίδων Φραγκόπουλος (έπεσε στον αγώνα), ανθυπολοχαγός Αντώνιος Βλαχάκης (καπετάν Λίτσας έπεσε στον αγώνα), Λεωνίδας Πετροπουλάκης (καπετάν Λεωνίδας έπεσε στον αγώνα), υπολοχαγός Πρατούντας (έπεσε στον αγώνα), ανθυπολοχαγός Γεώργιος Κατεχάκης (καπετάν Ρούβας), Γεώργιος Τσόντος (καπετάν Βάρδας), Κώττας (Κωνσταντίνος) Χρήστου (έπεσε στον αγώνα), Λουκάς Κόκκινος (έπεσε το 1913), λοχαγός Νικόστρατος Καλομενόπουλος (καπετάν Νίδας), υπολοχαγός Πέτρος Μάνος (καπετάν Βέργας), Κωνσταντίνος Μάνος (έπεσε το 1913), Θωμάς Χρήστου (καπετάν Ρώμπακας), ανθυπολοχαγός Κωνσταντίνος Μαζαράκης (καπετάν Ακρίτας), υπομοίραρχος Σπυρίδων Σπυρομήλιος (καπετάν Μπούας), υπολοχαγός Κωνσταντίνος Μπουκουβάλας (καπετάν Πετρίλος), υπολοχαγός Κωνσταντίνος Σάρρος (καπετάν Κάλλας), υπίλαρχος Παναγιώτης Κλείτος (καπετάν Κλεισούρας), ανθυπολοχαγός Γρηγόριος Φαληρέας (καπετάν Ζάκκας), επιλοχίας Γεώργιος Κονδύλης (καπετάν Ζαγκάς), Κώστας Γαρέφης (έπεσε στον αγώνα), υπολοχαγός Βλάσης Τσιρογιάννης (καπετάν Ντάλης), επιλοχίας Νικόλαος Πλαστήρας, λοχαγός Γεώργιος Κολοκοτρώνης

(έπεσε το 1913), ανθυπολοχαγός Νικόλαος Τσοτάκος (έπεσε στον αγώνα), παπά Πασχάλης Τσιάγκας (καπετάν Ανδρούτσος, ιερέας, έπεσε στον αγώνα), Γεώργιος Σκαλίδης (έπεσε στον αγώνα), Εμμανουήλ Νικολούδης (έπεσε στον αγώνα), Παντελής Παπαϊωάννου Γραικός (καπετάν Νικοτσάρας έπεσε στον αγώνα), Χαράλαμπος Μπουφίδης (καπετάν Φουρτούνας), υπίλαρχος Παμίκος Ζυμβρακάκης, Παύλος Γύπαρης, Ιωάννης Πούλακας, ανθυπολοχαγός Τέλλος Αγαπηνός (καπετάν Άγρας έπεσε στον αγώνα), ανθυπολοχαγός Ζαχαρίας Παπαδάς (έπεσε στον αγώνα), ανθυπασπιστής Μιχαήλ Αναγνωστάκος (καπετάν Ματαπάς έπεσε το 1913), λοχίας Φίλιππος Κιτρινιάρης (καπετάν Λίβας), Ευάγγελος Μπαϊρακταρέας (καπετάν Ακίλλας), ανθυπολοχαγός Χρήστος Ζούκης (καπετάν Ζούκας), λοχαγός Στέφανος Δούκας (καπετάν Μάλλιος), Ευθύμιος Καούδης, Γεώργιος Βολάνης, Γεώργιος Δικώνυμος Μακρής, Ιωάννης Καραβίτης, Φώτιος Παπαδημητρίου (καπετάν Θανάσκας), Αχιλλέας Κοκοφύνας (καπετάν Ζηκούλης), Γεώργιος Γιώτας (καπετάν Γκόνος έπεσε στον αγώνα), ανθυπολοχαγός Νικόλαος Ρόκας (καπετάν Κολιός), υπίλαρχος Δημήτριος Βαρδής, ανθυποπλοίαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας (καπετάν Νικηφόρος), ανθυπίλαρχος Βασίλειος Παπάς (καπετάν Βρόντας), υπολοχαγός Γεώργιος Παπαδόπουλος (καπετάν Νικηφόρος Β' έπεσε στον αγώνα), Δημήτριος Γκογκολάκης (καπετάν Μητρούσης έπεσε στον αγώνα), Νικόλαος Παναγιώτου (καπετάν Κουμπούρας έπεσε στον αγώνα). Ονόματα πολεμιστών, ενδεικτικά και μόνο αφού είναι πολλοί περισσότεροι οι ήρωες προς τους οποίους το έθνος χρωστά αιώνια ευγνωμοσύνη.

Σύμφωνα με τουρκική απογραφή, καταρτισθείσα το 1906 από τον Χιλμή πασσά, υπό την εποπτεία ξένων

αντιπροσώπων, τα αντάρτικα σώματα που δρούσαν στη Μακεδονία ήταν 33 βουλγάρικα και 10 ελληνικά στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης και στο βιλαέτι Μοναστηρίου 38 βουλγάρικα και 12 ελληνικά. Τα ελληνικά όπλα όμως θριάμβευσαν. Η επικράτηση των Ελλήνων έναντι των αντιπάλων τους επέσυρε την οργή των Βουλγάρων που ξέσπασαν στις 6 Σεπτεμβρίου 1906 με θηριωδίες κατά του ελληνισμού της Φιλιππούπολης τον οποίο εκρίζωσαν. Η Ελλάδα υποδέχτηκε τότε πλήθος προσφύγων εκ της ανατολικής Ρωμυλίας, ενώ άρχισε να κερδίζει έδαφος, ενισχυόμενη από τις Μεγάλες Δυνάμεις, η ιδέα αυτονομίας της Μακεδονίας. Ψυχή του Μακεδονικού αγώνα υπήρξε επίσης ο γενικός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Λάμπρος Κορομηλάς που συντόνιζε και διεύθυνε τις προσπάθειες παράλληλα με άλλους διπλωματικούς όπως οι Ίων Δραγούμης, Φίλιππος Κοντογούρης, Αντώνιος Σαχτούρης, Νικόλαος Μαυρουδής, Δημήτριος Καλλέργης, Κωνσταντίνος Δημαράς (έπεσε το 1917), Ευθύμιος Κανελλόπουλος, Γεώργιος Τζορμπατζόγλου, Νικόλαος Ξυδάκης, Ευγένιος Άννινος Καβαλλιεράτος. Κρίσιμη ήταν και η συμμετοχή του πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Ιωάννη Γρυπάρη που από κοινού με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ προσέτρεχαν τον αγώνα.

Στα προξενεία υπηρετούσαν με μυστική αποστολή και πολλοί αξιωματικοί όπως, ενδεικτικά και μόνο, οι ανθυπολοχαγός Αθανάσιος Σουλιώτης (κωδικό όνομα Νικολαΐδης), υπολοχαγός Αλέξανδρος Μαζαράκης (κωδικό όνομα Ιωαννίδης), ταγματάρχης Αναστάσιος Παπούλας, ανθυπολοχαγός Πτολεμαίος Σαρηγιάννης (κωδικό όνομα Καλαμίδης), υπολοχαγός Αθανάσιος Εξαδάκτυλος (κωδικό όνομα Αντωνίου), υπολοχαγός Δημήτριος Κάκκαβος (κωδικό όνομα Ζώης), υπολοχα-

γός Ανδρέας Κουρούκλης (κωδικό όνομα Κολυβάς), λοχαγός Δημήτριος Μιμήκος, ανθυπασπιστής Κυριάκος Ταβουλάρης (κωδικό όνομα Κατσανός), υπολοχαγός Αλέξανδρος Οθωναίος (κωδικό όνομα Παλμίδης), υπολοχαγός Κωνσταντίνος Δημαρός (κωδικό όνομα Κίτσος), ανθυπολοχαγός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, υπολοχαγός Νικόλαος Κοντογούρης (κωδικό όνομα Σίνης, έπεσε το 1913), λοχαγός Παναγιώτης Σπηλιάδης (κωδικό όνομα Παρασκευαΐδης), ανθυπολοχαγός Αλέξανδρος Μερεντίτης, ανθυπολοχαγός Λεωνίδας Μπεχράκης (κωδικό όνομα Νικήτας), υπίλαρχος Βασίλειος Καψαμπέλης (έπεσε το 1912), σημαιοφόρος Στυλιανός Μαυρομιχάλης (κωδικό όνομα Μαυρομάτης), υπολοχαγός Περικλής Βλάσσης (κωδικό όνομα Βάσης), υπολοχαγός Στυλιανός Γονατάς (κωδικό όνομα Στέργιος Γρηγορίου), σημαιοφόρος Κωνσταντίνος Τυπάλδος, υπολοχαγός Αθανάσιος Μάρκου.

Τον Φεβρουάριο του 1908 η διεύθυνση του ανατολικού τμήματος του μακεδονικού αγώνα στο Κομιτάτο ανατέθηκε από τον πρωθυπουργό Θεοτόκη στο συνταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλή (κωδικό όνομα Παρμενίων). Πρόεδρος του Κομιτάτου ήταν τότε ο βουλευτής Γεώργιος Μπαλτατζής ενώ τη διεύθυνση του δυτικού τμήματος, περιοχής Μοναστηρίου, είχε ο συνταγματάρχης Ιωάννης Τζαβέλλας. Ο Δαγκλής εκλήθη γιατί οι μακεδονομάχοι του ανατολικού τμήματος, περιοχής Θεσσαλονίκης, υπό την εποπτεία του Κορομηλά, δεν ήθελαν να υπαχθούν στην ενιαία διεύθυνση του Τζαβέλλα. Ο Δαγκλής διατήρησε, ως πετυχημένο, τον τρόπο δράσης στο ανατολικό τμήμα και περιόρισε την παρελκυστική ανάμειξη των προσώπων του Κομιτάτου από την Αθήνα. Σε αυτό τον βοήθησαν οι βουλευτές Δημήτριος Γούναρης και Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης που αναγνώρισαν

τη φθοροποιό επίδραση της πολιτικής στον αγώνα. Τα δύο αυτά πολιτικά πρόσωπα, αμφότεροι εκτελεσθέντες το 1922, δυστυχώς μετέβαλαν το 1915 απόψεις. Αντί να προστατεύουν τους αξιωματικούς από την κομματική επιβουλή, πρωτοστάτησαν στο Διχασμό πλειοδοτώντας σε πολιτικό φανατισμό. Την περίοδο 1921-1922 μάλιστα, ως κυβερνήτες, κατέστησαν το στράτευμα υποχείριο της παράταξής τους. Στα 1908 όμως ήταν ακόμα φερέλπιδες πολιτικοί με εθνική συμπεριφορά. Δεν ήταν πάντως όλοι έτσι ούτε τότε. Κομματικές σκοπιμότητες, πολιτικές ιδεοληψίες και ατομικά συμφέροντα ή πάθη δημιουργούσαν προσκόμματα και δυσκόλευαν τον ούτως ή άλλως ακραία επικίνδυνο αγώνα.

Για το λόγο αυτό ο Δαγκλής παραιτήθηκε της θέσεως του και ενημέρωσε με υπόμνημα τον Διάδοχο Κωνσταντίνο, αρχηγό του ελληνικού στρατού. Διαβάζουμε σχετικά σε επιστολή μακεδονομάχων προς τον Δαγκλή: «… Δεν γνωρίζομεν ακριβώς τους λόγους τους προκαλούντας την παραίτησίν σας, αλλ' αν ως υποθέσωμεν προέρχονται εκ προκαταλήψεων των εν τω αυτόθι Κέντρω συνεργαζομένων προσώπων, τούτο καθιστά έτι δυσχερεστέραν την περαιτέρω εν τη υπηρεσία παραμονή μας. Η προσωπική υμών επιβολή και το κύρος του αξιώματος σας δεν ήρκεσαν όπως αποτρέψωσι τας ανωμαλίας τας εκ των προκαταλήψεων τούτων προκαλουμένας. Πως υπό τοιαύτας συνθήκας θα δυνηθώμεν να τας άρωμεν ημείς εν τω μέλλοντι και να προστατεύσωμεν εαυτούς εν ενδεχομένη ανάγκη; Εν μέσω των καθημερινών πικριών του ενταύθα αγώνος, εν τη εποχή μάλιστα ταύτη, καθ' ήν και εν αυτή τη Θεσσαλονίκη καθ' ημέραν τα πράγματα καθίστανται μάλλον ανώμαλα, δυστυχώς αντί ενισχύσεως και θάρρους, τουναντίον απογοήτευσιν και αποθάρρυνσιν κομίζει ημίν ε-

κάστοτε το εξ Αθηνών Ταχυδρομείον. Δια τούτο λαμβάνομεν την τιμή να σας υποβάλωμεν την θερμήν παράκλησιν όπως μη εμμείνητε εις την απόφασίν σας, εφ' όσον τούτο είναι δυνατόν καθόσον εις υμάς ιδία έχομεν στηρίξει τας περί συστηματικωτέρας οργανώσεως της υπηρεσίας βλέψεις μας, αν όμως ευρίσκετε τούτο αδύνατον μετά λύπης αναγκαζόμεθα να σας διαβεβαιώσωμεν ότι, η θέσις μας θέλει καταστή επί τοσούτον δυσχερής, ώστε να μη μας επιτρέπει να παραμείνωμεν πλέον του απαιτηθησομένου χρόνου όπως καταστήσωμεν ενημέρους τους αντικαταστάτας μας ...». Υπογράφουν οι αξιωματικοί Κάκκαβος, Κουρούκλης, Ταβουλάρης, Αλ. Μαζαράκης, Οθωναίος. Ιδιαιτέρως του γράφει από το εξωτερικό και ο μακεδονομάχος αξιωματικός Κων. Μαζαράκης παρακινώντας τον να παραμείνει: «... Θεωρώ ευτύχημα ότι, αποχωρήσας υπηρεσίας μεθ' ής απ' αρχής συνεδέθην αρρήκτως, δύναμαι ν' απευθύνωμαι δι' ότι σχετίζεται με ταύτην προς υμάς, όστις υπήρξατε ο ενδεδειγμένος να αναλάβητε το βάρος αλλά και την τιμήν της Γ. Διευθύνσεως. Θα εννοήτε τώρα κατά πόσων αηδιών και μικροτήτων επαλαίσαμεν επί 3τίαν, εκτός των πικριών του εν Μακεδονία βίου, αξιωματικοί κατώτεροι κατά βαθμόν και στερούμενοι του κύρους απέναντι της Κυβερνήσεως και απέναντι των πολιτικών επιρροών συνησπισμένων φαύλων ...».

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ

Βλέπουμε λοιπόν ότι οι αξιωματικοί που αποτέλεσαν τον πυρήνα της εθνικής αναγέννησης τη δεκαετία 1909 – 1919 δεν γνωρίστηκαν τότε. Είχαν ήδη αρχίσει να μετρούν ηθικά αναστήματα και ψυχικές δυνάμεις ήδη από το 1896 και κυρίως στο καμίνι του Μακεδονικού Αγώνα την περίοδο 1904 – 1909. Από εκείνη την εποχή ακόμη ξεχώριζαν οι πατριώτες αξιωματικοί από τους ιδιοτε-

λείς, οι θαρραλέοι από τους συγκρατημένους, οι ικανοί από τους ανίκανους. Εκεί, στο πεδίο της εθνικής τιμής, μετρούνταν και μετρούσαν. Εκεί άρχισε να αναπτύσσονται σχέσεις στρατιωτικών, διπλωματικών, πολιτικών και λαού που σταδιακά γαλβανώθηκαν και οδήγησαν στο έπος που ακολούθησε. Αν δεν ολοκληρώθηκε, αιτία είναι ο διχασμός του έθνους. Γι' αυτό όμως δεν φταίνε όλοι, ούτε απ' τους φταίχτες έχουν όλοι το ίδιο μερτικό. Κάποιοι, δυστυχώς, πρωτοστάτησαν στη φθορά και κάποιοι, ευτυχώς, ξεχώρισαν στους αγώνες και τις θυσίες. Το δικό μας χρέος είναι, τώρα πια με νηφαλιότητα, να ξεχωρίσουμε τα πρόσωπα στα οποία οφείλουμε εθνική ευγνωμοσύνη. Ο Δαγκλής δεν παραιτήθηκε τελικά τον Μάιο του 1908. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους το Κομιτάτο μετασχηματίστηκε υπό την ονομασία Πανελλήνιος Οργάνωσις με την συνολική εποπτεία του αγώνα σε Μακεδονία, Θράκη και Ήπειρο και ο Δαγκλής ανέλαβε τη γενική διεύθυνση. Μετά την αποχώρηση του τον Νοέμβριο του 1909 η Πανελλήνιος Οργάνωσις ατόνησε αφού οι συνθήκες είχαν μεταβληθεί και ο αγώνας έλαβε διαφορετική πορεία.

Ανάλογη δράση προάσπισης του ελληνικού πληθυσμού προετοιμάζονταν και για τη Θράκη όπου, στις 10 Μαρτίου 1907, εστάλη για το σκοπό αυτό ο υπολοχαγός Στυλιανός Γονατάς, με το ψευδώνυμο Στέργιος Γρηγορίου, στο ελληνικό προξενείο Αδριανούπολης. Στην πόλη αυτή οι Έλληνες είχαν έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα καθώς μεταξύ άλλων λειτουργούσαν το Ελληνικό Σχολείο Αδριανούπολης με γυμνασιάρχη τον Δημήτριο Σάρρο, το Ζάππειο Παρθεναγωγείο και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Ο αγώνας όμως στη Θράκη, αν και σχεδιάστηκε, δεν ξεκίνησε αφού ανεστάλη λόγω των εξελίξεων του Κινήματος των Νεοτούρκων. Πα-

ράλληλα με τον ελληνοβουλγαρικό αγώνα διεξάγονταν και αντίστοιχος σερβοβουλγαρικός σε βορειότερες διαφιλονικούμενες περιοχές. Η δράση πάντως των Σέρβων δεν επεκτάθηκε σε περιοχές του ελληνικού αγώνα. Αντιθέτως, δράση ενάντια στα ελληνικά συμφέροντα ανέπτυξαν, υπό την καθοδήγηση των Γερμανών, οι Ρουμάνοι. Η Ρουμανία είχε επίσης αρχίσει να εγείρει αξιώσεις επί της Μακεδονίας ήδη από το 1883 όταν προσχώρησε στο Γερμανοαυστριακό στρατόπεδο. Με τη δημιουργία ρουμανοβλαχικού ζητήματος στη Μακεδονία διεκδικούσε την παραχώρηση ελληνικών σχολείων για εκμάθηση της ρουμανικής γλώσσας, τη χειροτόνηση Ρουμάνων ιερέων και την παραχώρηση αρχιεπισκοπής. Για το σκοπό αυτό διέθετε πράκτορες και χρηματικά κονδύλια προς εξεύρεση προπαγανδιστών και εξαγορά συνεργατών, ενώ χρησιμοποιούσε διάφορες συμμορίες εναντίον των Ελλήνων με καταστροφές, βιαιοπραγίες, ενίοτε και δολοφονίες. Παράλληλα στη Ρουμανία διώκονταν το ελληνικό στοιχείο με απελάσεις, καταπάτηση του δικαίου και δημεύσεις περιουσίων, ενώ έλαβαν χώρα και αιματηρά επεισόδια, εξαιτίας των οποίων διακόπηκαν οι ελληνορουμανικές σχέσεις.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η συμπάθεια του Ρουμανικού λαού προς τον ελληνικό αποκαταστάθηκε μετά από χρόνια, κατά το 1919, όταν το Ελληνικό Εκστρατευτικό Σώμα Ουκρανίας ανέλαβε την υπεράσπιση των ρουμανικών συνόρων έναντι των μπολσεβίκων. Παρέσχε τότε ο ελληνικός στρατός πολύτιμη βοήθεια στα ρουμανικά στρατεύματα να οργανώσουν την άμυνα τους εγκαίρως και να διαφυλάξουν την ανεξαρτησία της χώρας τους. Η διάσωση της Ρουμανίας από τον ελληνικό στρατό αλλά και η εκ του σύνεγγυς συναναστροφή Ελλήνων και Ρουμάνων ομαλοποίησε τότε τις

επαφές των δύο λαών. Είχε δε προηγηθεί η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων κατά τη διακυβέρνηση Βενιζέλου όταν η Ρουμανία ανάγκασε με το στρατό της το 1913 τη Βουλγαρία, παράλληλα με τη Σερβία, να αποδεχτεί την συνθηκολόγηση και να τερματιστεί ο ελληνοβουλγαρικός πόλεμος προς μεγάλη ωφέλεια της Ελλάδος, όταν ο ελληνικός στρατός είχε αποδεκατιστεί από τις κακουχίες της μακράς εκστρατείας, τη χολέρα και τις φονικότατες μάχες.

Στην Κωνσταντινούπολη εν τω μεταξύ, ο Ίωνας Δραγούμης (κωδικό όνομα Ιωαννίκιος) συνέχιζε άοκνος τον αγώνα του μαζί με τον φίλο του ανθυπολοχαγό Αθανάσιο Σουλιώτη (κωδικό όνομα Νικολαΐδης ή Ζ). Διαβάζουμε σε επιστολή του Δραγούμη στις 28 Μαΐου 1908 προς τον Δαγκλή: «… Φίλε Κύριε Συνταγματάρχα, δεν πρέπει να σας ξενίζωσιν αι υπόνοιαι των προϊσταμένων μου αρχών περί εμού. Υφίστανται από της πρώτης ημέρας της εν τη υποδούλω εγκαταστάσεως μου, δηλαδή από του 1902. Πάντα άνθρωπον μη σκεπτόμενον ως αυτοί σκέπτονται, θεωρούσιν επικίνδυνον. Όσον αφορά τους ¨ξένους¨, πιθανόν να έχωσι μικράς τινάς υπονοίας περί εμού, ως έχουσι και περί πάντων των εν Μακεδονία και Θράκη αντιπροσώπων, αλλ' ουδέν ουδέποτε ανεκάλυψαν δυνάμενον να με ενοχοποιήσει, ώστε και περί τούτου είμαι ήσυχος. Αι υπόνοιαι των ¨ξένων¨ περί εμού ειδικώς, προέρχονται κατά μέγα μέρος ως εκ του ότι είμαι υιός του κ. Δ(ραγούμη) ον φαντάζονται αρχηγόν πάσης αμύνης, ενώ ο πατήρ μου ουδέποτε ανεμίχθη εις μυστικάς ενεργείας, πάντοτε όμως παρρησία εκήρυξε την ανάγκην όπως οι ελληνικοί πληθυσμοί μη σταυρώνωσι τας χείρας όταν επιβουλεύωνται την ζωήν, τιμήν, περιουσίαν και την καθ' όλου ύπαρξίν των οι Βούλγαροι ή άλλοι. Δηλαδή εκήρυξε και κηρύττει ότι

πας τις έχει δικαίωμα νομίμου αμύνης. Και ο Ζ (Σουλιώτης) και εγώ ωμιλήσαμεν μετά του κ. Γ(ρυπάρη), όστις μας εδήλωσε ρητώς ότι ουδέποτε αυτός έγραψεν ότι "ωπλίσαμεν τον κόσμον" και ότι εγκρίνει την γενομένην ειρηνικήν όλως εργασίαν της συλλογής πληροφοριών και του καταρτισμού των ημετέρων προς οικονομικόν πόλεμον, κατά το υποβληθέν αυτώ υπό του Ζ(Σουλιώτη) σχέδιον. Θεωρεί μάλιστα ο κ. Γ(ρυπάρης) την εργασίαν ταύτην ως χρήσιμον εις την υπηρεσίαν. Επροθυμοποιήθη αμέσως να γράψη τω κ. Θ(εοτόκη), εκφράζων ρητώς τας ανωτέρω δηλώσεις του …». Τι μας πληροφορεί ο Δραγούμης; Ότι ενώ κάποιοι Έλληνες ρίσκαραν τη ζωή τους για τον εθνικό αγώνα, κάποιοι άλλοι Έλληνες, οι «συνασπισμένοι φαύλοι», τους συκοφαντούσαν από τη σιγουριά της Αθήνας εξυπηρετώντας κομματικά ή ατομικά συμφέροντα. Ο Ίων Δραγούμης υπήρξε θερμός αγωνιστής, λαμπρό πνεύμα και έντιμος πατριώτης. Τόσο ο ίδιος, όσο κι ο πατέρας του θεωρούνταν τότε αντίθετοι της κυβερνώσας παράταξης. Αμφότεροι όμως, λησμονώντας τις τότε αθλιότητες, μετεπήδησαν μετά το Διχασμό στο βασιλικό στρατόπεδο υπηρετώντας τελικά την ολιγαρχία. Ιδίως ο Ίωνας Δραγούμης, ενδεχομένως παρασυρόμενος υπό του πατρός του, ενώ μέχρι το 1916 υπηρετούσε πιστά την εθνική ιδέα, κυρίως κατά το 1920 μετεβλήθη σε λάβρο υποστηρικτή του δεσποτισμού. Προσωπική μου εκτίμηση είναι ότι αν ζούσε θα μετέβαλε άποψη κατά το 1922. Τον πρόλαβε όμως ο θάνατος αφού εκτελέστηκε το 1920 από βενιζελικούς είτε από κομματικό μίσος, όπως ισχυρίστηκαν οι ομοϊδεάτες του στα πλαίσια των εμφυλίων παθών του διχασμού, είτε από ερωτική αντιζηλία όπως ισχυρίστηκε ο Γύπαρης, φίλος του από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα.

Στα 1908 όμως κάποιοι άφρονες επιδίωκαν να οπλίσουν τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης. Διαβάζουμε επίσης σχετικά σε επιστολή του Σουλιώτη στις 28 Μαΐου 1908 προς τον Δαγκλή: «… Θα παρακαλέσω υμάς πάλιν επ' αυτού κ. Συνταγματάρχα. Είναι τόση ανάγκη εργασίας ενταύθα (Κωνσταντινούπολη), τόσον προφανής, τόσον καιρία, τόσα δύνανται να γίνουν με απλήν ειρηνικήν εργασίαν, αφ' ετέρου ενεκατεστάθην πάλιν έτσι, εργαζόμεθα με τόσην επιθυμίαν και φρόνησιν, επιτρέψατέ μοι να είπω, ώστε αληθώς μας πικραίνει η εκκρεμότης αυτή και θα είναι κυριολεκτικώς κρίμα από έλλειψιν εμπιστοσύνης ή οιονδήποτε άλλον λόγον να τα αφίσωμεν πάλιν όλα. Τα περί όπλων είναι εντελώς παράδοξα. Όπλα ενταύθα πλείστα δύναται να εύρη κανείς ευθηνότερα και ευκολώτερα ή εις Αθήνας, αλλά δεν δύναμαι να εννοήσω διατί θα οπλίζαμεν τους κατοίκους. Δύνασθαι, αν νομίζετε, να κάμετε χρήσιν των επανειλημμένων δηλώσεων του Πρέσβεως και ακόμη του ότι ουδέν κοστίζει εις κανένα, ούτε εις συνεισφοράς η πολλή αληθώς αυτή εργασία μας εδώ και ότι προ παντός άλλου θα υποβάλωμεν εις τον κ. Πρέσβυ κατάστασιν μελετημένην της Πόλεως συμφώνως προς εκείνην ην σας έχω είπη. Εκ Θεσσαλονίκης είχον επιστολήν του κ. Παλμίδου (υπολοχαγού Οθωναίου) ν' αναβάλω επ' αόριστον την εις Θεσ/νίκην μετάβασίν μου, διότι έγιναν προδοτικά τινά, συνεπεία των οποίων ήτο και η αναχώρησίς του Ζερβ (ανθυπολοχαγού Ζερβέα). Θα παρακαλέσω όπως και άλλοτε να γράψητε εις Θεσ/νίκην να μη μυούν παρά τους απαραιτήτως αναγκαίους, να αποφεύγουν τους μη εντοπίους και να διατηρήσουν εις την Οργάνωσιν τύπον υπηρεσίας, διότι φοβούμαι ότι άλλως ταχέως θα εκτεθούν όλοι …». Του απαντά επ' αυτού ο Δαγκλής: «… Τα προδοτικά τα ο-

ποία σας έγραψαν εκ Θεσσαλονίκης κατά πάσαν πιθανότητα δεν έγιναν εκεί, αλλ' εδώ ...». Δηλαδή η προδοσία είχε τη βάση της στην Αθήνα και συνεχίστηκε. Γιατί όμως και πως συνδέεται με τα όπλα που αναφέρθηκαν πριν; Στα 1908 η κυβέρνηση Θεοτόκη αγόραζε καινούργια όπλα από το εξωτερικό σε μεγάλες ποσότητες. Οι γνωστές αμαρτίες που συνοδεύουν τις κρατικές εξοπλιστικές δαπάνες υπήρχαν και τότε, ακόμα και σε βάρος ύψιστων εθνικών σκοπών. Κάποιοι αισχροκερδούσαν. Όσο περισσότερα τα όπλα τόσο μεγαλύτερη κι η προμήθεια. Ευτυχώς τελικά εκείνα τα όπλα δεν πήγαν χαμένα, αλλά το να θέλει κανείς να οπλίσει τους Έλληνες της Πόλης ήταν το λιγότερο ανόητο. Ιδίως μάλιστα όταν τα όπλα αυτά έλειπαν από εκεί που πραγματικά χρειάζονταν. Τις περιοχές της Ηπείρου, της Θράκης και της Μακεδονίας που οι Βούλγαροι εξόπλιζαν πυρετωδώς. Συνέβαιναν δηλαδή ύποπτες κινήσεις σε καιρούς, έτσι κι αλλιώς, σκοτεινούς αφού η δράση των μυστικών υπηρεσιών πολλών κρατών προετοίμαζε τις εξελίξεις που έρχονταν. Σύντομα, με το γερμανοκινούμενο πραξικόπημα των Νεοτούρκων, η κατάσταση για τον ελληνισμό θα επιδεινώνονταν ραγδαία. Ο Δαγκλής, ανώτερος αξιωματικός εγνωσμένου κύρους και εντιμότητος, αντιπάλευε διαρκώς τα φαύλα κυκλώματα της εποχής. Όσο του επετράπη βοήθησε τον εθνικό αγώνα, στην κρίσιμη μάλιστα φάση που είχε περιέλθει μετά την απομάκρυνση του Κορομηλά τον Σεπτέμβριο του 1907, που τον αντικατέστησε ο Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, και τη δολοφονία του διερμηνέα του ελληνικού προξενείου Θεόδωρου Ασκητή τον Φεβρουάριο του 1908. Υποστήριξε την μυστική Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, που ίδρυσαν οι Δραγούμης και Σουλιώτης, που μαζί με την Ηπειρωτική Εταιρεία και το Μακεδονικό

Κομιτάτο, στα τέλη Αυγούστου 1908, συνενώθηκαν στην Πανελλήνιο Οργάνωση. Επετεύχθη έτσι ενιαίος συντονισμός του εθνικού αγώνα σε Μακεδονία, Ήπειρο, Θράκη και Κωνσταντινούπολη, καθώς και διερευνητικά στη Μικρασία, υπό τη Γενική Διεύθυνση του Δαγκλή.

Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε προσαρμογή στις νέες εξελίξεις που προέκυψαν από το Κίνημα των Νεοτούρκων τον Ιούνιο του 1908 που, έχοντας την έδρα του στη Θεσσαλονίκη, επηρέαζε άμεσα τον ελληνικό αγώνα. Σημειώνει τον Ιούλιο του 1908 ο Δαγκλής σχετικά: «… διότι ενώ οι Ελληνικοί πληθυσμοί καίτοι ουδέποτε εκηρύχθησαν κατά του καθεστώτος και προσκληθέντες υπό των νεοτούρκων προς συνεργασίαν ηρνήθησαν να πράξωσιν τούτο, εν τούτοις λυσσωδέστερον παντός άλλου καταδιώκονται σήμερον εν Μακεδονία. Η τοιαύτη αμείλικτος καταδίωξις πιθανόν να εκθέση ασυνειδήτως τους Έλληνας εις συνεργασίαν μετά των νεοτούρκων. Και εκ του κέντρου Σερρών προ πολλού ανηγγέλθη η προπαρασκευή νεοτουρκικού κινήματος, ως και αι γενόμεναι υπό των νεοτούρκων προς τους ομογενείς μας βολιδοσκοπήσεις περί συμπράξεως, αίτινες όμως δεν εγένοντο δεκταί …». Βλέπουμε λοιπόν ότι παρά τις όποιες ελπίδες έτρεφαν κάποιοι στην Αθήνα, ο ελληνισμός της Μακεδονίας βίωνε άμεσα την νεοτουρκική βαρβαρότητα, υπό την υψηλή εποπτεία της Γερμανίας, λεπτομερώς σχεδιασμένη. Αρχικά παρασύρθηκε, ίσως αδικαιολόγητα και ο Δραγούμης, θιασώτης του εξελληνισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτή η αστοχία ενός τόσου λαμπρού μυαλού όπως ο Ίων Δραγούμης, δηλαδή να εμμένει σε ένα στόχο που είχε από καιρό τεθεί εκτός ιστορικής πραγματικότητας, οφείλεται κατά τη γνώμη μου στην ιδιοσυγκρασία του. Η προσωπικό-

τητα του ήταν ένα κράμα εξέλιξης και συντήρησης, ελευθερίας και απολυταρχίας, αισιοδοξίας και φόβου. Ενώ είχε συλλάβει το σφυγμό της εποχής του, του διέφευγε η ευρύτερη μεταβολή. Είχε αντιληφθεί την κοινωνική πλευρά του καιρού του αλλά όχι την πολιτική. Τον χρόνο που έρχονταν στο ιστορικό προσκήνιο τα έθνη, αυτός επιζητούσε υπερεθνική οντότητα. Ενώ όμως είχε μετρήσει καλά το δικό του έθνος, απέτυχε στα υπόλοιπα. Άλλα υπερεκτίμησε κι άλλα υποτίμησε. Υποτίμησε σίγουρα το τουρκικό έθνος που είχε ήδη σχεδιάσει να εξαφανίσει αυτό που ο Δραγούμης ονειρεύονταν. Ο ελληνισμός της οθωμανικής αυτοκρατορίας όχι μόνο δεν θα προλάβαινε να κυριαρχήσει, αλλά σύντομα θα αφανίζονταν.

Περίεργη υπήρξε η στάση του τότε υπουργού εξωτερικών Γεωργίου Μπαλτατζή, εκ των εκτελεσθέντων του 1922, τέως προέδρου του Μακεδονικού Κομιτάτου. Προκαλούσε τους αγωνιζόμενους αξιωματικούς με αόριστες συκοφαντίες για τη δράση τους, ενώ υποστήριζε παράλληλη ανεξάρτητη δράση του Καλαποθάκη, εκτός των πλαισίων της ενιαίας πια Πανελληνίου Οργανώσεως. Αντί της ομόνοιας οι κινήσεις του διέσπειραν τη διχόνοια. Διαβάζουμε σε σχετική επιστολή του, πεσόντα το 1912, τότε υπίλαρχου Βασίλειου Καψαμπέλη (κωδικό όνομα Κατσιμάνης): «… Δεν ήλθομεν εις την Μακεδονία δια να καζαντίσωμεν, ούτε αναμένομεν ανδριάντας προς αμοιβήν της εργασίας ημών. Γνωρίζομεν ότι εξ Ιουδαίας ουδέν καλόν δύναται να προέλθη. Είχαμεν όμως και έχομεν την αξίωσιν να μη προσβαλλώμεθα και να μη κηλιδούται το μέτωπόν μας …». Τους ήρωες στρατιωτικούς που, έχοντας αφήσει τη σιγουριά της πρωτεύουσας, έπαιζαν κορώνα γράμματα τη ζωή τους για το εθνικό καλό, οι άφρονες των Αθηνών δεν παρέ-

λειπαν να συκοφαντούν διαχέοντας αόριστες κατηγορίες για δήθεν διασπάθιση κονδυλίων. Ανεφύησαν δε προς το τέλος και άκαπνοι δήθεν αγωνιστές που επιδίωκαν να δρέψουν ανοίκειες δάφνες λοιδορώντας τους πραγματικούς μακεδονομάχους. Διαβάζουμε σε έκθεση του Δαγκλή προς τον Βασιλέα και τον Διάδοχο τον Ιανουάριο του 1909: «… Το Υπουργείον δείκνυται λίαν φειδωλόν εις τάς χρηματικάς αιτήσεις των κέντρων, άτινα ούτω στερούνται των απολύτως αναγκαίων αυτοίς, αι δε εργασίαι αυτών σχεδόν διεκόπησαν. Η τοιαύτη κατάστασις συνεπάγεται την παραίτησιν από πάσης περί υποδούλου ελληνισμού ιδέας. Καλόν θα ήτο αν επείθετο η Κυβέρνησις περί της εθνικής ζημίας ήν προξενεί η τοιαύτη φειδώ ενώ αφ’ ετέρου αφειδώς δαπανώνται χρηματικά ποσά εις αμοιβάς και συντάξεις. Περί της φειδούς ταύτης κυρίως παραπονείται λίαν εντόνως το κέντρον Μοναστηρίου εκ των δαπανών του οποίου απέκοψαν πολλά κονδύλια χρήσιμα και αναπόφευκτα …». Τα έγραφε βέβαια σ’ έναν βασιλιά που κερδοσκοπούσε ατομικά επενδύοντας στη χρεοκοπία της ίδιας του της χώρας. Οι αγοραπωλησίες ομολόγων βέβαια που έκανε ήταν νόμιμες. Ο Δαγκλής όμως, όπως και η πλειοψηφία των αξιωματικών εκείνη την εποχή ακόμα πίστευαν στην άδολη φιλοπατρία του Βασιλικού Οίκου. Θεωρούσαν ότι, όπως κι αυτοί, έβαζαν πάνω απ’ όλα το συμφέρον του έθνους. Τις όποιες παραφωνίες εξακολουθούσαν να τις αποδίδουν στην κομματοκρατία την οποία αντιμετώπιζαν ως κάτι χωριστό της Αυλής. Τις παράλογες συμπεριφορές βασιλιά και πριγκίπων ερμήνευαν ως επίδραση του φθοροποιού αυλικού περιβάλλοντος. Σιγά σιγά όμως οι αξιωματικοί άρχισαν να αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα. Η Αυλή έλεγχε και ποδηγετούσε τα κόμματα κι όχι το αντίστροφο. Ο

Βασιλιάς κι οι γιοί του επηρέαζαν τους αυλικούς τους κι όχι το αντίστροφο.

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ

Στην Ήπειρο ο ελληνισμός, που υπέφερε ιδιαίτερα μετά τις επαναστάσεις του κατά των Οθωμανών, αντιμετώπιζε εσχάτως και τον αλβανικό κίνδυνο. Ήδη από το 1906 λειτουργούσε η μυστική Ηπειρωτική Εταιρεία παράλληλα με δυο άλλα μυστικά σωματεία την Επίκουρο Επιτροπή και την Ηπειρωτική Αδελφότητα υπό την διεύθυνση του Δαγκλή με σκοπό «… δια παντός μέσου απελευθέρωσιν της υποδούλου Ηπείρου, εκ παραλλήλου προς τας βλέψεις και ενεργείας του Κράτους …». Διευθυντής του τμήματος Ηπείρου ανέλαβε το 1908 ο ταγματάρχης Χρήστος Μαλάμος, στο προξενείο Ιωαννίνων τοποθετήθηκε το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ο υπολοχαγός Θεόδωρος Μανέτας (κωδικό όνομα Μαντάς ή Θηρεύς που παρέμεινε μόνο για ένα τρίμηνο), στο προξενείο Αργυροκάστρου ο υπολοχαγός Νικόλαος Κοντογούρης (κωδικό όνομα Σίνης ή Άρης έπεσε το 1913) και στο προξενείο Πρέβεζας ο ανθυπολοχαγός Ιωάννης Παπαϊωάννου (κωδικό όνομα Ευμένης). Στάλθηκε επίσης ο κερκυραίος πατριώτης Μιχαήλ Λάνδος (κωδικό όνομα Νινύας ή Ξάνθος) να διατρέχει την Ήπειρο ως ασφαλιστής, ενώ γενικός πρόξενος στα Ιωάννινα ήταν ο Νικόλαος Αγκωνάκης. Στην Κόνιτσα ο ανθυπασπιστής Ιωάννης Κέντρος (κωδικό όνομα Τιτάνας ή Γιάννης έπεσε το 1913) διατέθηκε ως σύνδεσμος στον μητροπολίτη Κονίτσης Σπυρίδωνα Βλάχο (κωδικό όνομα Δρίνος) μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο, με τον οποίο το διάστημα Μάιο – Ιούλιο 1909 περιόδευσαν, προς ενίσχυση του πληθυσμού, 48 χωριά. Στη Φιλιππιάδα στάλθηκε ο ανθυπολοχαγός Παναγιώτης Γαρδίκας (κωδικό όνομα Πάνου) ενώ στον αγώνα μετείχαν πολλοί ακόμα όπως,

ενδεικτικά και μόνο, ο λοχαγός Δημήτριος Δούλης, ο δικηγόρος Νικόλαος Ζέρβας, ο δήμαρχος Καλαρρυτών Γεώργιος Σταμάτης ή Ζιάγκλης, ο σχολάρχης Κωνσταντίνος Ζήκος (κωδικό όνομα Λουκιανός), ο Βασίλειος Μπάλκος μετέπειτα δήμαρχος Πρέβεζας. Για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις είχε χρησιμοποιηθεί ο οπλαρχηγός Ιωάννης Πουτέτσης (καπετάν Καλαμάς έπεσε το 1912) με 30 παλληκάρια. Στενοί συνεργάτες του Δαγκλή υπήρξαν ο υπομοίραρχος Σπυρίδων Σπυρομήλιος (ο μακεδονομάχος καπετάν Μπούας) και ο υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Μελάς, που αν και μεταξύ τους ήταν ασύμβατοι χαρακτήρες συνέβαλλαν αμφότεροι στον ηπειρωτικό αγώνα.

Αναφέρει σχετικά σε έκθεση του ο Δαγκλής, τέλους του 1908, προς το Βασιλιά και τον Διάδοχο: «… Ο Ελληνικός πληθυσμός της Ηπείρου, καταπιεζόμενος υπό των ωπλισμένων και υπό της Τουρκικής εξουσίας υποστηριζομένων Αλβανών, αισθάνεται την μεγίστην ανάγκην να οπλισθή επίσης, και πανταχόθεν υπάρχουσι θερμαί αιτήσεις αποστολής όπλων, προς ενίσχυσιν των ομογενών ημών. Ήθελε δε ήδη εκπληρωθή κατά μέγα μέρος ο πόθος αυτών ούτος, αν μη συνιστάτο ημίν ένεκα ανωτέρων πολιτικών λόγων, η παύσις της αποστολής όπλων από διμηνίας περίπου. Ο κίνδυνος της Ηπείρου έγκειται εις την μεγάλην τάσιν των Αλβανών να επεκτείνωσιν επί ταύτης της επιρροήν των και να διεκδικήσωσιν αυτήν ως Αλβανικήν χώραν …». Ο ελληνισμός της Ηπείρου, εξουθενωμένος από την αιμορραγία των μεγάλων επαναστάσεων του 1821 και του 1854 αντιμετώπιζε πλέον μεγάλο κίνδυνο εν όψει τεκτονικών γεωπολιτικών εξελίξεων. Ήδη από το 1907 είχαν γίνει προσπάθειες προσέγγισης του αλβανικού στοιχείου για δημιουργία κοινού απελευθερωτικού μετώπου που ό-

μως δεν απέδωσαν. Τον Μάιο του 1909 ο Δαγκλής επέτυχε προσκαλώντας τον Αλβανό ηγέτη Ισμαήλ Κεμάλ Μπέη να συνυπογράψει κοινό σύμφωνο αναγνώρισης ελληνοαλβανικών συνόρων. Η ελληνική επιρροή ορίζονταν μέχρι Τεπελένι, Κορυτσά, Αυλώνα και βόρεια της γραμμής που από κοινού χαράχτηκε ορίζονταν η αλβανική επιρροή. Ο πρωθυπουργός Θεοτόκης και ο υπουργός εξωτερικών Μπαλτατζής, συμφώνησαν άτυπα, αλλά δεν δέχτηκαν να υπογράψουν επίσημη συμφωνία. Χάσαμε έτσι μια ιστορική ευκαιρία οριστικής διευθέτησης του αλβανικού ζητήματος. Ο Ισμαήλ Κεμάλ Μπέης μετά τρία χρόνια θα ανακήρυσσε τη δημιουργία Αλβανικού κράτους.

Η Πανελλήνιος Οργάνωση απέστειλε οπλισμό, κατά διαστήματα από τα μέσα του 1908 μέχρι το τέλος του 1909, μέσω Πάτρας, Αμφιλοχίας, Βόνιτσας και Κέρκυρας και ενίσχυσε κατά το δυνατόν τους δοκιμαζόμενους Ηπειρώτες. Η εργασία της περιόδου αυτής, εκτός από την άμεση στήριξη του πληθυσμού, αποτέλεσε τη βάση για την αποτελεσματική κινητοποίηση κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1912 οπότε τα ελληνικά όπλα θριάμβευσαν. Η εύκολη επικράτηση τότε της ελληνικής στρατιάς Ηπείρου παρά τις ισχνές δυνάμεις της οφείλεται στην προετοιμασία του Δαγκλή που ουδέποτε έπαυσε να ασχολείται με τα ηπειρωτικά θέματα. Αν μάλιστα ο επικεφαλής στρατηγός Σαπουντζάκης διέθετε επιθετικότερο πνεύμα η Ήπειρος θα είχε απελευθερωθεί εγκαίρως το 1912 ολοκληρωτικά.

ΣΑΜΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1908

Στη Σάμο, που επικρατούσε ημιαυτόνομο καθεστώς, επί ηγεμονίας Ανδρέα Κοπάση, αποβιβάστηκε στις 12 Μαΐου 1908 τουρκικός στρατός. Το γεγονός αυτό προκάλεσε επανάσταση των κατοίκων υπό την ηγεσία του

Θεμιστοκλή Σοφούλη που καταδικάστηκε μαζί με άλλους σε θάνατο. Οι πατριώτες δεν κατάφεραν να επικρατήσουν και πολλοί εξ αυτών προκειμένου να διασωθούν κατέφυγαν στην Αθήνα. Η σύγκρουση αυτή είχε ξεκινήσει από το 1902 όταν εκλέχτηκε πρόεδρος της Σαμιακής Εθνοσυνέλευσης ο Σοφούλης και πολιτεύονταν υπέρ της ένωσης. Οι αντίπαλοι ανθενωτικοί, οπαδοί του δεσποτισμού, αντιμάχονταν την αλλαγή του ισχύοντος καθεστώτος και κορύφωσαν της διώξεις των φιλελεύθερων ενωτικών συνεργαζόμενοι με τους Οθωμανούς. Αργότερα όμως, το Μάιο του 1912 ο Κοπάσης δολοφονήθηκε και το φθινόπωρο του ίδιου έτους ο Σοφούλης με οπλαρχηγούς και πολεμιστές επανήλθε στο νησί και κήρυξε επανάσταση στις 20 Σεπτεμβρίου με σκοπό την ένωση με την Ελλάδα. η Σάμος ενώθηκε τελικά με την μητέρα πατρίδα στις 11 Νοεμβρίου 1912.

Η ιστορία εγκυμονούσα

Ο 20ος αιώνας έκανε την εμφάνιση του εγκυμονών τεκτονικών εξελίξεων για την ανθρωπότητα. Επίκεντρο των δονήσεων ήταν η ευρύτερη περιοχή του ελληνισμού. Στις 29 Μαΐου 1903 δολοφονήθηκε ο βασιλιάς της Σερβίας Αλέξανδρος Α' μετά από κίνημα αξιωματικών και στις 2 Ιουνίου του ίδιου έτους ανακηρύχθηκε βασιλιάς ο Πέτρος Α' Καραγιώργης, στρατιωτικός, εγγονός οπλαρχηγού της σερβικής επανάστασης. Το γεγονός αυτό σύντομα θα είχε τεράστια επίδραση στην ελληνική ιστορία. Δεν ήταν όμως ασύνδετο με τις γενικότερες ζυμώσεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η τεχνητή γεωπολιτική ισορροπία κλονίζονταν ήδη και σύντομα η σύγκρουση φιλελευθερισμού και δεσποτισμού θα εισέρχονταν σε νέα κρίσιμη φάση. Ως Έλληνες όμως τι είχαμε ήδη διαπιστώσει για τη συμπεριφορά των ξένων χωρών απέναντι μας εκείνη την περίοδο; Ότι μας έκαναν τον φίλο ή τον αντίπαλο κατά το δοκούν των συμφερόντων τους. Σταθεροί φίλοι ή σταθεροί σύμμαχοι δεν υπήρξαν παρά μόνο όταν τα συμφέροντα ήταν σταθερά. Ακόμα κι όταν προσωπικότητες δείχνονταν σταθερά Φιλέλληνες παραμερίζονταν από τους συμπα-

τριώτες τους προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι δικοί τους εθνικοί σκοποί. Αυτό που παρατηρήσαμε τον 19ο αιώνα έμελε να το δούμε και τον 20ο. Διαφορά εντοπίζεται στο ότι κατά την νέα εκατονταετηρίδα θα είχε αυξημένη συμμετοχή στις εξελίξεις ο λαός. Η ιστορία θα γράφονταν εντονότερα από τους πολλούς. Οπότε η ευθύνη θα βάρυνε περισσότερο τις κοινωνίες των εθνών. Σύντομα η ηθική και το δίκαιο θα αποκτούσαν αυξημένη ισχύ αν και όχι καθολική. Γιατί ακόμα κι οι λαοί συμπεριφέρονται ανήθικα και άδικα. Συνήθως βέβαια αυτό το πληρώνουν οι ίδιοι, αλλά όχι σπάνια μαζί τους υποφέρουν άδικα και άλλοι λαοί.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ

Στο έργο του «Δύω πολιτισμοί» το 1917 ο Βλάσσης Γαβριηλίδης της Ακροπόλεως περιγράφει με εξαιρετική μαστοριά την οργανωτική λειτουργία μιας μεγάλης δύναμης. Ότι γράφει, στα χρόνια του Διχασμού και του Παγκοσμίου Πολέμου, αναφερόμενος στην Αγγλία ισχύει, πιστεύω, διαχρονικά για όλα τα ισχυρά κράτη του τότε αλλά και του σήμερα: «… Δύω συγγραφείς μεταξύ των πρυτανευόντων τώρα του πνευματικού κόσμου της Αγγλίας – των νέων – ο Βέλλοκ και ο Τσέστερτων – αυτοί οι οποίοι αφ' ότου ήρχισεν ο πόλεμος ήλλαξαν γλώσσαν, γενόμενοι λιβελλογράφοι μεν της Γερμανίας, ψαλμωδοί δε του Έθνους των – εις το περί του Συστήματος των κομμάτων βιβλίον των το οποίο εξέδωκαν συνεργαζόμενοι το 1911 αποφαίνονται καθαρά καθαρά: εις την Αγγλίαν σήμερον ουδεμία υπάρχει δημοκρατία. Και ότι το πολίτευμα, το οποίο επρόκειτο να αποβή όργανον δημοκρατίας, μετεβλήθη εις μηχανήν ολιγαρχίας. Η λέξις αυτή των κυρίων Βέλλοκ και Τσέστερτων μας δίδει την λύσιν του αγγλικού αινίγματος. Η ολιγαρχία η κυβερνώσα σήμερον την Αγγλίαν, ολιγαρχία ως είδος Εταιρίας, εις το Συμβούλιον ης ο-

ποίας παρακάθηνται τα επιτελεία των δύω κομμάτων, των Συντηρητικών και των Φιλελευθέρων – και αυτά πάλιν δεν τα λέγομεν ημείς – τα λένε οι κύριοι Βέλλοκ και Τσέστερτων, οι οποίοι μνημονεύουν ολόκληρους οικογενείας των οποίων άλλα μέλη υπηρέτουν το ένα κόμμα και άλλα το άλλο, αδερφοί και εξαδέρφοι και ανεψιοί και συμπέθεροι. Η ολιγαρχία λοιπόν αυτή δεν αποτελείται βέβαια από ιδεολόγους, από Τόμας Μορ ή από Βίκους ή από Τολστόηδες, αλλ' από ανθρώπους οι οποίοι Θεόν τους έχουν το συμφέρον εαυτών και της τάξεων των. Άλλοτε επικρατούν τα συμφέροντα των μεγάλων γαιοκτημόνων, άλλοτε τα συμφέροντα των μεγάλων βιομηχάνων, άλλοτε τα συμφέροντα των μεγάλων εφοπλιστών. Αυτοί καταβάλλουν τα εκατομμύρια δια των οποίων συντηρούνται οι δύω μηχαναί, ως ονομάζονται υπό των Άγγλων τα δύω μεγάλα κόμματα, υπό εκλογικήν έποψιν. Και αυτοί έπειτα αγοράζουν με τα χρήματά των τους τίτλους των λόρδων και τα μεγάλας θέσεις του Κράτους, αδιάφορον αν προτού κάμουν χρήματα εσκούπιζαν πατώματα, αδιάφορον αν δια να κάμουν χρήματα ετρίβησαν πολλάκις εις άρθρα του Ποινικού Κώδικος. Αυτή η Ολιγαρχία ετύπωσε την σφραγίδα της εμπορικότητος και της αρπακτικότητος επί της εξωτερικής πολιτικής της Αγγλίας. Αυτή έπνιξε όλα τα ιδανικά ενός Κράτους. Αυτή ανήγειρε τον υλισμόν εις ιδεαλισμόν. Αυτή ανύψωσεν εις δόγμα το περίφημον εγγλέζικον ρητόν: κοίταξε να κάμης χρήματα τιμίως, αλλ' οπωσδήποτε κάμε. Αυτή επί αιώνας και αιώνας ανέμιξε με την διεθνή πολιτικήν την πειρατείαν, την αρπαγήν, την αισχροκέρδειαν, την προδοσίαν. Αυτή καθιέρωσε την απιστίαν εις τας συμμαχίας. Αυτή υπερμακιαβέλισε τον Μακιαβέλην και υπεράσπισε τους χειρότερους των Παπών εις τας ραδιουργίας και τον ιησουϊτισμόν. Αυτή κατέστησε τον Χριστιανισμόν Φαρι-

σαϊσμόν και τον Φαρισαϊσμόν εμπορισμόν. Αυτή κατά βάθος ηρνήθη εις όλα τα άλλα ‘Εθνη δικαίωμα υπάρξεως και ανεξαρτησίας, δια να δύναται να τα εκμεταλλεύεται. Αυτή επενόησε τον περίφημον Αγγλικόν Ιμπεριαλισμόν, μιαν αυτοκρατορίαν κέρδους, εκμεταλλεύσεως, πλεονεξίας, λαιμαργίας. Και αυτήν την αυτοκρατορίαν ηυλόγησεν ο μεγαλύτερος των συγχρόνων φιλοσόφων Ερβέρτος Σπένσερ, βαπτίσας αυτήν με το όνομα του Εμποροβιομηχανικού πολιτισμού. Πώς όμως ελειτούργησεν η εξέλιξης αυτή του Αγγλικού Έθνους και του Αγγλικού Κράτους δια μέσου της ιστορίας του; …». Το 19ο αιώνα λοιπόν επικρατούσαν υπερεθνικά κράτη με δεσποτικές πολιτικές. Οι λεγόμενες αυτοκρατορίες. Όμως η επιδίωξη του ζην και του ευ ζην δεν ήταν κοινή για όλους. Ο δεσποτισμός για μια ακόμη φορά είχε οδηγήσει σε εκλεκτισμό. Δημιουργούσε προνομιούχες μειοψηφικές ελίτ που δέσποζαν και ελεγχόμενες πλειοψηφίες που δεσπόζονταν. Οι πρώτες ευημερούσαν, ενώ οι δεύτερες υπέφεραν. Για τις πλειοψηφίες αυτές δεν ήταν μόνο το ευ ζην που εξέλιπε αλλά κινδύνευε και αυτό ακόμη το ζην. Οι λαοί της γης ήδη από το 18ο αιώνα είχαν αρχίσει να αναζητούν τον τρόπο να βελτιώσουν τη ζωή τους. Για να το κάνουν όμως αυτό έπρεπε να αλλάξουν τα κράτη τους. Κάποιοι από αυτούς αναζήτησαν τη λύση στα εθνικά κράτη και κάποιοι άλλοι στα διεθνικά κράτη. Οι ελίτ αμύνθηκαν αρχικά με βία και καταστολή. Όταν αποτύγχαναν εφάρμοζαν μεθόδους ελέγχου των μαζών, πότε δίνοντας προνόμια και πότε δημιουργώντας διχασμούς και ίντριγκες. Κάποιοι λαοί παρασύρθηκαν και παρέμεναν ελεγχόμενοι και κάποιοι άλλοι αναζήτησαν σταθερά την προκοπή τους μέσα στο γένος τους. Όπως ακριβώς ένας άνθρωπος αναζητά τη σωτηρία και τη δύναμη μέσα στην οικογένεια του. Η έννοια του έθνους λειτούργησε τότε ως

το καταφύγιο, το πατρώο σπίτι των λαών μέσα στο οποίο διασώθηκαν και δυνάμωσαν ώστε να διεκδικήσουν ένα καλύτερο μέλλον γι' αυτούς και τα παιδιά τους. Σταδιακά, κατά τον 19ο αιώνα, ο προσανατολισμός των λαών στο έθνος τους δυνάμωνε. Γιατί όσο δυνάμωνε, τόσο οι λαοί έβλεπαν ότι η κατεύθυνση αυτή αποδίδει. Όταν μάλιστα κατά τον 20ο αιώνα οι ιστορικές συνθήκες το επέτρεψαν, αυτό πήρε γιγαντιαίες διαστάσεις. Ποιες ήταν αυτές οι συνθήκες; Ήταν αυτές που γεννήθηκαν από τον ανταγωνισμό των αυτοκρατοριών. Η αντιπαλότητα μεταξύ τους μεγάλωσε τόσο, που για να ανταπεξέλθουν όπλισαν τον λαό που μάτωσε μεν στα πεδία των μαχών του παγκοσμίου πολέμου αλλά ξανακάλυψε τα ιδανικά του. Γιατί σε τέτοιες κοσμοϊστορικές συγκρούσεις απαιτείται προσπάθεια που μόνο με υψηλά ιδανικά όπως ελευθερία, ισονομία, δικαιοσύνη, αξιοπρέπεια οδηγούνται οι μάζες στην νίκη. Για τα ιδανικά όμως δεν αρκεί η κουλτούρα, προϋποθέτουν πολιτισμό κι ο πολιτισμός προϋποθέτει έθνος. Έτσι αφυπνίστηκαν όλοι οι λαοί τότε και στράφηκαν στο έθνος τους. Δεν τα κατάφεραν όλοι το ίδιο. Τι έδειξε όμως η ιστορική συνέχεια; Ότι όσοι λαοί δημιούργησαν κράτη εθνικά, κατά κανόνα πρόκοψαν. Βελτίωσαν τη ζωή τους. Όσοι όμως παρέμεναν σε κράτη διεθνικά οδηγήθηκαν εκ νέου σε δυστυχία.

Βλέπουμε δηλαδή ότι οι ζυμώσεις της ιστορίας είχαν από πολλού ξεκινήσει πριν τη μεγάλη σύγκρουση. Ανεξάρτητα πάντως απ' τη μορφή που πήραν, επίκεντρο τους ήταν σταθερά η επιδίωξη του ζην και του ευ ζην. Έλεγε προπολεμικά, ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Αγγλίας, Λόυντ Τζώρτζ: «... ο ένας εργάζεται και όμως λιμώττει και φθείρεται. Ο άλλος ζη εν αργία και όμως διαθέτει όλα εκείνα όσα μεταβάλλουν την ζωήν εις αληθινό πανηγύρι. Ένα τέτοιο κοινωνικόν σύστημα δεν

δύναται επί πλέον να παραταθή. Η δικαιοσύνη και η καλωσύνη, αι οποίαι αποτελούν τας αιωνίας βάσεις της παγκοσμίου τάξεως, δεν συμβιβάζονται με κοινωνική σύνθεσιν η οποία χάριν της πολυτέλειας των ολίγων φθείρει εκατομμύρια ψυχών ...». Αυτό δε, που έχει θεμελιώδη σημασία για την ορθή κατανόηση της ιστορίας είναι το εξής: δεν αντιλαμβάνονται το ίδιο όλοι οι άνθρωποι, άρα ούτε όλοι οι λαοί, την έννοια του ζην ή ακόμη περισσότερο του ευ ζην. Για κάποιους ζην είναι ο χαμός του άλλου κι ευ ζην είναι η δυστυχία του άλλου. Ενώ για κάποιους άλλους είναι το αντίστροφο. Σε τι οφείλεται η ειδοποιός αυτή διαφορά; Στον πολιτισμό και τον πολιτισμό τον παράγει ο λαός. Ή τον αποδέχεται αν του τον επιβάλλουν. Αν ο λαός αρνηθεί, αν αντισταθεί κάθε προσπάθεια επιβολής καταρρέει. Στις πολιτισμικές αντοχές του κάθε λαού βρίσκεται η απάντηση στο ιστορικό γιατί. Μπορεί όμως να υπάρξει λαϊκός πολιτισμός χωρίς εθνική ταυτότητα; Μπορεί ένα σύνολο ανθρώπων, ένας λαός να αποκτήσει ταυτότητα πολιτική, χωρίς να έχει ταυτότητα πολιτισμική; Μπορεί ένα υπερεθνικό πολυπολιτισμικό κράτος να προάγει ισότιμα ζην και ευ ζην; Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα κρίνει και τις τελικές επιλογές. Πρώτα σε επίπεδο ατομικό κι εν συνεχεία σε συλλογικό. Γιατί η λαϊκή βούληση έχει αξία όταν είναι κοινή. Τότε μάλιστα σχηματίζονται και τα έθνη, με την κοινή θέληση. Τότε παράγεται και πολιτισμός. Η γλώσσα, η θρησκεία, η μουσική, οι χοροί, η εκπαίδευση, οι τέχνες κι όλα τα στοιχεία που συνθέτουν έναν πολιτισμό είναι κοινά όταν πια κοινή είναι η απόφαση να τα χρησιμοποιούμε. Πότε όμως ο κοινός τρόπος ζωής, οι κοινές συνήθειες, δηλαδή η κουλτούρα, μετασχηματίζεται σε πολιτισμό; Πότε δηλαδή αποκτά παιδεία; Πότε η συνήθεια γίνεται αγωγή; Όταν οι άνθρωποι που ζουν συλλογικά, δηλαδή

ο λαός, αποκτήσουν κοινή συνείδηση. Τότε, δια της κοινής συνείδησης, εκδηλώνεται η κοινή απόφαση για κοινή ταυτότητα. Τότε υπάρχει έθνος.

ΤΑ ΕΘΝΗ ΤΗΣ ΓΗΣ

Σε κράτη υπερεθνικά, δηλαδή σε αυτοκρατορίες, υπάρχει ίσως ενιαία κουλτούρα, αλλά υπάρχει ενιαίος πολιτισμός; Αν παρατηρήσουμε την ιστορία θα δούμε ότι είτε οι επιμέρους λαοί μιας αυτοκρατορίας συσσωματώθηκαν σε ενιαίο έθνος εντός της, είτε ένα από έθνη της επικράτησε των υπολοίπων που είτε εξαφανίστηκαν σταδιακά είτε ανεξαρτητοποιήθηκαν. Άρα κάθε πολιτισμός στην ανθρώπινη ιστορία είχε τελικά εθνικό χαρακτήρα. Παρατηρούμε επίσης ότι τελικά επιβίωναν και επικρατούσαν τα έθνη που διέθεταν ανεπτυγμένο έναντι των άλλο πολιτισμό. Περιπτώσεις βέβαια εθνών που επικράτησαν μόνο με την επιβολή της βίας υπήρξαν και θα συνεχίσουν να υπάρχουν. Αυτά όμως είναι ιστορικά φαινόμενα που προκύπτουν από τη φύση του κόσμου μας που υπόκειται στους αναπόδραστους νόμους της γέννησης και της φθοράς. Η βία δηλαδή καλύπτει το κενό που εμφανίζεται κατά την παρακμή ενός πολιτισμού. Αυτό πάντως δεν συμβαίνει πάντα. Ένας πολιτισμός μπορεί να επισκιαστεί από έναν άλλο ανώτερο, αλλά όταν παρακμάσει δίχως να εμφανιστεί αντικαταστάτης πολιτισμός, η βία, που ουδέποτε εκλείπει, τότε επικρατεί. Όταν όμως υπάρχει ακμάζων πολιτισμός η βία ηττάται.

Τα έθνη της γης, λοιπόν, διαβιούν ανάλογα με το πολιτισμικό τους χαρακτήρα. Αναλόγως συμπεριφέρονται και προς τα άλλα έθνη. Έτσι και οι συνεργασίες ή οι συγκρούσεις των εθνών καθορίζονται από την ποιότητα των πολιτισμών τους. Επειδή όμως το έθνος και κατά συνέπεια και ο πολιτισμός που αυτός παράγει είναι αποτέλεσμα της κοινής θέλησης ενός λαού, ο λαός είναι

αυτός που φέρει τελικά την ευθύνη. Κακοί ηγέτες σίγουρα μπορεί να εμφανιστούν ως φαύλοι, υποκριτές, αλαζόνες, δολοπλόκοι ή απλά ανίκανοι. Μπορεί επίσης να συγκεντρώσουν γύρω τους ακόμη και ισχυρές ομάδες ιδιοτελών συμφερόντων. Τελικά όμως, ανεξάρτητα των δυσκολιών, η κοινή απόφαση του λαού για αγώνα και αντίσταση, αν χρειαστεί ακόμα και κατά των ιδίων του ηγετών, είναι αυτή που καθορίζει την ιστορική του πορεία. Όταν μάλιστα ο λαός είναι φορέας υψηλού πολιτισμού, όταν δηλαδή είναι έθνος, τότε η δύναμη του είναι κολοσσιαία. Τότε μπορεί να γυρίζει εποχές και να διαστέλλει τις έννοιες του χώρου και του χρόνου. Το 1923 για παράδειγμα, απέχει από το 1909 μόλις δεκατέσσερα χρόνια. Δεκατέσσερα χρόνια που δείχνουν τη σχετικότητα του χωροχρόνου, αφού αυτά που συνέβησαν τότε είναι πιθανόν να μην επαναληφθούν ούτε σε δεκατέσσερις αιώνες. Ανεξάρτητα από τα λάθη των τότε ηγετών μας, η ευθύνη για τα λάθη ή τις παραλείψεις του ελληνικού λαού βαραίνει τελικά το έθνος μας. Εμείς άλλωστε τα πληρώσαμε και τα πληρώσαμε ακριβά. Το ίδιο ισχύει για όλα τα έθνη της γης. Πορεύονται κατά τους αγώνες τους και τα λάθη τους, τις επιλογές τους και τις παραλείψεις τους, τη γενναιότητα τους ή τη δειλία τους.

ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΙ

Είναι σίγουρα ευλογία των ανθρώπων όταν μεγάλοι λαοί συνορεύουν. Όταν δημιουργούν έθνη που παράγουν υψηλούς πολιτισμούς. Τότε η ανθρωπότητα προκόβει. Όταν όμως γειτονεύουν λαοί με αταίριαστους πολιτισμούς τότε, αργά ή γρήγορα, γεννώνται συγκρούσεις. Στις 10 Ιουλίου 1908 εκδηλώθηκε στη Μακεδονία το Κίνημα των νεοτούρκων με ηγέτες τον Εμβέρ Μπέη, στη Θεσσαλονίκη και τον Ναζήμ Μπέη στο Μοναστήρι. Αμφότεροι ήταν μορφωμένοι αξιωματικοί εκ-

παιδευθέντες στη Γερμανία. Σύνθημα του κινήματος ήταν η δημιουργία Συντάγματος και ο εκσυγχρονισμός του κράτους. Στις ποικίλες εθνότητες της αυτοκρατορίας υπόσχονταν άρση της καταπίεσης δια φιλελεύθερης διακυβέρνησης με ισονομία και ισοπολιτεία. Απαίτησαν όμως, απ' όλους τους αντιμαχόμενους, παύση του αντάρτικου πολέμου στη Μακεδονία. Η διακηρύξεις τους έγιναν δεκτές με ενθουσιασμό από τους ραγιάδες όλων των εθνοτήτων, αλλά και στην Ελλάδα, που πολλοί πίστεψαν ότι ο ελληνισμός θα προστατεύονταν από δίκαιους ανθρώπους. Τα αντάρτικα σώματα αποσύρθηκαν κι έτσι έληξε ο ένδοξος Μακεδονικός Αγώνας με τα βάσανα του ελληνισμού να συνεχίζονται και τον κίνδυνο να ελλοκεύει ακόμη μεγαλύτερος. Ο Ναζήμ μπέη, εκ των επικεφαλής του κινήματος, έλεγε για τους Έλληνες σε συνέντευξη του στην εφημερίδα Νέα Σμύρνη, ήδη από τις 4 Σεπτεμβρίου 1908: «… σημαίνει ακριβώς ότι είσθε οι αιώνιοι σωβινισταί. Και αλλοίμονον εις τους λαούς, οι οποίοι ευρισκόμενοι εις τοσούτον ύψος εθνικού υπερεγωϊσμού, ευρεθώσιν αίφνης κάτω εις την άσπλαγχνον πραγματικότητα. Η απογοήτευσις θα είνε φοβερά. Και εξηγούμαι καθαρώτερα: Σήμερον υπολογίζεσθε εν Ανατολή 3.000.000 περίπου ψυχών. Ήδη ευρίσκεσθε εν μειονοψηφία, τοιαύτη όμως, ώστε ενασμενίζετε κινούμενοι και απαιτούντες. Αύριον η εθνική αυτή μειοψηφία σας θα ελαττωθεί και δια τους εκτεθέντας λόγους και διότι – ακούσατε το, σας παρακαλώ, πολύ καλά – η υπάρχουσα πλειονοψηφία θα επαυξηθή …». Οι ελληνικές ψυχές βέβαια ήταν τότε πολύ περισσότερες από 3.000.000 που έλεγε ο μπέης. Περίπου τόσοι γλίτωσαν πρόσφυγες στην Ελλάδα. Το βέβαιον είναι πάντως ότι η μείωση του Ελληνισμού και ο εποικισμός αλλόφυλων σχεδιάζονταν ήδη από το 1908.

Ο πολιτειολόγος Ανατόλ λε Ρουά – Μπωλιέ δίδασκε από την έδρα του στη Σχολή των Πολιτικών Επιστημών του Παρισιού: «... ο Νεοτουρκισμός δεν είναι, ως οι πολλοί εν Ευρώπη πιστεύουσιν αρχή Φιλελευθερίας και Συνταγματικού βίου ισονομίας μεταξύ των διαφόρων Λαών της Τουρκίας, ους δήθεν ήθελον οι ιδρυταί του να ευεργετήσωσιν απαλάσσοντες αυτούς της τυραννίας. Ουδαμώς ήτο αυτή η ιδέα ήτις εγέννησε τον Νεοτουρκισμόν. Τούτον εφεύρον οι ανεπτυγμένοι αρχηγοί και οι γνωρίσαντες εκ του σύνεγγυς την Ευρώπην και την δυσμενή ως εκ της τυραννίας Δημοσίαν ενταύθα γνώμην, μόνον δια να σώσουν την χώραν των, ανακηρύσσοντες το Σύνταγμα και κερδαίνοντες την εύνοιαν της Ευρώπης προς σωτηρίαν των. Επομένως είνε το γεγονός τούτο του Νεοτουρκισμού απλή εθνική των Τούρκων πολιτική προς διάσωσιν εκ της εκμηδενίσεως και ουχί υπέρ των Χριστιανών λαών της Ανατολής ...». Δηλαδή οι Τούρκοι ελίσσονταν για να επιβιώσουν. Η οθωμανική αυτοκρατορία ήταν μεν κράτος πολυεθνικό αλλά δεσπόζονταν υπό του έθνους που την είχε ιδρύσει. Το έθνος αυτό, το τουρκικό, έχοντας αναπτυχθεί χάρη στην πολεμική του δράση, ευημερούσε σε βάρος των υπολοίπων εθνών που με τη βία ενσωμάτωσε στην αυτοκρατορία του. Είχε αναπτύξει μάλιστα συγκεκριμένο τρόπο διοίκησης που τροφοδοτούνταν αποκλειστικά από την οικονομική δραστηριότητα των υπόδουλων εθνοτήτων. Οι αλλόθρησκοι ραγιάδες δούλευαν για να ταΐζουν τους μουσουλμάνους υπηκόους. Αφενός όμως η μακρόχρονη αφαίμαξη των υποδούλων οδήγησε στη σταδιακή εξαθλίωση τους, οι επαναστάσεις αφετέρου μείωσαν δραστικά τον φορολογούμενο πληθυσμό της Πύλης. Αυτά, σε συνδυασμό με την οικονομική αιμορραγία των πολέμων, οδήγησαν την αυτοκρατορία σε οικονομική πτώση. Αλλά καθώς η αριστοκρατία δεν δέχονταν να

απολέσει πλούτο και προνόμια, το μάρμαρο πλήρωσε ο λαός. Πλέον κατά τον 20ο αιώνα υπέφερε μεγάλο τμήμα του οθωμανικού πληθυσμού, όχι μόνο οι σκλάβοι.

Οι Οθωμανοί, λοιπόν, έχοντας ανάγκη τις προσόδους που αποκόμιζαν, ανέχονταν την επιχειρηματική δραστηριότητα των Ελλήνων όπως άλλωστε και των Σέρβων, των Βουλγάρων, των Αρμενίων, των Εβραίων, των Λεβαντίνων και διάφορων άλλων ραγιάδων. Έτσι τα χρόνια που μεσολάβησαν από την Επανάσταση του 1821 μέχρι τον ερχομό του 20ου αιώνα οι υπόδουλοι Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν αναπτυχθεί εκ νέου οικονομικά. Μετά το ολοκαύτωμα σε Μακεδονία, Θράκη, Μικρασία και Πόντο κατά την εθνεγερσία, το ελληνικό στοιχείο προσπαθούσε να επουλώσει τις πληγές του. Μετείχαν μάλιστα και πολλοί Έλληνες του υπήκοοι του ελεεινού βασιλείου, που μετανάστευαν αναζητώντας στον ελληνισμό της διασποράς επαγγελματικές ευκαιρίες. Για μια ακόμη φορά οι Έλληνες έμποροι, βιοτέχνες και επιχειρηματίες δημιούργησαν οικονομική άνθηση. Ταυτόχρονα δραστηριοποιούνταν και ξένες επιχειρήσεις διαφόρων κρατών εκ των οποίων ξεχώριζαν η Αγγλία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία. Οι σκλαβωμένες περιοχές του ελληνισμού ενδιέφεραν όμως τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής όχι μόνο λόγω των επιχειρηματικών συμφερόντων τους αλλά κυρίως για τη μεγάλη γεωπολιτική τους σημασία. Για το σκοπό αυτό είχαν ισορροπήσει το Ανατολικό Ζήτημα με την από κοινού συμφωνημένη διατήρηση της τότε οθωμανικής επικράτειας.

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα όμως, στα πλαίσια του ανταγωνισμού των ευρωπαϊκών κρατών, η Γερμανία είχε αρχίσει να χαράσσει μακρόχρονη εξωτερική πολιτική που απέβλεπε στην εξάπλωση της στις περιο-

χές που άπτονται του Ανατολικού Ζητήματος. Η πολιτική αυτή παρέμενε για πολλά χρόνια μυστική και αποκαλύφθηκε μόνο όταν πλέον υλοποιούνταν. Πολλά από αυτά που διαδραματίστηκαν τον 20ο αιώνα και αφορούσαν τις αδούλωτες περιοχές του ελληνισμού, είχαν σχεδιαστεί πολλές δεκαετίες πριν. Βέβαια αντίστοιχες πολιτικές είχαν όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Χαρακτηριστικό της γερμανικής στρατηγικής ήταν στο ότι στόχευε στην ολοκληρωτική προσάρτηση του τουρκικού κράτους στη σφαίρα επιρροής της. Προσάρτηση με δύο σκέλη, την ενδυνάμωση του σε βάρος των υπολοίπων κρατών της περιοχής αφενός και αφετέρου την εθνική ομογενοποίηση του. Η πρώτη φάση της γερμανικής πολιτικής σχετικά με την Τουρκία διήρκεσε από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ου. Με το κίνημα των Νεοτούρκων εισήλθε στην τελική του φάση που έμελε να κορυφωθεί κατά τον παγκόσμιο πόλεμο. Στα πλαίσια εξυπηρέτησης των γερμανικών βλέψεων επέκτασης στην ανατολή εντάχθηκαν και οικονομικοί παράγοντες της. Για παράδειγμα η γερμανική τράπεζα Ντόιτσε Μπανκ με απεσταλμένους της, στα οθωμανικά εμπορικά κέντρα, διοχέτευε σε Τούρκους συστατικές επιστολές πιστώσεων με σκοπό να δημιουργηθεί τουρκική επιχειρηματικότητα σε βάρος της υπάρχουσας μη οθωμανικής. Σταδιακά πολλοί επιχειρηματίες πουλούσαν τις εταιρείες τους, διαφόρων κλάδων, είτε επειδή δυσκολεύονταν υπό των νέων πιεστικών συνθηκών να ανταπεξέλθουν, είτε δελεάζονταν από ελκυστικότατες προσφορές τροφοδοτούμενες από πακτωλό γερμανικού χρήματος.

Έτσι η Γερμανία επιδίωκε να διεισδύσει στην τουρκική οικονομία. Εκτός από τις ελεγχόμενες επιχειρήσεις χρηματοδότησε σειρά δημόσιων έργων, όπως λιμάνια και σιδηρόδρομους, ενταγμένα στα ευρύτερα σχέδια

της. Παράλληλα η επιρροή της στο τουρκικό στρατό διαρκώς εντείνονταν μέχρι το 1908 οπότε με το Κίνημα των Νεοτούρκων παγιώθηκε. Ο νεοτουρκισμός ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τον πανγερμανισμό. Ταυτόχρονες δράσεις της γερμανικής στρατηγικής εκτάθηκαν στο σύνολο της πολιτικής και κοινωνικής δραστηριότητας στην Τουρκία. Εφημερίδες, πολιτιστικές οργανώσεις, εργατικά σωματεία, σύλλογοι, φορείς όλου του φάσματος αποτέλεσαν αντικείμενο ελέγχου, μέσω του χρήματος, αλλά και ποικίλων μέσων επιρροής του επίσημου γερμανικού κράτους και ιδιαίτερα των μυστικών υπηρεσιών της. Το επίμαχο διάστημα επικεφαλής των γερμανικών μυστικών υπηρεσιών στην Τουρκία ήταν ο βαρώνος Μαρσάλ, ενώ στην Ελλάδα ήταν ο βαρώνος Σένγκ. Ανάλογη πολιτική εφάρμοζε το Ράιχ τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Βουλγαρία, χώρες κλειδιά για την επίτευξη των στόχων της αν και με διαφορετική βαρύτητα στο σχεδιασμό της. Στις 31 Μαρτίου 1909 επιχειρήθηκε στην Κωνσταντινούπολη αντεπαναστατικό κίνημα κατά των Νοετούρκων. Η άμεση κινητοποίηση των δυνάμεων τους από τη Θεσσαλονίκη κατέπνιξε την προσπάθεια του σουλτάνου Αμντούλ Χαμίτ που έχασε θρόνο και χαλιφάτο.

Παράλληλα, στη Θεσσαλονίκη το 1909, το ισραηλίτικο εργατικό σωματείο που είχε ιδρυθεί το 1908 μετεξελίχθηκε στο σοσιαλιστικό σωματείο Φεντερασιόν. Από αυτό ξεκίνησε αργότερα το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Το ισραηλίτικο σωματείο τότε συνεργάζονταν με τεκτονικές στοές της Θεσσαλονίκης και προσέλκυε κυρίως Βούλγαρους, Αρμένιους και λιγότερους Τούρκους εργάτες ενώ, εκτός κάποιου Πέτρου, Βούλγαρου ελληνικής καταγωγής, μέχρι το 1912 οι Έλληνες εργάτες δεν συμμετείχαν. Τα έντυπα της, όπως και οι ομιλίες, αν και ξεκίνησαν με περισσότερες, τελικά εκδίδο-

νταν σε τρεις κυρίως γλώσσες: ισπανοεβραϊκα, βουλγαρικά και γαλλικά. Το 1910 εντάχθηκε στη Διεθνή και το συντονισμό ανέλαβαν στελέχη του Διεθνούς Σοσιαλιστικού Γραφείου. Το 1911 τον ευρύτερο συντονισμό ανέλαβαν οι Βούλγαροι προσελκύοντας στελέχη από σοσιαλιστικές ενώσεις διάφορων άλλων περιοχών. Μεταξύ αυτών και η Σοσιαλιστική Ένωση Κωνσταντινούπολης όπου συμμετείχαν και Έλληνες όπως ο Στέλιος Παπαδόπουλος κι ο Νικόλαος Γιαννιός. Το 1912 η Φεντερασιόν εκφράστηκε θετικά υπέρ του δικαιώματος αυτοδιάθεσης της Κρήτης. Εκδηλώθηκε επίσης υπέρ της αυτονομιστικής κίνησης των Αλβανών. Το 1912 δε στην Κωνσταντινούπολη βρίσκονταν ως απεσταλμένος της Γερμανικής κυβέρνησης ο σοσιαλιστής Πάρβους, ενώ επίσης βρίσκονταν εκεί ο σοσιαλιστής της Φενταρασιόν Αβραάμ Μπεναρόγια. Λόγω της σύνδεσης τους, οι Τουρκικές αρχές απέλασαν ως ανεπιθύμητο, κατά την επίσημη αιτιολογία, τον Μπεναρόγια που ταξιδεύοντας με πλοίο έφτασε στον Πειραιά. Τότε οι σοσιαλιστές της Ελλάδας χωρούσαν σε ένα πατάρι. Μεταξύ αυτών οι Σπύρος Μελάς και Δημήτρης Χατζόπουλος που σύντομα αποχώρησαν. Στα γραφεία του, ιδρυθέντος προ ενός έτους, Εργατικού Κέντρου Αθηνών, όπως και σε αυτά του ΣΤΕΤ (Συνδέσμου Των Εργατικών Τάξεων) στην Πειραιώς του Δρακούλη, ο Μπεναρόγια αντικρίζει αντί της εικόνας του Μαρξ, αυτή του Χριστού. Από 'κει και πέρα θα άλλαζαν πολλά. Ο σοσιαλισμός θα μετασχηματίζονταν σε κομμουνισμό. Αυτά όμως αφορούν άλλο κεφάλαιο της ιστορίας.

ΑΓΡΟΤΙΑ, ΕΡΓΑΤΙΑ ΚΑΙ ΣΚΛΑΒΩΜΕΝΑ ΑΔΕΡΦΙΑ

Στο εσωτερικό της Ελλάδος, στο θεσσαλικό κάμπο, δολοφονήθηκε στις 8 Μαρτίου 1907 ο επτανήσιος πολιτευτής Μαρίνος Αντύπας. Ιδεολόγος πατριώτης, τραυματίας της κρητικής επανάστασης του 1896, καλλιερ-

γούσε τα κτήματα του θείου του στη Θεσσαλία με καινοτόμο τρόπο. Διέγραψε χρέη των κολίγων του, τους άμειβε με τα ¾ της παραγωγής, τους παραχώρησε την αργία της Κυριακής, εξορθολόγησε τις ώρες και τον τρόπο εργασίας τους. Είπε σε ένα από τα δικαστήρια που βρέθηκε κατηγορούμενος: «… Εις τη Θεσσαλίαν η κατάστασις είναι αθλία και η εικών απαισία. Έλληνες αδελφοί μας, γυμνοί και κάτισχνοι, εφ' ών τα οστά μόνον και η επιδερμίς προσκολλώνται, χρησιμεύουσιν ως φορτηγά ζώα των ημεδαπών τυράννων …». Εφαρμοστής του εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας, καλούσε τους αγρότες να οργανωθούν και να διεκδικήσουν τη βελτίωση της ζωής τους δίνοντας ο ίδιος το παράδειγμα. Ενόχλησε όμως τα συμφέροντα των τσιφλικάδων, αναπόσπαστο τμήμα της άρχουσας ολιγαρχίας της Αθήνας. Καθώς δεν συμβιβάστηκε προσπάθησαν να τον συκοφαντήσουν και να τον διαβάλουν. Τελικά τον δολοφόνησαν. Δεν ήταν όμως μόνος. Ο αγώνας των αγροτών συνεχίστηκε δυναμικά. Πρωτοπόρος παραστάτης του στάθηκε ο Γεώργιος Σπυρίδωνος Καραϊσκάκης, εγγονός του μέγα στρατηγού της Ελληνικής Επανάστασης, δημιουργός του Κινήματος στο Γουδί. Τελικά το άγος του θεσσαλικού κάμπου, που είχε δημιουργηθεί με την ανώμαλη ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στον εθνικό κορμό, άρχισε να αντιμετωπίζεται με τον αναδασμό της Κυβέρνησης Βενιζέλου το 1910.

Στο Λαύριο της Αττικής, επίσης, οι μεταλλωρύχοι συνέχιζαν τον Μάρτιο του 1906 τις κινητοποιήσεις τους. Μετρούσαν νεκρούς ήδη από το 1896 όταν στις 8 Απριλίου η απεργία τους κατεστάλη με βία από στρατιωτικά τμήματα. Καθώς όμως οι συνθήκες των εργατών παρέμεναν άθλιες, απέργησαν ξανά τον Μάρτιο του 1906. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι η ασχηματοποίητη ακόμα εργατική τάξη στην Ελλάδα αντιμετώπιζε συνολικά

συνθήκες ακραίας εκμετάλλευσης, ενώ απουσίαζε σχεδόν παντελώς οποιαδήποτε προστατευτική κρατική πολιτική. Το αναδυόμενο αυτό κοινωνικό πρόβλημα αντικατοπτρίζεται στις κινητοποιήσεις τον Φεβρουάριο του 1909 των καπνεργατών στο Βόλο και των λιμενεργατών στην Πάτρα τον Αύγουστο του 1908. Το παρηκμασμένο ελληνικό βασίλειο της παλαιοκομματικής ολιγαρχίας δείχνονταν ανεπαρκές όχι μόνο στα εξωτερικά αλλά και στα εσωτερικά ζητήματα.

ΑΨΟΓΟΣ ΣΤΑΣΙΣ

Τον Ιούλιο του 1907 η Τουρκία είχε ήδη απευθύνει στην Ελλάδα αυστηρή διακοίνωση για τα ελληνικά αντάρτικα σώματα της Μακεδονίας. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ακολούθησε διακοίνωση της Αυστρίας και της Ρωσίας. Οι εφημερίδες των χωρών αυτών εμφάνιζαν τους Έλληνες ως φανατισμένους κι εθνικιστές. Τα εγκλήματα όμως κατά του ελληνισμού τα απέκρυβαν, ενώ στήριζαν τους Βούλγαρους, τους θεωρούμενους «Πρώσσους της ανατολής». Το Κίνημα των Νεοτούρκων το 1908 ενθουσίασε τις χώρες της Ευρώπης και είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την ανάκληση των ευρωπαίων αξιωματικών και το πάγωμα των σχεδίων τους. Η επιρροή της Γερμανίας στερεώνονταν κι οι πολιτικοί της Αθήνας ακολουθούσαν. Περιγράφει σχετικά στα απομνημονεύματα του ο μακεδονομάχος Αλέξανδρος Μαζαράκης: «… Την εποχήν εκείνην επεσκέφθη την Μακεδονίαν ο πρώην και έπειτα πρωθυπουργός Δ. Ράλλης. Ήδη ανέφερα ότι δεν είχε ιδέαν του Μακεδονικού ζητήματος. Μόλις έφθασε χωρίς καν να ερωτήση περί τίνος πρόκειται, ήρχισεν αποτεινόμενος προς ημάς τους αξιωματικούς να μας λέγη ότι είμεθα περιττοί και πρέπει να φύγωμεν διότι με το νεοτουρκικόν καθεστώς ο ελληνισμός θα απολαύση πλέον πλήρους ελευθερίας, θα αναπτυχθή χωρίς καμμίαν ανάγκην συνδρομής και

προστασίας εκ μέρους του ελευθέρου Κράτους. Προσεπαθήσαμεν να τον πείσωμεν ότι τα πράγματα δεν ήσαν όπως τα εφαντάζετο. Ποίαι αι καθαρώς εθνικιστικαί διαθέσεις των νεοτούρκων, ποία η εθνολογική σύστασις της χώρας, αι ενέργειαι των Βουλγάρων κλπ …». Την πλάνη αυτή διόρθωσαν σύντομα οι ίδιοι οι Τούρκοι. Εν τω μεταξύ τις 21 Σεπ 1908 η Αυστρία προσάρτησε, παραβιάζοντας τη συνθήκη του Βερολίνου, τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη. Η αδύναμη Σερβία δεν μπόρεσε να αντιδράσει στην προσάρτηση που αναγνώρισε η Γερμανία, παρά τις αντιδράσεις των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1908 ο Φερδινάνδος Α' γυρίζοντας από ταξίδι στην Ευρώπη ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας και έλαβε τον τίτλο του τσάρου. Πρίγκιπας της Αυστρίας, εγγονός του βασιλιά της Γαλλίας, ανιψιός της βασίλισσας της Αγγλίας κι ανιψιός κάιζερ της Γερμανίας, ο Φερδινάνδος είχε επιλεγεί το 1887 από τις τότε δυνάμεις για ηγεμόνας των Βουλγάρων. Ως προσωπικότητα ήταν ανάλογη των συγγενών του εστεμμένων τότε της Ευρώπης. Οι Νεότουρκοι δεν αντέδρασαν σε αυτές, των γερμανικών συμφερόντων, κινήσεις. Ξέσπασαν στον ελληνισμό.

Στην Κρήτη, υπό την αρμοστεία του Ζαΐμη, διοικούσε διορισμένη από την εθνοσυνέλευση 5 μελής επιτροπή στην οποία μετείχε και ο Βενιζέλος. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1908 οι Κρητικοί ψήφισαν σε λαϊκή συνέλευση στα Χανιά την ένωση με την μητέρα Ελλάδα. Το ψήφισμα, υπογεγραμμένο από τον πρόεδρο Γεώργιο Παπαμαστοράκη και τα μέλη Χαράλαμπο Πωλογεώργη και Εμμανουήλ Μοδάτσο, δημοσιεύτηκε την επόμενη: «… Η Κυβέρνησις της Κρήτης, διερμηνεύουσα το αναλλοίωτον φρόνημα του Κρητικού Λαού, κηρύσσει την ανεξαρτησίαν της Κρήτης και την ένωσιν αυτής μετά της Ελλάδος, όπως μετ' αυτής αποτελέση αδιαίρετον και

αδιάσπαστον Συνταγματικόν Βασίλειον. Παρακαλεί την Α.Μ. τον Βασιλέα των Ελλήνων ν' αναλάβη την διακυβέρνησιν της νήσου. Δηλοί ότι μέχρι τούτου θέλει συνεχίσει να κυβερνά την Νήσον εν ονόματι της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων, κατά τους νόμους του Ελληνικού Βασιλείου. Εντέλλεται εις τας Αρχάς της νήσου, όπως, συμφώνως τω ψηφίσματι τούτω, εξακολουθήσωσι ν' ασκώσι τα καθήκοντα της υπηρεσίας των ...». Ο Ύπατος Αρμοστής που έλειπε εκτός Κρήτης δεν επέστρεψε και σχηματίστηκε νέα Προσωρινή Κυβέρνηση με πρόεδρο τον Αντώνιο Μιχελιδάκη και τους Ελευθέριο Βενιζέλο, Μίνωα Πιτυχάκη, Εμμανουήλ Λογιάδη, Χαράλαμπο Πωλογεώργη. Η πολυπόθητη ένωση όμως θα αργούσε ακόμη.

Η Ελλάς παρέμενε ακούνητη. Ούτε δέχονταν, ούτε αποκήρυττε την κίνηση. Εφηύρε την ένδοξο «άψογο στάση». Η Τουρκία πάντως κατεξευτέλισε τους «άψογους» πολιτικούς μας με κάθε διπλωματικό τρόπο. Προκάλεσε μίσος στην τουρκική κοινή γνώμη και απειλούσε ευθέως με πόλεμο. Ο σκλαβωμένος ελληνισμός ιδίως σε Μικρασία, Θράκη και Μακεδονία βρέθηκε για μια ακόμη φορά στο στόχαστρο. Η ελληνική πολιτική και διπλωματία εξαντλήθηκε σε υποχωρήσεις, διαλλακτικότητα και ακροβασίες. Έτρεμε το ενδεχόμενο πολέμου με την Τουρκία και συζητούσε τα πάντα εκτός από αυτό. Το ευτύχημα για τον ελληνισμό ήταν ότι σε αυτή τη συγκυρία η Τουρκία, χάρη στις αγώνες των Ελλήνων, είχε ήδη αποσυρθεί στρατιωτικά από την Κρήτη.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Σε αυτό το στρατηγικό εθνικό πλεονέκτημα ήταν τεράστια η συμβολή του Βενιζέλου. Αυτό το πρώτο στάδιο της δημόσιας δράσης του πολιτικού ανδρός είναι χαρακτηριστικό για να τον κατανοήσει κανείς, τόσο από τα

λόγια του, όσο και από τις πράξεις του. Δήλωνε ότι ήταν υπέρ της ένωσης. Το έκανε πράξη σύντομα. Πολέμησε με το όπλο στο χέρι, πάλεψε με την πένα του, αγωνίστηκε με το λόγο του προς αδερφούς και ξένους, προς εχθρούς και φίλους. Αλλά τα λόγια του ταίριαζαν με τις πράξεις του. Δεν έκανε άλλα από αυτά που έλεγε. Οι προθέσεις του αποδείχτηκαν ειλικρινείς. Αυτό όμως που τον διέκρινε από τους υπόλοιπους ήταν ότι είχε και συγκεκριμένο σχέδιο να προτείνει. Δεν έμενε στα λόγια, πρότεινε και το πως τα λόγια θα γίνουν πράξη και το ακόμη σπουδαιότερο, τα έκανε πράξη ο ίδιος. Έμπαινε μπροστά και αυτά που έλεγε, αυτά που πρότεινε, τα υλοποιούσε. Κι όχι μόνο έμπαινε μπροστά, όχι μόνο αναλάμβανε την ευθύνη, αλλά τα κατάφερνε. Έφερνε αποτέλεσμα. Δεν ήταν τέλειος, αλλά ήταν ο καλύτερος από αυτούς που ήταν τότε διαθέσιμοι. Ήταν ηγέτης. Γιατί χρέος του ηγέτη δεν είναι η θυσία αλλά η νίκη. Από θυσίες 'ξέραν καλά οι Έλληνες. Το 'χαν αποδείξει χιλιάδες φορές με το αίμα το δικό τους, των γυναικών τους, των παιδιών τους. Δεν 'θέλαν άλλες θυσίες. Ήθελαν νίκες. Ηγέτης με ικανότητα να φέρνει αποτέλεσμα ήταν αυτό που έλειπε μέχρι τότε. Ο ελληνισμός δεν χρειάζονταν άλλους μάρτυρες, είχε αμέτρητους, χρειάζονταν νικητές. Αυτό, που ο ίδιος είπε το 1912 στους πολεμιστές του έθνους: «… η πατρίς δεν ζητάει από εσάς να πεθάνετε γι' αυτήν, αλλά να νικήσετε …». Αυτήν ήταν η ιστορική επιταγή του έθνους κι ο Βενιζέλος ήταν Έλλην, όχι μόνο στα λόγια αλλά και στις πράξεις. Ευτυχώς δεν ήταν ο μόνος. Υπήρχαν τότε χιλιάδες που ξέραν, θέλαν και μπορούσαν. Ο καιρός ήταν μπροστά.

Ως προς την Μακεδονία η πρωτοβουλία του Καλαποθάκη για την ίδρυση ελληνικού κομιτάτου, η δράση του

Μητροπολίτη Γερμανού Καραβαγγέλη υπό την καθοδήγηση του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', η θυσία του ήρωα Παύλου Μελά που εξύψωσε το φρόνημα και η ακάματη δράση του Κορομηλά που συντόνισε τον αγώνα, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ώστε οι θυσίες χιλιάδων Μακεδόνων, με τη συμπαράσταση των υπόλοιπων Ελλήνων, τελικά να καρποφορήσουν. Βοήθησε με συνέπεια κι ο τότε πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης. Πολιτικός καριέρας, από τα τζάκια της εποχής, ξεκίνησε την πορεία του δίπλα στον Τρικούπη την πολιτική του οποίου υπηρέτησε. Μετά το θάνατο του Τρικούπη ο Θεοτόκης ηγήθηκε της τρικουπικής παράταξης, αλλά σταδιακά προσκολλήθηκε στο Στέμμα και στα κρίσιμα διαστήματα επέλεξε τελικά να ταυτιστεί με τη Βασιλεία. Υπερασπίστηκε την αρχή της δεδηλωμένης, εργάστηκε για τη στρατιωτική προετοιμασία της χώρας και παραστάθηκε στα εθνικά θέματα. Αλλά πάντα με μετριοπάθεια, αφού όταν χρειάζονταν να συγκρουστεί υποχωρούσε. Κατά το Διχασμό δε, ετάχθη ξεκάθαρα, όπως κι ολόκληρη η οικογένεια του, με την ολιγαρχία. Τα παιδιά του έκαναν επίσης καριέρα στον κρατικό μηχανισμό, ενώ ο γιος του Νικόλαος, εκ των εκτελεσθέντων του 1922, εξελίχθηκε σε πιστό υπηρέτη της Γερμανίας. Παρόμοια πορεία ακολούθησε και ο αντίπαλος του, από το άλλο πολιτικό τζάκι της εποχής, ο Δημήτριος Ράλλης γόνος κι αυτός της τότε ολιγαρχίας. Παρά τον πατριωτισμό του και τις ανανεωτικές του ιδέες, ο Ράλλης προσκολλήθηκε σταδιακά στο Στέμμα το οποίο και υπηρέτησε πιστά. Τον Μακεδονικό Αγώνα πάντως ο τότε κρατικός μηχανισμός τον στήριξε, κρυφά μεν, αλλά σταθερά. Οι προθέσεις βέβαια δεν αρκούν αν δεν συνοδεύονται από τις ανάλογες ικανότητες. Η παρακμή και οι παθογένειες του τότε κράτους σίγουρα επηρέασαν την κρίσιμη αυτή προσπάθεια του έθνους.

Την κατάσταση έσωσε η ανάληψη της γενικής επιχειρησιακής διεύθυνσης του αγώνα από τον συνταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλή.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΑΓΚΛΗΣ

Ο Παναγιώτης Δαγκλής υπήρξε αργότερα ο πρώτος Έλλην Αρχιστράτηγος της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Σουλιώτης του Αγρινίου, έφερε βαριά πολεμική κληρονομιά την οποία επιβεβαίωσε ως πανάξιος στρατηγός αφού κατά την υπηρεσία του η Ελλάς όχι μόνο έσωσε την Μακεδονία αλλά απέκτησε άρτιο εθνικό στρατό που πρωτοστάτησε στην νίκη των φιλελεύθερων εθνών κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Σε όλη του τη ζωή μετείχε των εθνικών αγώνων προτάσσοντας πάντα το συλλογικό καλό ακόμα και προς βλάβην του δικού του. Άνθρωπος πράος, καλλιεργημένος, εργατικός, οξύνους και με ψυχικό σθένος αναγνωρίζονταν από στρατιωτικούς και πολιτικούς ως εξέχουσα φυσιογνωμία. Έφιππος, ως αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, όταν χρειάστηκε οδήγησε το στράτευμα με το σπαθί στο χέρι στην νίκη. Δεν διέθετε όμως εκείνη την αρχηγική αποφασιστικότητα που απαιτούνταν ώστε να εξουδετερώσει το φαύλο αυλικό περιβάλλον του Διαδόχου. Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων ο Δούσμανης κατάφερε παραμερίζοντας τον να αναλάβει τον έλεγχο του επιτελείου. Αυτό βέβαια οφείλονταν στη κενοδοξία του Κωνσταντίνου που, μετά τις νικηφόρες εκστρατείες, εξέθρεψε στρατιά αυλοκολάκων. Για παράδειγμα, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους οι μόνοι που έδρεψαν πολεμικές τιμές ήταν ο Κωνσταντίνος κι οι επιτελείς τους. Θα περνούσε καιρός για να διδαχθεί ο λαός μας τους αληθινούς ήρωες του έπους 1912-13. Αυτό, το να παραγνωριστούν δηλαδή οι ήρωες πολεμιστές, επαναλήφθηκε και κατά το έπος του 1940, αφού οι τότε επικεφαλής επίσης απέκρυβαν τους άθλους και τα ο-

νόματα των διακριθέντων. Αρκεί κανείς να ξεφυλλίσει τα ανακοινωθέντα της εποχής. Στους πολέμους εκείνους οι ήρωες μας ούτε παρασημοφορήθηκαν καν. Μεγάλη ευθύνη βέβαια φέρει κι ο Βενιζέλος, που όχι μόνο επέτρεψε να συμβεί, αλλά συμμετείχε τότε στην εξύψωση του γοήτρου του βασιλικού επιτελείου. Αυτή η αδικία γρήγορα στράφηκε τόσο κατά του Βενιζέλου όσο και κατά της χώρας, προκαλώντας εθνικές καταστροφές.

Ο Δαγκλής υπήρξε επίσης δόκιμος λογοτέχνης, καθηγητής πυροβολικής και εφευρέτης, από το 1906, του λυόμενου ορειβατικού πυροβόλου, το περίφημο πυροβόλο Δαγκλή-Σνάιντερ. Μετά το 1912-13, που φάνηκε η μεγάλη του αξία και αξιοποιήθηκε πληρέστερα, προσέδωσε μεγάλο πλεονέκτημα στον ελληνικό στρατό. Το 1940 μάλιστα ήταν ο συντελεστής υλικού που από τακτικής πλευράς μας έδωσε την νίκη. Το 1912-13 θα μπορούσε επίσης να αλλάξει τη ροή των γεγονότων. Προ των βαλκανικών πολέμων όμως, ο Δαγκλής δεν εισακούστηκε για επαρκή προμήθεια ορειβατικών πυροβόλων. Έτσι ενώ τα βαριά πεδινά κανόνια έμειναν ως επί το πλείστον ανεκμετάλλευτα, τα ορεινά πυροβόλα, μόλις 36, έλειψαν κατά την ελληνοβουλγαρική σύγκρουση. Αν υπήρχαν θα αποφεύγαμε κατ' αρχήν τις εκατόμβες πεσόντων των εκλεκτότερων στρατευμάτων μας, όπως του 1ο Συντάγματος Ευζώνων του Διονυσίου Παπαδόπουλου, που νίκησε μεν αλλά αποδεκατίστηκε. Κυρίως όμως, το πυροβόλο Δαγκλή-Σνάιντερ, θα επέτρεπε την πλήρη εξουδετέρωση του βουλγαρικού στρατού πριν αυτός διαφύγει. Έτσι θα αποφεύγαμε πολλά από τα δεινά που ακολούθησαν αν διατηρούσαμε ακμαίες τις δυνάμεις μας. Αυτό βέβαια προϋποθέτει και ανάλογης αξίας Αρχιστράτηγο. Όπως το 1913 έτσι και το 1940 ο στρατός μας έχασε επανειλημμένα την ευκαι-

ρία της έγκαιρης εξουδετέρωσης του αντιπάλου και της πλήρους επικράτησης. Όταν όμως ο στρατός μας απέκτησε, το 1918, Αρχιστράτηγους, όπως ο Δαγκλής και κατόπιν ο Παρασκευόπουλος, θαυματούργησε. Όταν δε, το 1921 επανήλθαν οι Αρχιστράτηγοι της Κωνσταντινικής μερίδας ο στρατός μας, αν και εξακολούθησε να νικάει, οδηγήθηκε στην καταστροφή. Όπως το 1940 πίσω από τον Παπάγο κρύβονταν ο Μεταξάς, έτσι το 1921-22 πίσω από τον Παπούλα και τον Χατζηανέστη κρύβονταν ο Δούσμανης. Αυτά όμως είναι αντικείμενο άλλου βιβλίου.

Καθώς Τούρκοι και Βούλγαροι συνέχιζαν να οπλίζονται αποφασίστηκε η αποστολή 10.000 περίπου όπλων που ανέλαβε ο ανθυποπλοίαρχος Δεμέστιχας αν και ο Μακεδονικός Αγώνας, στην αντάρτικη μορφή του, έληξε το 1909. Η Μακεδονία σώθηκε μεν προσωρινά και τελικά απελευθερώθηκε το 1912-13, αλλά θα χρειάζονταν δύο ακόμα αγώνες, το 1916-18 και το 1944-45, για να παραμείνει η Μακεδονία στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνική. Αυτή η πάλη του ελληνισμού το 1904-1909, εκτός από τη διάσωση της Μακεδονίας, διέσωσε και το κύρος των αξιωματικών που ανέδειξαν την αξία τους. Ψυχώθηκε τότε ο κόσμος και συνειδητοποίησε ότι, εκτός από την άρρωστη Ελλάδα, υπήρχε και μια άλλη, γεμάτη σφρίγος, που διέθετε και αρετή και τόλμη. Σε μια κρίσιμη ιστορική συγκυρία, όταν τα σύννεφα μαζεύονταν απειλητικά, απέκτησε νέους ήρωες, νικητές. Χρειάζονταν μπροστάρηδες, για τις νέες μάχες που έρχονταν και τους εύρισκε. Ο Μακεδονικός Αγώνας έδωσε τη μαγιά.

ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ

Έγραφε αργότερα ο Πάγκαλος σχετικά με μια έκθεση που είχε δημοσιεύσει σε στρατιωτικό περιοδικό στα 1908: «… η δημοσίευσίς μου εδημιούργησε συγκίνησιν

εις τον στρατιωτικόν κόσμον. Έλαβον εκατοντάδας επιστολών εκ μέρους και αναγνωστών ακόμη συναδέλφων, οι οποίοι με ενθουσιασμόν εξέφραζον τα συγχαρητήριά των, ¨δια το θαρραλέον μαστίγωμα των ακάπνων στρατηγίσκων του Επιτελείου¨ όπως ανεφέρετο αυτολεξεί εις ομαδικήν επιστολήν αξιωματικών της φρουράς Λαρίσης. Εις την Γενικήν Διοίκησιν του Στρατού ωρισμένοι κύκλοι περί τον Διάδοχον εζήτουν να διαταχθή ανάκρισις εναντίον μου και να δημοσιευθή απάντησις επίσημος εις το περιοδικόν, ανασκευάζουσα τα γραφόμενά μου. Ο Διάδοχος (Γενικός Διοικητής δια του Νόμου Θεοτόκη) δεν ενέκρινε ούτε το έν ούτε το άλλο. Οφείλω να ομολογήσω ότι εις την περίπτωσιν αυτήν εφάνη ανώτερος και ως άνθρωπος και ως στρατιώτης. ¨Δεν έχει άδικον ο υπολοχαγός αυτός, τα εκάναμε θάλασσαν στα '97¨ είπε προς τους εισηγηθέντας την δίωξίν μου, όπως μου ανεκοίνωσε τότε ο υπηρετών εν τη Γενική Διοικήσει, στενός φίλος μου, λοχαγός του πυροβολικού Νικόλ. Κλαδάς. Ως ανέφερον ανωτέρω η κληθείσα μάχη των Φαρσάλων ήτο ασήμαντος εμπλοκή προφυλακών, αναξία οιασδήποτε μελέτης ή κριτικής. Δεν ήτο κάν μάχη. Έχει εν τούτοις μεγάλην διδακτικήν σημασίαν η έρευνα των γενομένων, διότι αποκαλύπτεται έντονα η Μεγάλη Πλάνη, που ήτο έκτοτε και έως σήμερον (1949) η αιτία πολλών ατυχιών και καταστροφών κατά τας τελευταίας πολεμικάς περιπετείας του Έθνους. Η μεγάλη Πλάνη ήτο ότι οι αξιωματικοί εκτελεσταί, επιτελικοί και ηγήτορες, δημιουργούνται εις τας σχολάς, τα γραφεία και τα επιτελεία. Η πείρα των πολέμων αντιθέτως απέδειξεν ότι μόνον οι στρατώνες και τα πεδία των ασκήσεων συμπληρώνουν την θεωρητικήν μόρφωσιν και καθιστούν αυτούς ικανούς δια την εκτέλεσιν της υψηλής αποστολής των επί του πεδίου της μάχης …».

Ο Κωνσταντίνος δεν ήταν χαζός. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ήταν κι έξυπνος. Είχε αντίληψη, ήταν προικισμένος με ισχυρή μνήμη και τον χαρακτήριζε φιλομάθεια. Αλλά στερούνταν αναλυτικής σκέψης και ευρύτητας πνεύματος. Έβλεπε το δέντρο αλλά έχανε το δάσος. Αδυνατούσε να συνθέσει περίπλοκα νοητικά σχήματα και δεν διέθετε ευελιξία σκέψης. Ο Κωνσταντίνος ήταν μικρόνους. Αυτό σε συνδυασμό με το ότι ήταν άκρως συναισθηματική προσωπικότητα προσέλκυσε τριγύρω του κόλακες που τον έβλαψαν ανεπανόρθωτα. Άκουγε ευχάριστους λόγους αλλά όχι ωφέλιμους. Ως στρατιωτικός ήταν περιορισμένων δυνατοτήτων. Είχε θάρρος, είχε καρτερία, είχε επιβολή, είχε εργατικότητα αλλά δεν διέθετε δυναμική σκέψη ούτε ταχύτητα δράσης. Ήταν καλός στρατιώτης αλλά κακός στρατηγός. Γι' αυτό κι όποτε πολέμησε μόνος του με το δικό του επιτελείο, παρά τις όποιες τακτικές νίκες, ηττήθηκε στρατηγικά. Όχι απλά ηττήθηκε, αλλά οδήγησε το στρατό του σε άτακτη φυγή και διάλυση. Το γεγονός βέβαια ότι ποτέ δεν ανέλαβε ως πολεμικός ανήρ τις ευθύνες της ήττας του, ενώ πάντα έδρεψε τις δάφνες της νίκης του, τον μικραίνει πολύ και ως άνθρωπο. Ως πολιτικός, δε, ήταν τραγικός. Βασιλεύς ων, το 1915, πολιτεύτηκε κομματικά. Κατέβηκε από το δαφνοσκεπή θρόνο του ως Νικητής Αρχιστράτηγος όλων των Ελλήνων και παρασύρθηκε από τους αυλοκόλακες να ηγηθεί μιας πολιτικής μερίδας. Πέρα από την ανεπανόρθωτη βλάβη του έθνους, έβλαψε και τον ίδιο του τον εαυτό. Οι μόνοι που ωφελήθηκαν ήταν οι αυλικοί του αφού αυτοί επί της ουσίας θα ζημιώνονταν από την πολιτική του Βενιζέλου, όχι ο Βασιλιάς. Ο Κωνσταντίνος όμως ζημίωσε τη χώρα και τον εαυτό του για να υπερασπίσει το Επιτελείο και την Αυλή του. Ήταν ένα από τα τεράστια σφάλματα του.

Ομοίως ένα από τα μεγάλα λάθη του Βενιζέλου ήταν ότι και αυτός δημιούργησε τελικά κόμμα. Για την ακρίβεια, τον παρέσυραν να δημιουργήσει κόμμα. Δεν αντιλήφθηκε ότι μόνο με την κατάργηση του κομματισμού θα διασφαλίζονταν η απαραίτητη ισορροπία. Έτσι από ηγέτης του έθνους υποβιβάστηκε σε ηγέτη κόμματος. Ακριβώς το ίδιο λάθος που έκανε κι ο Κωνσταντίνος, που από Βασιλέα καταβίβασε τον εαυτό του σε κομματάρχη. Ίσως μάλιστα κανείς απ' τους δυο τους να μην το συναισθάνθηκε καν όταν συνέβαινε και απλά να παρασύρθηκαν από τις εξελίξεις. Όμως οι ηγέτες κρίνονται από το αποτέλεσμα. Ο Κωνσταντίνος βέβαια και να ήθελε δεν θα μπορούσε να το αντιληφθεί. Δεν επαρκούσε η διανοητική του ρώμη. Του έλειπαν τα απαραίτητα, για την υψηλή αποστολή του, πνευματικά και ψυχικά προσόντα που αναμφισβήτητα διέθετε ο Βενιζέλος. Γι' αυτό και η ευθύνη του δεύτερου είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη. Όφειλε, αφού μάλιστα αποδεδειγμένα διέθετε το χάρισμα της πρόβλεψης, να εκτιμήσει ευρύτερα τις τότε συνθήκες. Ίσως βέβαια, μέσα στην έξαψη των εθνικών επιτυχιών και της ιστορικής εύνοιας να μην μπορούσε να διανοηθεί την ποταπότητα ή την ανικανότητα κάποιων. Ίσως να μην ήθελε να ριψοκινδυνεύσει κρίσιμες εξελίξεις. Ίσως να είχε εσφαλμένη πληροφόρηση. Όταν όμως είδε ξεκάθαρα τα γεγονότα να εκτυλίσσονται, όταν πια δεν υπήρχε αμφιβολία για τις προθέσεις και τις επιδιώξεις αμφοτέρων των πλευρών, τότε έπρεπε να είναι ευθύς και άτεγκτος. Η διπλωματική του δεινότητα, αυτή που δημιούργησε το κατόρθωμα της ανόρθωσης του 1910-1912 και το έπος του 1912-13, δεν κατόρθωσε να αποσοβήσει το Διχασμό. Η μετριοπαθής πολιτική του, ενώ ήταν σωτήρια τα χρόνια 1910-1915, στο Διχασμό αποδείχτηκε ανεπαρκής. Τότε έπρεπε να είναι ρηξικέλευθος στις

αποφάσεις του και να ακολουθήσει σκληρή εθνική πολιτική. Το έκανε το 1916 αφού όμως αναγκάσθηκε από τους δημιουργούς του 1909 που ξανά το 1916 του ξαναέδειξαν το δρόμο. Το έθνος του είναι ευγνώμων.

Όμως ο χρόνος που χάθηκε αποδείχτηκε κρίσιμος. Μπορεί το 1919 να είχε πλέον αποκαταστήσει πολιτικά και διπλωματικά όσα χάθηκαν το 1915, αλλά ο Διχασμός εξασθένησε το έθνος τόσο όσο να μην επαρκέσουν οι δυνάμεις του να ολοκληρώσει τη μεγάλη του εξόρμηση. Τελικά, εξ' αιτίας του μοιραίου Διχασμού, το έθνος ξέμεινε από δυνάμεις. Το 1920 ο Βενιζέλος διέπραξε το δεύτερο μεγάλο λάθος του. Αυτό το είχε εντοπίσει αργότερα κι ο ίδιος. Αντί να δείξει μετριοπάθεια, ακολούθησε σκληρή πολιτική. Αλλά τότε χρειάζονταν διπλωματία, πραότητα και καπατσοσύνη. Όχι ότι κι έτσι θα επαρκούσαν οι εθνικές δυνάμεις αλλά το τέλος θα ήταν σίγουρα ομαλότερο. Το 1920, δηλαδή, είχε ήδη κλείσει το ιστορικό παράθυρο ευκαιρίας που είχε ανοίξει το 1914. Είχε κλείσει το 1918. Οι Έλληνες της Εθνικής Άμυνας όσο κι αν πάλεψαν, δεν πρόλαβαν. Καθυστέρησαν ένα χρόνο, ο χρόνος που χάθηκε το 1915. Εφόσον ο ελληνικός στρατός αντί για το 1919 είχε πάει στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη νωρίτερα, κατά τη διάρκεια του παγκοσμίου πολέμου η εξέλιξη θα ήταν διαφορετικότερη. Όμως δεν γίνονταν να μην πάνε εκεί οι Έλληνες πολεμιστές, έστω κι αργά, έστω και διακινδυνεύοντας. Όσοι το ισχυρίζονται αυτό είναι ανιστόρητοι ή κακοπροαίρετοι. Ο ασιατικός ελληνισμός σφάζονταν από το 1821 κατά συρροή και κατ' επανάληψη. Οι διώξεις μάλιστα είχαν αποκτήσει γερμανικό σύστημα και πρόγραμμα ήδη από το 1908 με τους Νεότουρκους. Από το 1914 μάλιστα ο ελληνισμός εξοντώνονταν πλέον εντατικά. Οι σφαγές του 1922 και η εκρίζωση δεν έγιναν λόγω της εκστρατείας. Θα γίνονταν οπωσδήποτε.

Ενδεχομένως με άλλο τρόπο ή σε άλλα χρονικά διαστήματα, αλλά ο ελληνισμός ήταν ήδη προγραμμένος. Ίσως μάλιστα, παρά τη στρατιωτική ήττα, αν δεν γίνονταν η Μικρασιατική Εκστρατεία να μην σώζονταν ούτε τα 3.000.000 περίπου που σώθηκαν. Γι' αυτό και η Εκστρατεία σχεδιάζονταν, ομοφώνως, ήδη από το 1914 και με σύμπνοια ακόμη κι αυτών που αργότερα την αποκήρυξαν, όπως ο Μεταξάς. Καθυστέρησε τραγικά. Έπρεπε πάντως να γίνει πάση θυσία, αλλά έπρεπε να πετύχει. Η αιτία που ο ελληνισμός δεν πέτυχε το σύνολο των αξιώσεων του, οπωσδήποτε, γεννήθηκε το 1915 με το Διχασμό. Γι' αυτόν οπωσδήποτε δεν φταίει ο Βενιζέλος. Φταίει ίσως γιατί δεν τον αποσόβησε, αλλά δεν τον προκάλεσε, αντιθέτως, ίσως στην προσπάθεια του να τον αποφύγει ολιγώρησε δραματικά. Αλλά κι αυτό είναι θέμα άλλου βιβλίου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ

Στο γύρισμα του χρόνου πάντως, μετά την ήττα, τις αλλεπάλληλες παραχωρήσεις και τον κίνδυνο αφανισμού για μέγα μέρους του ελληνισμού η ικανή ηγεσία δεν ήταν πολυτέλεια, ήταν ζωτική ανάγκη. Από τις 2 Απριλίου 1899 είχε αναλάβει πρωθυπουργός ο Γεώργιος Θεοτόκης ως συνεχιστής της πολιτικής του Τρικούπη και υπέρμαχος των φιλελεύθερων ιδεών. Κυβέρνησε, με διακοπές, μέχρι το 1909. Όμως, αν και πανίσχυρος πολιτικά, εγκατέλειψε την μέχρι τότε ιδεολογία του και ετάχθη με τη φιλομοναρχική μερίδα. Κλασσική περίπτωση ρήτορα πολιτικού που ήταν μεγάλος στα λόγια αλλά μικρός στα έργα. Εισήγαγε και προώθησε νομοσχέδιο αναδιοργάνωσης του στρατού, που ψηφίστηκε το 1904, που κατ' ουσίαν, δια της συσταθείσης Γενικής Διοικησης, παρέδιδε το στράτευμα στη βασιλική αυλή. Διοικητής των ενόπλων δυνάμεων ορίζονταν ο Διάδοχος με το επιτελείο του ενώ οι πρίγκιπες, βασιλόπαιδες, όπως

τους έλεγαν τότε, κατείχαν διάφορες νευραλγικές θέσεις, ο καθένας με τη δική του αυλή,. Αυτό βέβαια συνέβαινε ούτως ή άλλως και μέχρι τότε, αλλά πια θεσμοθετούνταν με πλέον κραταιότερο σύστημα, εξέλιξη που εκτός του ότι αυτό δεν συμβάδιζε με τη φιλελεύθερη φύση και τις καταβολές του ελληνικού στρατεύματος, γκρέμιζε τις ελπίδες που υπήρχαν για αναγέννηση των ενόπλων δυνάμεων του έθνους ενόψει φλεγόντων ζητημάτων επιβίωσης. Οι θεωρούμενοι ως υπαίτιοι της παρακμής και της ήττας τίθονταν επικεφαλής. Περιγράφει ο φιλοκωνσταντινικός Επαμεινώνδας Μάλαινος στο έργο του Ιστορία Ξενικών Επεμβάσεων: «… ο Λ. Παρασκευόπουλος υποστηρίζει ότι δεν έπρεπε ν' ανατεθή εις τους κατ' ουσίαν ανευθύνους βασιλόπαιδας η άσκησις διοικήσεως. Η άποψις του είναι ορθή. Κατά ποίον όμως τρόπον θα ήτο δυνατή η απαγκίστρωσις των ενόπλων δυνάμεων από τους όνυχας του κομματισμού, του όχι μόνο τότε αλλά πάντοτε φθοροποιού; …».

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να κάνω μια παρένθεση. Ο Μάλαινος, στο αξιόλογο προαναφερθέν έργο του, ενώ περιγράφει πολύ εύστοχα την ιστορία από την οποία τον χωρίζει χρονική απόσταση αιώνος, εκφράζεται με εμπάθεια για σύγχρονα του πρόσωπα και γεγονότα. Αναπτύσσει δε απόψεις και περιγραφές που ενώ είναι κατά μεγάλο μέρος αληθείς, παραμένουν στο σύνολο τους εσφαλμένες. Γιατί μια αλήθεια όταν είναι λάθος έστω και κατά 5% ή 10% δεν είναι αλήθεια παρά ένα καμουφλαρισμένο ψεύδος. Το ίδιο παρατηρεί κανείς και σε ιδεολογικά αντίθετους, εξίσου αξιόλογους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης, αλλά και σε πολλούς άλλους. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στην ανθρώπινη αδυναμία, ανεξαρτήτως πνευματικού διαμετρήματος, να ιστοριογραφεί σύγχρονα γεγονότα. Αναφέρομαι πάντα στους έχοντες καθαρή

πρόθεση κι όχι σε αυτούς με δόλο. Γιατί υπάρχουν δυστυχώς και οι στρατευμένες πένες, έναντι λογιώ λογιώ αντιτίμων. Οι απόψεις βέβαια ανθρώπων που έζησαν τις εποχές που εμείς μελετούμε είναι πολύτιμες και προσωπικά αναζητώ σε αυτές πληροφορίες και δεδομένα ως υλικά οικοδόμησης γνώσης. Όμως η ιστορία, πιστεύω, είναι ολοκληρωμένη όταν συντίθεται από ανθρώπους που τους χωρίζει απόσταση τουλάχιστον εκατό ετών από τα συμβάντα. Προσπάθεια βέβαια που είναι πετυχημένη, όταν είναι συλλογική. Με αυτό μου το σκεπτικό, τις απόψεις μου στο βιβλίο αυτό παραθέτω ως λόγο προς αντίλογο διαλόγου εθνικής αυτογνωσίας. Η προτροπή μου, κοντολογίς, είναι η εξής: διαβάστε όσο μπορείτε περισσότερο πριν κατασταλάξετε γνώμη.

Η άποψη λοιπόν του φιλομοναρχικού Μάλαινου ήταν πως η Διοίκηση του Διαδόχου και των λοιπών πριγκίπων διασφάλιζε ότι τα πολιτικά κόμματα δεν θα παρέμβαιναν στο στράτευμα. Μα οι πρίγκιπες και η Αυλή γενικότερα, ήταν κόμμα. Το βασικότερο απ' όλα τα κόμματα της εποχής. Λειτουργούσε ως κόμμα, παρενέβαινε ως κόμμα, διόριζε ως κόμμα, συντηρούσε ως κομματικό στρατό τους αυλικούς και συχνά ο ίδιος ο Διάδοχος όπως και τ' αδέρφια του συμμετείχαν ενεργά στις προεκλογικές εκστρατείες. Καθώς μάλιστα είχαν το κατοχυρωμένο από το σύνταγμα ανεύθυνο και ατιμώρητο, χρησιμοποιούσαν το θεσμό της Βασιλείας για να εκμαυλίζουν συνειδήσεις με ανταλλάγματα. Όχι απλά ήταν η Αυλή μέρος του διεφθαρμένου κομματισμού, αλλά ήταν πυλώνας της διαφθοράς και αιτία της παρακμής. Η δύναμη, η εξουσία και ο πλούτος που εξασφάλιζε η σχέση με την Αυλή προσέλκυσε κάθε φιλόδοξη και φιλοχρήματη προσωπικότητα που δια παντός μέσου επιδίωκαν να μετέχουν του αυλικού περιβάλλο-

ντος. Έτσι ενισχύθηκε τότε η φιλομοναρχική μερίδα του τόπου, κύρια αλλά όχι μόνη, εκπρόσωπος των δυνάμεων του δεσποτισμού.

Ήδη λοιπόν από τις 25 Μαρτίου 1900 είχε ψηφιστεί από την κυβέρνηση Θεοτόκη Νόμος περί Γενικής Διοικήσεως του στρατού την αρχηγία του οποίου αναλάμβανε ο Διάδοχος. Στις 9 Ιουλίου 1903 ο νόμος τροποποιήθηκε με την κατάργηση, μεταξύ άλλων, του άρθρου περί αλλοδαπού οργανωτού. Στις 20 Ιουνίου 1904 τροποποιήθηκε εκ νέου. Ακόμη κι αυτό όμως το σχέδιο εκσυγχρονισμού του στρατού που οριστικοποιήθηκε το 1904 από την κυβέρνηση Θεοτόκη, ο Οργανισμός του Διαδόχου ή Οργανισμός Θεοτόκη όπως αποκαλούνταν επίσης, δεν τηρήθηκε. Ο ίδιος ο Γεώργιος Θεοτόκης παραδέχεται, σε σχετικό έργο του το 1911, ότι: «… Η πλήρης εφαρμογή του οργανισμού 1904 εν ειρήνη ήτο αδύνατος …». Στα 1905 έγινε δεκτή η εισήγηση του Δούσμανη για προσωρινή αναστολή του προκειμένου να ολοκληρωθούν οι εξοπλιστικές αγορές. Από τους ξένους δανειστές, στα πλαίσια του τότε μνημονίου, επιβάλλονταν πολιτική ισοσκελισμένου προϋπολογισμού που δεν επέτρεπε θαρραλέες αποφάσεις για το στράτευμα. Έπρεπε να διαλέξουν ή εκπαίδευση κι αναδιοργάνωση ή αγορά όπλων. Επέλεξαν το δεύτερο. Η χώρα αγόρασε τότε πάνω από 100.000 τουφέκια μάνλιχερ που παρελήφθησαν μέχρι το 1908, παραγγέλθηκαν 144 πεδινά και 24 ορειβατικά πυροβόλα που παρελήφθησαν μετά το 1909 και προμηθεύτηκε εξαρτήσεις για 30.000 στράτευμα. Τα υπόλοιπα αναγκαία στρατιωτικά είδη εξέλιπαν σχεδόν παντελώς, αφού για την ολοκλήρωση των εξοπλισμών αυτών, παραμελήθηκαν παντελώς οι υπόλοιπες ανάγκες του στρατεύματος, πολλές εκ των οποίων ουσιώδεις. Μειώθηκε επίσης η διάρκεια της θη-

τείας και καθιερώθηκε το εφεύρημα των απαλλαγέντων, των επικαλούμενων «κουραμπιέδων». Όσοι μπορούσαν και ήθελαν απέφευγαν να υπηρετήσουν εξαγοράζοντας το χρόνο θητείας τους. Σφαίρες και οβίδες πάντως δεν αγοράστηκαν αρκετές, καθώς το 1909 αντιστοιχούσαν μόλις 19 σφαίρες για κάθε τουφέκι, που μας έλειψαν το 1912-13, οπότε και οι ξιφολόγχες των μάνλιχερ αναγκαστικά θαυματούργησαν στα χέρια των Ελλήνων πολεμιστών.

ΠΑΘΟΓΕΝΕΙΕΣ

Περιγράφει σχετικά ο τότε υπεύθυνος επικεφαλής της Διεύθυνσης Υλικού Πολέμου συνταγματάρχης Ζορμπάς: «… εν ώ κατά το σχέδιον επιστρατεύσεως του 1908 προς εφοδιασμόν του στρατεύματος εχρειάζοντο 60 εκατομμύρια φυσίγγια, εις τας Αποθήκας του Κράτους δεν υπήρχε ούτε εν εκατομμύριον, και δη την εποχήν καθ' ήν ηπειλείτο εχθρική εισβολή …». Γι' αυτό ο Ζορμπάς ετέθη επικεφαλής του Κινήματος του 1909 παρότι ήταν μειλίχιος και ευπειθής αξιωματικός. Αν το χειμώνα του 1908-1909 ξεσπούσε πόλεμος, ήταν πολύ πιθανό να επαναλαμβάνονταν το αίσχος του 1897. Γιατί πέραν των παραπάνω εξοπλισμών ουδέν άλλο έγινε για την πολεμική προετοιμασία του έθνους. Πήγαν κάποιοι αξιωματικοί στο εξωτερικό για μετεκπαίδευση αλλά παραμελήθηκε το βασικό, η ενιαία εκπαίδευση και το ενιαίο πολεμικό δόγμα. Ο Διάδοχος επιθυμούσε η εκπαίδευση του στρατού να γίνει από τη Γερμανία, αλλά επειδή αυτή καθυστερούσε ν' απαντήσει, καθυστερούσε κι η Ελλάς, ενώ και η αναδιοργάνωση του ναυτικού που ανατέθηκε στον Γάλλο ναύαρχο Φουρνιέ αργότερα ματαιώθηκε.

Το Γενικό Επιτελείο του Διαδόχου γνωμάτευε τότε ότι η Ελλάς μπορούσε, κατά το μέγιστον, να συγκροτήσει

πολεμικό στράτευμα 30.000 κατά τον Δούσμανη ή 60.000 κατά τον Μεταξά. Μεγαλύτερο στρατό ο πρωθυπουργός Θεοτόκης το θεωρούσε, κατά την έκφραση του «όνειρο θερινής νυκτός». Αν δεν γίνονταν το Κίνημα του 1909 συνεπεία του οποίου το έθνος παρέταξε τελικά στους βαλκανικούς πολέμους πάνω από 100.000 στράτευμα, αν μέναμε στους σχεδιασμούς για 30-60.000, δεν θα μπορούσαμε να ανταπεξέλθουμε, ιδίως κατά τον ελληνοβουλγαρικό πόλεμο. Το στράτευμα τότε αποτελούνταν εν ειρήνη από 10.000 στρατιώτες εκ των οποίων οι 7.000 ήταν αποσπασμένοι σε άσχετες υπηρεσίες κάνοντας τους χωροφύλακες και τους γραφιάδες εξυπηρετώντας συχνά μικροκομματικά συμφέροντα. Σε υπηρεσία έμεναν μόνο 3.000 εκ των οποίων οι 2.700 ήταν νεοσύλλεκτοι. Αποτέλεσμα αυτής της τακτικής ήταν οι στρατεύσιμοι εν ενεργεία ή απολυμένοι να παραμένουν παντελώς ανεκπαίδευτοι. Σε περίπτωση πολέμου δηλαδή, αξιωματικοί και οπλίτες θα καλούνταν στα όπλα απροετοίμαστοι. Την ίδια εποχή η Σερβία μπορούσε να παρατάξει 200.000 και η Βουλγαρία 300.000 εκπαιδευμένα και πλήρως εξοπλισμένα στρατεύματα. Η μειονεκτική θέση της χώρας που ήταν ορατή απ' όλους, οπωσδήποτε ήταν κι απ' τους κυβερνώντες.

Σημαντικό για την κατανόηση της ιστορίας μας είναι το γεγονός ότι οι εγχώριες δεσποτικές δυνάμεις, που συστρατεύθηκαν γύρω από το πρόσωπο του Κωνσταντίνου, προσδέθηκαν στο άρμα της γερμανικής πολιτικής. Ο λόγος είναι ότι η Γερμανία ήταν ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του δεσποτισμού στην Ευρώπη. Αυτός ο λόγος όμως συγκαλύπτονταν από διάφορα ιδεολογήματα που εναλλάσσονταν κατά τις περιστάσεις. Ένα

από αυτά ήταν ο πανσλαβισμός. Οι φιλομοναρχικοί στην Ελλάδα δικαιολογούσαν την εχθρότητα τους έναντι στη Σερβία ή τη Βουλγαρία ή τη φιλία τους προς τη Ρουμανία προτάσσοντας ως ύψιστο κίνδυνο του ελληνισμού τον πανσλαβισμό. Οι ίδιοι όμως δεν δίσταζαν να ανατρέψουν τη στάση τους όταν το επέβαλαν οι συνθήκες. Εξαφανίζονταν ο κίνδυνος του πανσλαβισμού όταν παρέδιναν, για παράδειγμα, την Καβάλα στους Βούλγαρους; Όχι. Ποια όμως ήταν η σταθερά των αποφάσεων τους; Η εξυπηρέτηση της γερμανικής πολιτικής, γιατί μέσω αυτής εξυπηρετούνταν ο δεσποτισμός στην Ελλάδα. Με βάση αυτό οι Κωνσταντινικοί, δηλαδή οι φιλομοναρχικοί, μετέβαλαν κατά τις περιστάσεις τη συμπεριφορά τους απέναντι στη Σερβία, τη Βουλγαρία, την Τουρκία και τις υπόλοιπες χώρες.

Η πρώτη επανεκκίνηση

Η διατήρηση και η ενίσχυση του μοναρχικού καθεστώτος στην Ελλάδα ήταν ο κυρίαρχος στόχος των εγχώριων δεσποτικών δυνάμεων. Η εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων έρχονταν σε δεύτερη μοίρα. Με αυτό το πνεύμα σχεδιάστηκε και η αναδιοργάνωση του στρατεύματος που μετά την ήττα του 1897 ήταν εθνική απαίτηση. Την προσέγγιση του στρατεύματος από τους μοναρχικούς, μπορούμε να την κατανοήσουμε στο ακόλουθο απόσπασμα του Επαμεινώνδα Μάλαινου από το έργο του Ιστορία Ξενικών Επεμβάσεων: «… Εκτός των άλλων αιτιάσεων κατά της κυβερνήσεως η αντιπολίτευσις εχρησιμοποίει και την καθυστέρησιν της οργανώσεως της εθνοφυλακής, δια την οποίαν προέβαλεν έντονον αξίωσιν, ουχί προς τον σκοπόν της ενισχύσεως των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας, αλλά δια να επιτύχει τον εξοπλισμόν του λαού και δι' αυτού την ανατροπήν του καθεστώτος …». Αυτά στα 1860. Τι μας λέει δηλαδή ο Μάλαινος, που εκφράζει τις μοναρχικές απόψεις; Ότι όσοι, ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, φώναζαν για την ενίσχυση του στρατού δεν ήθελαν την προετοιμασία του έθνους για να απελευθε-

ρώσουν τα σκλαβωμένα αδέρφια τους αλλά να ανατρέψουν το βασιλικό καθεστώς. Αυτός είναι ο πυρήνας της συμπεριφοράς των δεσποτικών δυνάμεων του τόπου. Κυρίαρχο μέλημα τους ήταν η διατήρηση του καθεστώτος. Η ολοκλήρωση των εθνικών θεμάτων έρχονταν γι' αυτούς σε δεύτερη μοίρα. Αν μάλιστα υποπτεύονταν ότι τα εθνικά θέματα μπορεί να έβλαπταν τη δική τους κυριαρχία δεν δίσταζαν, προκειμένου να προστατεύσουν την εξουσία τους, να βλάψουν τα ελληνικά συμφέροντα. Την πολιτική αυτή ο εγχώριος δεσποτισμός την ακολούθησε απαρέγκλιτα από τον 19ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Γιατί μπορεί η βασιλεία να έσβησε, οι δεσποτικές δυνάμεις όμως παραμένουν. Το είδαμε αυτό στην περίπτωση της Κρήτης, της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου όταν οι Έλληνες επαναστάτες διαρκώς εγκαταλείπονταν από τους κυβερνώντες της Αθήνας, οι οποίοι φρόντιζαν να καρπώνονται οι ίδιοι οφέλη, προνόμια κι εξουσία ταυτιζόμενοι με τα ξένα συμφέροντα και ζημιώνοντας την εθνική υπόθεση. Το είδαμε στην περίπτωση του δημοσίου χρέους, στην περίπτωση των τσιφλικιών στη Θεσσαλία. Το είδαμε στην περίπτωση του ελληνοτουρκικού πολέμου. Το είδαμε στον Μακεδονικό Αγώνα.

Συνεχίστηκε, για δυστυχία του έθνους, στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, στο διχασμό, στην μικρασιατική εκστρατεία, στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, στον εμφύλιο αλλά και μεταπολεμικά. Στη δεκαετία του '50 για παράδειγμα, οι δεσποτικές δυνάμεις που εκ νέου ανέλαβαν την εξουσία με τον φιλογερμανό βασιλόφρονα Παπάγο, όταν ως πρωθυπουργός απομάκρυνε του στρατεύματος την αφρόκρεμα των νικηφόρων στρατηγών αδυνατίζοντας επικίνδυνα το στράτευμα. Για ποιο λόγο; Μην τυχόν και κινδυνέψει το καθεστώς. Η ίδια ακριβώς νοοτροπία που υπήρχε και το 1940, η ίδια που

υπήρχε και το 1920-22 και το 1915. Η ίδια αυτή νοοτροπία που υπήρχε ήδη από το 1860 συνεχίστηκε μέχρι την Κύπρο το 1974. Συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας. Το στράτευμα ενισχύεται τόσο όσο να μην κινδυνέψει το καθεστώς, όχι όσο απαιτεί η εθνική άμυνα. Αναζητώντας λοιπόν, στα πλαίσια της εθνικής μας αυτογνωσίας, τη ρίζα αυτού του σύγχρονου προβλήματος διαβάζουμε τη συνδετική αιτία της δράσης της Ενωμένης Αντιπολίτευσης όπως περιγράφεται εύστοχα από τον Βλάση Γαβριηλίδη στο τελευταίο του άρθρο το 1920: «…Και τι άλλο κάμνετε σεις, διαμφισβητούντες την εξ ενστίκτου αυτήν σοφίαν του Ελληνικού Λαού, παρά να ομολογείτε ότι θα προτιμούσατε την καταστροφήν της Ελλάδος από την καταστροφήν των Δεσποτάτων σας; …». Ο Γαβριηλίδης, φύση μοναχική και καλλιτεχνική, θερμός πατριώτης, ούτε για βενιζελικός μπορεί να κατηγορηθεί, ούτε για βασιλικός. Παρότι οπαδός των ειρηνικών αλλαγών είχε δει στα 1920 την πραγματική αιτία της τότε αντιπολίτευσης. Γιατί λοιπόν ο ελληνισμός οδηγήθηκε στην Μικρασιατική Καταστροφή; Για να σωθούν τα δεσποτάτα. Δεν ήταν ούτε ανόητοι, ούτε τρελοί. Ήταν συμφεροντολόγοι.

Η εγκατάλειψη βέβαια του νικηφόρου στρατού επί ένα χρόνο, από το 1921 ως το 1922, νηστικό και ασύντακτο στα βάθη της Μικρασίας χωρίς σχέδιο αμύνης είναι πράξη προδοτική. Εξίσου προδοτική είναι η εγκατάλειψη της υπεράσπισης του άμαχου μικρασιάτικου ελληνισμού. Τόσο σε επίπεδο προετοιμασίας αλλά ακόμη και την ύστατη ώρα με ψεύδη και παραπλάνηση ο πανάρχαιος ελληνισμός της Αιολίας και της Ιωνίας αφέθηκε να σφαγεί από τον εχθρό. Αναφύεται λοιπόν αναπόδραστα το ερώτημα, υπήρξαν προδότες; Η γνώμη μου είναι ναι. Όχι όλοι, εκ των πρωταγωνιστών, αλλά σίγουρα κάποιοι από αυτούς πρόδωσαν συνειδητά. Για-

τί προδοσία προϋποθέτει πρόθεση, βούληση να βλαφτεί το έθνος. Πως όμως μπορούμε να ξέρουμε τι είχαν μέσα στην ψυχή τους; Ίσως αν μπορούσαμε να τους κοιτάξουμε στα μάτια να καταλαβαίναμε ή αν τους είχαμε ζήσει από κοντά να είχαμε καλύτερη εικόνα. Αλλά αυτό δεν γίνεται. Άλλωστε όλοι τους έχουν πια απολογηθεί στον Κριτή των Πάντων. Γι' αυτό είμαι της γνώμης ότι η ιστορική μας μελέτη οφείλει να αναζητά πράξεις κι όχι προθέσεις. Όταν η πράξη είναι προδοτική είναι προδότης κι ο φταίχτης. Τώρα αν ήθελε να προδώσει ή πρόδωσε κατά λάθος, ιστορικά δεν έχει σημασία. Αλλά ακόμα κι αν δικάζαμε η ετυμηγορία, ανεξαρτήτως ποινής, θα ήταν η ίδια. Όσοι πρόδωσαν ήταν προδότες, εξ αμελείας ή μη. Είτε το ήθελαν είτε όχι. Ιδίως όταν αυτοί που πρόδωσαν το 1922 εγκαταλείποντας το στρατό νηστικό και αφήνοντας τους Ίωνες και τους Αιολείς να σφαγούν, είχαν, οι ίδιοι, ήδη προδώσει το 1915 παίρνοντας το μέρος της Γερμανίας, το 1916 παραδίνοντας την Καβάλα στους Βούλγαρους, στέλνοντας το Δ' Σώμα Στρατού αιχμάλωτο στο Γκαίρλιτς και το 1917 πολεμώντας, με τους επίστρατους, πισώπλατα τον ελληνικό στρατό και τους συμμάχους που μάχονταν στη Μακεδονία εναντίον των Γερμανών και Βουλγάρων εισβολέων. Όλα αυτά βέβαια δικαιολογούνται εν μέρει από το φανατισμό ενός εμφυλίου πολέμου και από τη μικρότητα κάποιων εγκεφάλων, αλλά σίγουρα κατά ένα μέρος οφείλονται και σε ανθρώπους που συνειδητά επιδίωξαν το προσωπικό τους όφελος ακόμα κι αν ζημιώνονταν η πατρίδα.

Όλα αυτά έχουν μεγάλη σημασία για να καταλάβουμε το γιατί έπραξαν όπως έπραξαν οι πρωταγωνιστές της ιστορίας στο ξεκίνημα του 20ου αιώνα. Τι επιδίωκαν οι μεν και τι οι δε. Σχετικά με τους υψηλόβαθμους αξιωματικούς αναφέρει ο Πάγκαλος στα απομνημονεύμα-

τα του: «... Οι ανώτεροι, ως θα ίδωμεν, είχον πάθη ψυχικήν αρτηριοσκλήρωσιν και ουδεμία δύναμις ήτο ικανή να τους αφυπνίση από τον λήθαργον της εγκληματικής αδιαφορίας των δια τα παθήματα και τας ταπεινώσεις που υφίστατο η Πατρίς. Οι καλύτεροι εξ αυτών εξύπνησαν από το μαστίγιον των κατωτέρων των, ανένηψαν, ενεκολπώθησαν με θέρμην τας αρχάς της επαναστάσεως και προσέφεραν μεγάλας υπηρεσίας εις τους κατόπιν ενδόξους αγώνας ...». Η γενικότερη ιστορική πορεία του Πάγκαλου, που φτάνει μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, έχει βέβαια πολλά σημεία που χρήζουν διερεύνησης. Όχι όμως την περίοδο που μελετάμε. Ουδείς άλλωστε, από εχθρούς και φίλους, δεν αμφισβήτησε τον πατριωτισμό και τη στρατιωτική του αξία. Ομολογώ ότι, σε πρώτη ανάγνωση, με ξένισε το απόλυτο ύφος του και οι τσεκουράτες διαπιστώσεις του. Δυστυχώς, σε αυτή την περίπτωση έχει δίκιο. Η πλειοψηφία των υψηλόβαθμων αξιωματικών ήταν τότε αδιάφοροι και ψυχικώς παγωμένοι. Δεν διέθεταν την απαραίτητη εκείνη φλόγα που χρειάζονταν για να φωτιστεί το έθνος. Δεν ήταν όμως όλοι έτσι, υπήρξαν κι εξαιρέσεις. Φωτεινή εξαίρεση ο Παναγιώτης Δαγκλής που ως ανώτερος αξιωματικός δεν σταμάτησε στιγμή να συμμετέχει στους εθνικούς αγώνες. Υπήρχαν κι άλλοι.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠ. ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗΣ

Πρωτοπόρος ήταν επίσης ο εγγονός του μεγάλου ήρωα του 1821, ταγματάρχης Γεώργιος Σπυρίδωνος Καραϊσκάκης. Βουλευτής Ευρυτανίας ήδη από το 1906 πρωτοστάτησε στην οργάνωση του λαού και των στρατιωτικών. Όσο δυναμικός ήταν στις δημόσιες υποθέσεις, τόσο πράος και χαμηλών τόνων ήταν ως άνθρωπος. Ανένταχτος κομματικά, λοιδορήθηκε σχεδόν απ' όλες τις παρατάξεις, αλλά αγαπήθηκε από τον απλό λαό. Αγνός πατριώτης, εργάστηκε άοκνα για τα εθνικά θέ-

ματα. Ηγήθηκε του δυναμικού αγροτικού κινήματος στη Θεσσαλία και πέτυχε μετά τον μεγάλο αιματηρό αγροτικό ξεσηκωμό του 1910, επί πρωθυπουργίας Δραγούμη, να υιοθετηθεί πολιτική επίλυσης του αγροτικού ζητήματος από την νέα κυβέρνηση που ακολούθησε, του Βενιζέλου. Τότε, το 1910, ξεκίνησαν οι απαλλοτριώσεις τσιφλικιών, αναδασμός της γης και μέτρα στήριξης των αγροτών. Στο στράτευμα οργάνωσε τους υπαξιωματικούς, σε μυστικό σύνδεσμο υπέρ ανορθώσεως του στρατού και του έθνους. Ο σύνδεσμος αυτός των υπαξιωματικών απαίτησε από τους αξιωματικούς να αναλάβουν δράση και διατήρησε με δυναμικό τρόπο την αποφασιστικότητα του κινηματιών στο Γουδί. Όταν βέβαια το έθνος επανεκκίνησε στις 15 Αυγούστου 1909 τότε όλες οι δυνάμεις του σταδιακά αφυπνίστηκαν ώστε να επιτύχουμε το έπος του 1912-13. Ο σπινθήρας όμως της επανεκκίνησης της εθνικής φλόγας δόθηκε από τον Γεώργιο Καραϊσκάκη. Ο ίδιος ουδέποτε διεκδίκησε δάφνες, ούτε ασχολήθηκε με όσους επιχείρησαν να τον συκοφαντήσουν. Μίλησε με τις πράξεις του. Η διατήρηση όμως της ιστορικής μνήμης, η εθνική αυτογνωσία, είναι δική μας υποχρέωση.

Τα έθνη βεβαίως έχουν ανάγκη από ηγέτες. Ο ελληνικός λαός πάντως απέδειξε πολλάκις ότι όταν στερείται ηγετών τους δημιουργεί. Εν ανάγκη και με το ζόρι. Τέτοια περίπτωση ήταν το κίνημα του 1909. Δεν ήταν όμως μόνο ο διεθνής ορίζοντας που σκοτείνιαζε για τον ελληνισμό. Το ίδιο το ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε ζητήματα επιβίωσης. Ήταν χρεωκοπημένο, με φαύλη κομματοκρατούμενη διοίκηση και χαμηλό βιοτικό επίπεδο για την πλειοψηφία του λαού που στέναζε από την υπερφορολόγηση. Στις 3 Δεκεμβρίου 1908 επιδόθηκε ψήφισμα των Συντεχνιών της Αθήνας δια του οποίου γνωστοποιούσαν στην Κυβέρνηση και τη Βουλή ότι α-

δυνατούσαν να πληρώσουν νέους φόρους. Στις 18 Φεβρουαρίου 1909 οι Συντεχνίες υπέβαλαν υπόμνημα στον Βασιλιά σχετικά με την υπερφορολόγηση αλλά και την αλλαγή της δημόσιας διοίκησης. Ο θεσμός της βασιλείας όμως αδυνατούσε να υποστηρίξει τη λαϊκή αντίληψη που ήθελε ο βασιλιά πατέρα και προστάτη του λαού. Δεν ήταν όμως κατάσταση που προέκυψε ξαφνικά, όπως ισχυρίζονται πολλοί ανιστόρητοι, καθώς είχε βάθος πολλών δεκαετιών.

Διαβάζουμε στο κείμενο του Ιωάννη Σπηλιωτάκη με τίτλο Ξύπνα Ρωμιέ και Κάτω το ρουσφέτι από το 1881: «… Για να λείψη το ρουσφέτι και οι ρουσφετιλίδες μαζή, χρειάζεται να βγή από το μυαλό μας κείνο, που οι πολιτικοί μας εβάνανε, πως τάχατες Σύνταγμα θα ειπή λευθεριά και ευτυχία, και πως αν αλλάξουμε το Σύνταγμα, πάει η λευθερία μας και η ευτυχία μας. Ψέμματα και των πολιτικών ενέργειες είναι ούλ' αυτά …» και συνεχίζει παρακάτω: «… Οι ψευτοβουλευτάδες μας τώρα είναι το πάν. Αυτοί μας ορίζουν, και μας κάνουν ότι θέλουνε, που θα ειπή μας τυραγνάνε. Τούτο το κακό δεν θα μας γινότανε, αν ο Θεός μας είχε στο έλεός του, και μας άνοιγε τα μάτια. Όταν κάναμε το Σύνταγμα με δυό ποδάρια μοναχά, θα βλέπαμε πώς, ή ο Βασιλιάς ή η ψευτοβουλή, με τον καιρό θα γινότανε ο τύραννός μας. Θα βλέπαμε πώς χρειαζόντανε ή να το κάνουμε με τρία ποδάρια ή να μην το κάνουμε καθόλου. Και μπορούσαμε να το κάνουμε με τρία ποδάρια, χωρίς να 'χουμε μιλιόρδους, αν μας ερχόντανε στο νού, πως κι οι προπάτορές μας δεν είχανε μιλιόρδους …». Το Κίνημα του 1909 είχε ρίζες πολύ πίσω από την ήττα του 1897 ή τη χρεοκοπία του 1893. Ούτε είχε πολιτειακό χαρακτήρα. Τους αγνούς Έλληνες πατριώτες τους ενδιέφερε η προκοπή του έθνους. Αν τα κόμματα ή ο βασιλιάς συνέβα-

λαν σε αυτή την κατεύθυνση τα υποστήριζαν. Αν όχι τα πίεζαν. Η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού όχι μόνο δεν ήταν αυτοσκοπός, αλλά οι πατριώτες επέμεναν μέχρι τελευταίας στιγμής να αφυπνίσουν τους θεσμούς.

Διαβάζουμε σε σχέδιο υπομνήματος του Δαγκλή προς τον Βασιλέα: «… Ο Στρατός και η μεγάλη πλειονότης του λαού έχουσι την δικαίαν απαίτησιν να τεθήτε επί κεφαλής της εργασίας προς αποτίναξιν της σηπεδόνος εξ ής πάσχομεν και προς αναγέννησιν του έθνους και να χαράξητε την προς ταύτην άγουσαν οδόν επιμένοντες πλέον εις αυτήν απαρεγκλίτως και διαρκώς …». Το υπόμνημα αυτό που γράφτηκε στα τέλη Ιουνίου 1909 δεν στάλθηκε ποτέ. Η δυναμική λύση του αδιεξόδου ήταν ήδη μονόδρομος. Το λαό και την άρχουσα ολιγαρχία χώριζε άβυσσος. Ίσως δεν ήταν τότε ορατή απ' όλους αφού πολλοί πίστευαν ότι προς χάρην του έθνους και των φλεγόντων ζητημάτων έπρεπε κάθε ιδεολογική διαφορά να παραμεριστεί. Η ιστορική εξέλιξη όμως έδειξε καθαρά ότι οι δεσποτικές δυνάμεις του τόπου ήταν αμετακίνητες στη θεώρηση τους. Αυτό επιβεβαιώθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Σχετικό με την ψυχοσύνθεση των βασιλοφρόνων είναι το εξής απόσπασμα του Δημητρίου Βουτετάκη στα 1935: «… ο αείμνηστος Ιωάννης Τσουδερός ιατρός, πατήρ του νύν Διοικητού της Εκδοτικής Τραπέζης κ. Εμμ. Τσουδερού, όστις είχε βαθείαν παρατηρητικότητα και εύστοχον διατύπωσιν των σκέψεων του, μας ανέφερε μια μέρα που συζητούσαμε για την Ελληνική ράτσα μερικά περιστατικά των προγόνων του – ως γνωστόν δε οι Τσουδεροί είνε από τις αρχαιότερες Αρχοντοοικογένειες της Κρήτης – που προκαλούν την υψηλοτέραν συγκίνησιν. Που θα έφθανε αυτή η ράτσα εάν μία βαθύνους

Κυβέρνησις ελάμβανε τα μέτρα που εχρειάζοντο δια την επί τα βελτίω αναπαραγωγήν της και όχι επί τα χείρω, ως σχεδόν συμβαίνει σήμερον; …»! Αυτά γράφονταν μετά τον Διχασμό, μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Γράφονταν στις παραμονές ενός νέου βασιλικού πραξικοπήματος, της επιβολής ενός δεσποτικού καθεστώτος και την έκρηξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Βλέπουμε λοιπόν, ως παράδειγμα, ότι η ευγονική σαν βάση της δημιουργίας ανώτερης φυλής αλλά και η διάκριση των ανθρώπων σε ευγενείς και μη, είναι δείγματα ιδεολογικής διασύνδεσης των οπαδών του δεσποτισμού σε όλο το φάσμα του χωροχρόνου. Συνδετική είναι επίσης η σχέση τους με τη αγαπημένη τους Γερμανία, ως πρόμαχο του δεσποτισμού, που πολλοί απ' αυτούς υπηρέτησαν και στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ενώ απόγονοι τους συνεχίζουν μέχρι και σήμερα, με πλέον συγκαλυμμένο τρόπο. Μόνο που στην εποχή μας ο δεσποτισμός έχει διαχυθεί γεωγραφικά πέραν του ιστορικού του κέντρου. Η καταγραφή αυτών των ιστορικών συνδέσεων του χθες με το σήμερα είναι απαραίτητα βήματα της εθνικής μας αυτογνωσίας. Για να καταλάβουμε το παρόν μας και το πώς θα βελτιώσουμε τη ζωή μας, πρέπει πρώτα να καταλάβουμε το παρελθόν μας και το πώς κάποτε τα καταφέραμε ή το γιατί κάποτε αποτύχαμε.

Έτσι θα κατανοήσουμε και τις συνθήκες υπό τις οποίες γίνεται αναγκαία η επανεκκίνηση του έθνους, όταν τρεμοσβήνει στην καρδιά του η φλόγα της προόδου και της ευημερίας. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Κινήματος του 1909. Εποχή όπου, εκτός από τα εσωτερικά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, το Έθνος των Ελλήνων αντιμετώπιζε παράλληλα με τον κίνδυνο

απώλειας του κράτους και απειλές ανείπωτης εθνικής καταστροφής. Ίσως μάλιστα, με την πολυτέλεια της χρονικής απόστασης, να μπορούμε να πούμε ότι η επανεκκίνηση τους έθνους καθυστέρησε. Ίσως αν γίνονταν μια δεκαετία νωρίτερα να είχαμε πολύ καλύτερα αποτελέσματα. Όταν όμως κανείς βιώνει στο παρόν του μια εποχή, δεν είναι πάντα εύκολο να αποφασίσει σαν πατριώτης πράξεις που απαιτούν όπλα στραμμένα κατά ομοεθνών του. Οι κινηματίες του 1909 ένιωθαν καλά το βάρος των αποφάσεων τους. Γι' αυτό και πριν κινηθούν εξάντλησαν κάθε άλλη εναλλακτική. Γι' αυτό και περίμεναν όσο τους επέτρεπαν οι συνθήκες, μέχρι που ο κίνδυνος είχε πια ζυγώσει. Γι' αυτό και μέχρι τελευταίας ώρας επιδίωκαν εξομάλυνση. Γι' αυτό και επέλεξαν με πείσμα τη μέση οδό. Δεν έκαναν όμως ούτε ένα βήμα πίσω στον στόχο τους. Στην αναδιοργάνωση του στρατού και την ανόρθωση του έθνους. Τα κατάφεραν σε μόλις 2 χρόνια. Ούτε ένας από αυτούς δεν πλούτισε ενώ σχεδόν όλοι πολέμησαν στην πρώτη γραμμή πιστοί στον όρκο τους. Πολλοί από αυτούς έπεσαν ηρωϊκά μαχόμενοι για το έθνος. Τώρα αν κάποιοι άκαπνοι ισχυρίζονται ότι αυτοί θα τα κατάφερναν καλύτερα, ας το αποδείξουν. Όχι όμως γεμίζοντας τις δικές τους τσέπες, αλλά ωφελώντας τον ελληνικό λαό. Γιατί αυτοί οι κινηματίες του 1909 έβαλαν τα θεμέλια της ανόρθωσης της Ελλάδας. Σε αυτούς χρωστάμε, εμείς οι σημερινοί Έλληνες την ευημερία μας. Το ότι ζούμε ελεύθερα και το ότι ζούμε καλά. Τίποτα βέβαια σε αυτόν τον κόσμο δεν κρατάει αιώνια. Δεν μπορούμε δηλαδή, επειδή οι πρόγονοι μας αγωνίστηκαν, να θέλουμε εμείς να ζούμε όμορφα εσαεί. Αν θέλουμε να διατηρήσουμε την ελευθερία μας και την καλοπέραση μας, πρέπει κι εμείς ν' αγωνιστούμε. Εγκαίρως, πριν φτάσουμε πάλι στο ση-

μείο να χρειαζόμαστε εκ νέου επανεκκίνηση. Γι’ αυτό πρέπει να ξέρουμε την ιστορία μας. Για να μάθουμε τι πρέπει να πράξουμε.

Καθώς πάντως οι Έλληνες αρέσκονται να διαφωνούν, έτσι και το 1909 υπήρχαν ουκ ολίγες, μεταξύ των συμφωνούντων περί της γενικής πορείας, διαφωνίες. Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα έβλεπε τους κυβερνώντες να διασύρουν στη χώρα και να εγκαταλείπουν τους υπόδουλους αδερφούς. Η Τουρκία συνέχιζε να διώκει και να υβρίζει τον ελληνισμό ενώ απειλούσε με πόλεμο για την Κρήτη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις δείχνονταν για μια ακόμη φορά κυνικές. Ο υπουργός εξωτερικών Γεώργιος Μπαλτατζής ζητούσε τηλεγραφικώς από τον τότε πρεσβευτή Νικόλαου Δηλιγιάννη στη Γαλλία στις 13 Μαΐου 1909: «… Σας ανακοινώνω προσωπικώς με την μεγαλειτέραν μυστικότητα το ανωτέρω δια να καταστήσω δυνατόν όπως αναμετρήσετε τον κολοσσιαίον κίνδυνον τον οποίον διατρέχομεν. Ενεργήσατε το ταχύτερον πλησίον του κ. Κλεμανσώ, αφήνοντες να εννοήση, εί δυνατόν, ότι ο βασιλεύς εξετέθη τόσον πολύ είς το κρητικόν ζήτημα, βασιζόμενος επί των δηλώσεων και διαβεβαιώσεων του (του Κλεμανσώ). Εις αυτόν (τον Κλεμανσώ) απόκειται τώρα να σώση τον Βασιλέα και την Ελλάδα …». Η απάντηση του πρέσβεως από το Παρίσι πληροφορούσε: «… Ο πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου Γ. Κλεμανσώ, καίτοι ασθενών, με εδέχθη εις μακράν ακρόασιν, κατά το διάστημα της οποίας τω ωμίλησα λεπτομερώς, σύμφωνα με το πνεύμα των τηλεγραφημάτων και οδηγιών σας. Αφού με ήκουσε προσεκτικώς, ο κύριος Κλεμανσώ μου είπε: Αι αξιώσεις σας δεν γίνονται δεκταί ευνοϊκώς επειδή είσθε ανίσχυροι. Είσθε οι περισσότερον αδύνατοι εξ όλων των βαλκανικών κρατών …». Ομοίως απάντησαν όλοι οι ξένοι υπεύθυνοι. Η Ελλάς ανίσχυρη δεν μπορούσε να έχει ι-

σχυρά ερείσματα. Παρά τη βασιλική διπλωματία των Αθηνών οι κυβερνώντες εισέπρατταν από αδιαφορία έως εχθρότητα. Ο Βασιλεύς Γεώργιος έλεγε με στόμφο στον πρέσβη της Αγγλίας: «... Η θέσις της ελληνικής δυναστείας απέναντι του λαού γίνεται αφόρητος, αν δεν πραγματοποιηθεί η ένωσις της Κρήτης. Προτιμώ να παραιτηθώ ...». Οι προστάτιδες δυνάμεις όμως προειδοποιούσαν στις 13 Ιουνίου 1909 με τη διακοίνωση τους: «... Πάσα προσπάθεια μεταβολής του καθεστώτος εν Κρήτη θα ηρμηνεύετο ως πρόκλησις εναντίον της Τουρκίας και θα συνηπήγετο κατάστασιν, ολιγώτερον ευνοϊκήν της σημερινής ...». Ο βασιλιάς βεβαίως δεν παραιτήθηκε. Ο λαός, όμως, όντως ασφυκτιούσε, όχι μόνο για τα εξωτερικά ζητήματα αλλά και τα εσωτερικά χάλια. Το κοινοβούλιο αποτελούσε στόχο πετροβολιστών μετά χλευασμών και ύβρεων. Για μια ακόμη φορά ο βασιλιάς άλλαξε πρωθυπουργό προς εκτόνωση της ηλεκτρισμένης ατμόσφαιρας. Τον Θεοτόκη διαδέχτηκε ο Δημήτριος Ράλλης. Αυτός φέρθηκε ακόμη μαλακότερα έναντι των Τούρκων που απειλούσαν να αποσύρουν τον πρεσβευτή τους από την Αθήνα και να στείλουν τα πολεμικά τους πλοία στην Κρήτη και ζητούσαν από το ελληνικό βασίλειο να αποκηρύξει εγγράφως τους Κρητικούς. Οι Άγγλοι πίεζαν προς αυτή την κατεύθυνση. Οι γαλαζοαίματοι συγγενείς της ελληνικής βασιλικής οικογένειας παρέμεναν αμέτοχοι.

Ο Διάδοχος Κωνσταντίνος, τηλεγραφούσε ως εξής στη γυναίκα του, που επισκέπτονταν τον αδερφό της στη Γερμανία: «... Αθήναι, 3 Αυγούστου 1909. Προς την αυτής βασιλικήν υψηλότητα, την πριγκήπισσαν Σοφίαν, Κρόμπεργκ Γερμανίας. Σε παρακαλώ να εκθέσης προς τον αυτοκράτορα το άμεσον του κινδύνου τον οποίον διατρέχομεν. Η πολιτική, η ακολουθουμένη από μηνών παρά της Τουρκίας, δεν αφήνει καμμίαν αμφιβολίαν

περί των αληθών της προθέσεων. Με χιλίας προφάσεις και χρησιμοποιούντες το επιχείρημα της δήθεν εξάψεως της κοινής γνώμης, εξάψεως δημιουργηθείσης υπό της επισήμου ή αποκρύφου τουρκικής κυβερνήσεως, οι Τούρκοι κατώρθωσαν να περατώσουν τας παρασκευάς των, εμποδίζοντες συγχρόνως την Ελλάδα να οπλισθή. Εξ άλλου και ολίγον κατ' ολίγον εσυνήθισαν την κοινήν γνώμην της Ευρώπης εις την ιδέαν του πολέμου. Και τέλος δια των κλιμακηδόν βαινουσών προκλήσεών των επείσθησαν ότι η επέμβασις των ευρωπαϊκών δυνάμεων είνε ελάχιστα πιθανή. Αι έντονοι φιλειρηνικαί δηλώσεις της Πύλης δεν παρέχουν επαρκή εγγύησιν, είτε διότι ο Χιλμή – μέγας βεζύρης – θα παρασυρθεί υπό των γεγονότων, είτε διότι θα παραιτηθή. Μόνη η προσωπική επέμβασις του αυτοκράτορος Γουλιέλμου υπέρ της ειρήνης θα παρεμποδίση τον πόλεμον ...». Ο επίδοξος αρχιστράτηγος των Ελλήνων, εκλιπαρούσε τη βοήθεια του Κάιζερ. Η τακτική της παρακλητικής διπλωματίας του 1897 εξακολουθούσε. Ο ίδιος επικεφαλής, ο Κωνσταντίνος, παρά τη δεκαετή αναδιοργάνωση του στρατού του υπό την εποπτεία του, έτρεμε το ενδεχόμενο του πολέμου με τους Τούρκους. Στις 5 Αυγούστου 1909 ο ευρωπαϊκός στόλος κατέπλευσε στα Χανιά και κατέβασε την ελληνική σημαία κόβοντας το κοντάρι στο φρούριο Φιρκά. Ο ελληνισμός, για μια ακόμη φορά, ταπεινώνονταν από την ανάξια ξενόδουλη ηγεσία του. Αυτή τη φορά όμως οι Έλληνες ήταν προετοιμασμένοι.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1909

Ξημερώνοντας το Δεκαπενταύγουστο του 1909 ο ελληνικός στρατός κινήθηκε στο Γουδί. Επικεφαλής ήταν ο συνταγματάρχης Νικόλαος Ζορμπάς. Στρατιωτικός σύμβουλος του Τρικούπη όταν στα 1882 θέλησε να εκσυγχρονίσει το στράτευμα. Ίδρυσε, τότε, μεταξύ άλλων την σχολή εφέδρων αξιωματικών και αγόρασε τρία θω-

ρηκτά με τα οποία θεμελιώθηκε η θαλάσσια υπεροχή, αμφότερα υπερπολύτιμα κατά την μεγάλη εθνική εξόρμηση. Την ναυτική κυριαρχία της χώρας μάλιστα εξασφάλισε πλήρως, μετά το Γουδί, με τον εκσυγχρονισμό του στόλου και την αγορά του θωρηκτού Αβέρωφ, για τα οποία μερίμνησε προσωπικώς. Πρώην διοικητής της Σχολής Ευελπίδων και της Σχολής Υπαξιωματικών, επικεφαλής της Διεύθυνσης Υλικού Πολέμου. Αξιωματικός πράος, συνετός και μετρημένος. Αγαπητός στους συναδέλφους του, δίχως αρχηγικότητα, αποδείχτηκε ιδανικός αρχηγός. Το γεγονός ότι πριν απ' αυτόν αρνήθηκαν να τεθούν επικεφαλής ο συνταγματάρχης Δούκας Βακάλογλου, ο συνταγματάρχης Θρασύβουλος Μάνος και ο συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Ψαρροδήμος, στάθηκε ευεργετικό για την πατρίδα. Η ακλόνητη μετριοπάθεια του Ζορμπά εξασφάλισε την ομαλή πορεία προς την ανόρθωση του έθνους σε πολύ κρίσιμη καμπή της ιστορίας μας. Ασφαλώς δέχτηκε πολύ κριτική από εχθρούς και φίλους, πράγμα αναπόφευκτο λόγο της φύσης του εγχειρήματος, αλλά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία ουδείς στρατιωτικός, σε ανάλογη περίπτωση, τα κατάφερε καλύτερα από αυτόν. Ο Ζορμπάς πάντως ανέλαβε τη διεύθυνση του κινήματος, δεν το εμπνεύστηκε, ούτε το σχεδίασε.

Κάθε ένοπλη δράση, ανεξάρτητα αν ονομαστεί επανάσταση, στάση ή κίνημα, έχει κόστος τόσο για τους συμμετέχοντες ατομικά όσο και για το εθνικό ή κοινωνικό σύνολο. Αυτοί λοιπόν που οργανώνουν και συμμετέχουν σε τέτοιες δράσεις προσδοκούν ότι τα οφέλη που επιδιώκουν είναι περισσότερα από το κόστος. Όταν μάλιστα είναι πατριώτες, άνθρωποι ανιδιοτελείς και αποσκοπούν στο κοινό όφελος, τότε το κύριο μέλημα τους είναι το σύνολο να ωφεληθεί περισσότερο απ' ότι θα ζημιωθεί. Πολύ περισσότερο όταν σκοπός τους είναι η

σωτηρία της πατρίδας, όταν προσέχουν μήπως αντί να τη βοηθήσουν την πάρουν στο λαιμό τους. Αυτό είναι θεμελιώδες για την κατανόηση του τρόπου δράσης των κινηματιών του 1909. Σίγουρα υπήρξε και μερίδα αριβιστών, αλλά η συντριπτική τους πλειοψηφία είχε ήδη αποδείξει και επιβεβαίωσε περίτρανα στη συνέχεια, ότι ήσαν άνθρωποι που επιδίωκαν το καλό του ελληνικού έθνους. Θυσίασαν την προσωπική τους ευμάρεια και αγωνίστηκαν διαρκώς για την εκπλήρωση των εθνικών δικαίων δίνοντας το αίμα τους και πολλοί απ' αυτούς την ίδια τους τη ζωή. Για να προβούν λοιπόν στο Κίνημα του 1909 σημαίνει ότι εκτιμούσαν ότι το κόστος της ακινησίας ήταν μεγαλύτερο από το κόστος της δράσης. Οι εξελίξεις τους δικαίωσαν γιατί σύντομα το έθνος κλήθηκε να αγωνιστεί σύσσωμο σε αγώνα επιβίωσης, όπου βρέθηκε έτοιμο χάρη στο Κίνημα του 1909. Είχαν όμως πάντα στο μυαλό τους, ιδίως οι πρωταγωνιστές του, να περιορίσουν όσο το δυνατόν τις αρνητικές συνέπειες που κάθε κίνημα, ανεξαρτήτως συνθηκών, προκαλεί. Ήταν διαλλακτικοί σε όλα, εφόσον εξυπηρετούνταν η ανόρθωση του έθνους. Θέλησαν να πετύχουν τον στόχο τους με το μικρότερο δυνατό κίνδυνο για τη χώρα. Αυτή η διαπίστωση μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τον τρόπο που αυτοί κινήθηκαν και που κάποιοι εσφαλμένα ερμήνευσαν ως δισταγμούς, διαφωνίες ή ασυνέπεια. Δεν έλειψαν άλλωστε οι επικριτές του, αφού πολλοί ενοχλήθηκαν.

Ο βασιλεύς Γεώργιος είχε πεί τότε στον υπασπιστή του: «... Είνε περίεργον πως με τόσον ωραίον ουρανόν και τόσην γελαστήν φύσιν κατορθώνουν να κάνουν επανάστασιν! Τέτοιο κλίμα δεν έπρεπε να εμπνέη παρά χαρμόσυνα αισθήματα! ...». Ο λαός όμως αγαπούσε τους αξιωματικούς του που δεν τον απογοήτευσαν. Ήρεμοι αλλά αποφασισμένοι ταρακούνησαν την ναρκω-

μένη ηγεσία. Ο Γεώργιος συγκλονίστηκε. Τότε αγάπησε και το λαό περισσότερο. Ένιωσε την αλλαγή, το καινούργιο που έρχονταν. Ενθουσιάστηκε κι αυτός και μετείχε της ανορθώσεως του έθνους με ειλικρίνεια. Ένα χρόνο μετά το κίνημα θα δήλωνε: «… Κατά την σημερινήν μεταμεσημβρινήν συνάντησιν του κ. Βενιζέλου μετά του Βασιλέως η Α. Μ. ευηρεστήθη να ανακοινώση ότι μελετήσας καλώς τα λεχθέντα αυτώ υπό των διαφόρων αρχηγών των κομμάτων κατέληξεν εις το να εγκρίνη καθολοκληρίαν τας γνώμας του κ. Βενιζέλου και απεφάσισε: Τιθέμενος επικεφαλής του ειρηνικού ανορθωτικού αγώνος να περιβάλη τον κ. Βενιζέλον με την απόλυτον εμπιστοσύνην αυτού δια την εφαρμογήν του εκτεθέντος εις την Α. Μ. προγράμματός του. Ανάκτορα Αθηνών 2 Οκτωβρίου 1910. Γεώργιος Α' …». Το θαύμα αυτό οφείλεται στο Γουδί. Ο βασιλιάς όμως κράτησε το λόγο του. Τα λόγια του εκείνα τα έκανε πράξη. Δεν δίστασε να μετάσχει του αγώνα για ελευθερία. Έδωσε μέχρι και τη ζωή του. Έπεσε για την ανόρθωση της θετής του πατρίδας κερδίζοντας με το αίμα του τον τίτλο του άξιου Βασιλέα των Ελλήνων.

Το Κίνημα του 1909 πάντως ήταν αποτέλεσμα μακράς διεργασίας. Ο Γεώργιος Βεντήρης στο εργώδες πόνημα του «η Ελλάς του 1910-1920», περιγράφει με γλαφυρότητα είκοσι χρόνια αργότερα: «… Οι λοχαγοί ενόησαν ότι ήλθεν η ώρα των. Αι μάζαι εστέναζαν και αγανακτούσαν. Δεν ετολμούσαν. Εσηκώθηκαν αυτοί, διότι κάθε κίνδυνος ήτο προτιμότερος από τον ακατανόμαστον εκείνον εξευτελισμόν. Τα πρόσωπά των ήσαν κόκκινα υπό το ράπισμα του Νεοτούρκου. Εκατάλαβαν ότι είχαν χρέος ν' ανέβουν την Μελούνα. Ο δρόμος των περνούσε πρώτα από το Γουδί. Αυτή είναι η 15η Αυγούστου 1909. Εις το Γουδί δεν υπήρχεν υλικόν έμβλημα τυραννίας. Δεν θα ανέτρεπαν οι επαναστάται νέαν Βα-

στίλλην ή φρούρια Πετροπαυλόβσκι. Ούτε θεωρίαι, ούτε ιδεολογικοί σκοποί των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων. Τα πράγματα ήσαν τόσον απλά δι' αυτούς. Εγκατέλειψαν την Αθήνα, επειδή τους έπνιγεν η δυσωδία. Εδώ, επί δεκαετηρίδας, ήκμαζαν ύποπτα συμφέροντα και χαμηλά πάθη. Οι πρωθυπουργοί ήσαν συβαρίται ή δημαγωγοί. Η αυλή κατήντησε προαύλιον χρηματιστηρίου. Οι βασιλόπαιδες εχαριεντίζοντο εις τα παρασκήνια του ελαφρού θεάτρου, όταν εκαίετο η Αγχίαλος. Το κόμμα άνοιξε τον τάφον του έθνους. Έπρεπε ν' αναπνεύσουν. Εξήλθαν εις το ύπαιθρον. Εκεί έπνεεν ο σκληρός αέρας της Αττικής. Το σύμβολον ευρέθη. Το Γουδί εκάλει την Ελλάδα εις τον αέρα του καθαρμού. Να το Γουδί! Όταν οι τελευταίοι εκ των λοχαγών του 1909 εκλείψουν εκ του μέσου ημών, τα ονόματά των, τα ονόματα του Βελισσαρίου, του Παμίκου, του Φικιώρη, του Σβορώνου, θα πάρουν θέσιν κοντά εις τους φιλικούς, παραπλεύρως εις τον Σκουφάν, τον Ξάνθον, τον Δικαίον. Το Γουδί παρεσκευάζετο επί δέκα χρόνια. Πριν οι αξιωματικοί καταλύσουν την ολιγαρχίαν ήτο πραγματοποιημένη η οικονομική και πνευματική μεταμόρφωσις του ελληνικού λαού. Η ιστορική και κληρονομική ολιγαρχία είχεν εκπέση κοινωνικώς. Ανήκουν όμως εις τας λαμπράς μορφάς της νεοελληνικής ιστορίας οι στρατιώται, οίτινες την ανέτρεψαν πολιτικώς. Ανέλαβαν την αντίστασιν κατά της επερχόμενης εθνικής εκμηδενίσεως. Εμετρήθησαν με το στέμμα, με τους πολιτικούς του, με τους ευνοουμένους, οίτινες αντεπροσώπευαν εις το στράτευμα την ολιγαρχίαν. Εις όλους αυτούς έδειξαν από μακρυά τα σπαθιά των. Τούτο ήρκεσε. Ωδήγησαν ευθύς αμέσως τον λαόν εις τον πλατύν – ίσιον δρόμον της χειραφετήσεως και εκάλυψαν τα πρώτα του βήματα με τα στήθη των. Έπειτα εγύρισαν εις τους στρατώνας. Αργότερα θα ημπορούσαν

να περάσουν τον Τύρναβον με κατεύθυνσιν όχι πλέον την Λαμίαν, αλλά τον Αξιόν. Εάν μερικοί εξ αυτών εφιλοδόξησαν ότι δεν τους ανήκεν, οι πρωτεργάται όμως και ολόκληρος ο όγκος των επαναστατών ούτε επωμίδας εφορτώθησαν, ούτε απησχόλησαν τους σύγχρονούς των με αξιώσεις υστεροφημίας. Μόλις ετελείωσαν το χρέος των, διεσπάρησαν εις σκυθρωπάς επαρχιακάς πόλεις, εξανάρχισαν να γυμνάζουν νεοσυλλέκτους, εσίγησαν υπερήφανα όταν άλλοι εδέχοντο διακρίσεις και εις το τέλος αφήκαν τα κόκκαλά των να ασπρίζουν εκείθεν της Κρέσνας, πέραν του Έβρου και μακρύτερα ακόμη εις τας ερήμους της Ανατολίας. Μόνη των δικαίωσις είναι ότι δεν θα υπήρχαν τώρα Σαραντάπορον, Κιλκίς, Σκρά, ότι δεν υφίστατο μείζων Ελλάς και ότι θα εβράδυνεν επί πολύ η πολιτική και κοινωνική ανασύνταξις των είκοσι τελευταίων χρόνων, εάν οι λοχαγοί εκείνοι – απλοί λαϊκοί Έλληνες κάτω από την στολή των – δεν επορεύοντο προς το ανεμόπληκτον Γουδί κάποιαν νύκτα Αυγούστου …».

Τη νύχτα που ξημέρωνε Δεκαπενταύγουστο του 1909 μια άμαξα σταμάτησε έξω από την οικία του συνταγματάρχη Ζορμπά. Εκτός του αμαξά επέβαινε ο λοχαγός Ιωάννης Φικιώρης. Ο Ζορμπάς βγήκε από το σπίτι και συνομίλησε με τον Φικιώρη. Δεν ξέρουμε τι συζήτησαν. Όταν όμως ο Ζορμπάς έκανε να ξαναμπεί στο σπίτι του ο Φικιώρης έβγαλε το περίστροφο του. Ο Ζορμπάς μπήκε τελικά στην άμαξα με τον Φικιώρη και κατευθύνθηκαν στο ορισμένο σημείο συγκέντρωσης. Οι αξιωματικοί κινήθηκαν προς το Γουδί. Υπάρχουν στιγμές που ακόμα κι οι αρχηγοί βαραίνουν από το βάρος της ευθύνης. Υπάρχουν όμως και προσωπικότητες που ζυγίζουν βαρύτερα από την ιστορία. Τέτοιος ήταν ο Φικιώρης. Ήταν διαρκώς δίπλα στον Ζορμπά. Δεν τον άφησε να κάνει πίσω. Μετά ήταν επίσης διαρκώς δίπλα στον Βε-

νιζέλο, στο ξεκίνημα του. Εκείνες τις μεγάλες στιγμές του τόπου οι αρχηγοί δεν ήταν μόνοι. Στον Φικιώρη, που απεβίωσε τον Απρίλιο του 1917 στη Σούδα προετοιμάζοντας την Μεραρχία Κρήτης, το έθνος χρωστάει ευγνομωσύνη. Αλλά κι αυτός δεν ήταν μόνος του. Στέκονταν δίπλα του ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, ο Παναγιώτης Δαγκλής, ο Κωνσταντίνος Γουβέλης, ο Παμίκος Ζυμβρακάκης, ο Θεόδωρος Πάγκαλος, ο Ιωάννης Βελισσαρίου (έπεσε το 1913), ο Δημήτριος Σβορώνος (έπεσε το 1912), ο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης, ο Λεωνίδας Παρασκευόπουλος.

Το κίνημα της 15ης Αυγούστου 1909 είχε προετοιμαστεί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο που συνεστήθη με πρωτόκολλο στις 4 Ιουλίου 1909. Το υπέγραφαν στην οικία του Παμίκου Ζυμβρακάκη 28 λοχαγοί και υπολοχαγοί. Την πρώτη Διοικούσα Επιτροπή αποτελούσαν ο λοχαγός Ιωάννης Φικιώρης, ο λοχαγός Κωνσταντίνος Σάρρος, ο λοχαγός Ιωάννης Πατσόγιαννης, ο λοχαγός Κωνσταντίνος Γουβέλης, ο λοχαγός Κωνσταντίνος Παρνασσίδης (έπεσε το 1912), ο λοχαγός Παμίκος Ζυμβρακάκης, ο λοχαγός Δημήτριος Μιμήκος, ο υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Λιόλιος και ο υποπλοίαρχος Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος. Είχε προηγηθεί ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος κατώτερων αξιωματικών τον Οκτώβριο του 1908 με πρωτόκολλο που υπέγραψαν ο υπολοχαγός Χρήστος Χατζημιχάλης, ο υπολοχαγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο ανθυπολοχαγός Μιχαήλ Πάσαρης, ο ανθυπίλαρχος Σωτήριος Ψύχας, ο ανθυπίλαρχος Βασίλειος Παπάς, ο ανθυπολοχαγός Ευθύμιος Κατσούλης (έπεσε το 1912), ο ανθυπολοχαγός Δημήτριος Καθενιώτης, ο ανθυπολοχαγός Γρηγόριος Φαληρέας και συνυπέγραψαν αργότερα ο λοχαγός Κωνσταντίνος Σάρρος και ο ανθυπολοχαγός Περικλής Γεωργακόπουλος (έπεσε το 1913). Πριν απ' όλους όμως είχε προηγη-

θεί ο Σύνδεσμος Υπαξιωματικών υπό τον ταγματάρχη Γεώργιο Καραϊσκάκη που μεταξύ άλλων μετείχαν ο επιλοχίας Γεώργιος Κονδύλης και ο επιλοχίας Νικόλαος Πλαστήρας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΟΡΜΠΑΣ

Σημειώνει ο Ζορμπάς στις αναμνήσεις του: «... Δυστυχώς εν Ελλάδι ο Λαός τα πάντα αναμένει από τον Στρατόν και αντί τούτου δεν κινείται. Ατόπως λέγεται ήδη ότι ο Στρατός ανήκει εις τον Βασιλέα. Τούτο ελέγετο άλλοτε ότε οι στρατοί απετελούντο εκ ξένων μισθοφόρων και εχρησίμευον κυρίως προς επιβολήν των ηγεμόνων εν τω Κράτει. Σήμερον όμως ο στρατός είνε το έθνος ένοπλον, ο δε Βασιλεύς τύπω μόνον άρχει των κατά ξηράν και κατά θάλασσαν δυνάμεων του Κράτους συνεπώς και ούτως είνε στρατιώτης της πατρίδος ...». Αυτά δεν ήταν τότε αυτονόητα. Η άρχουσα ολιγαρχία είχε επιβάλλει την πίστη στο Στέμμα. Ο Ζορμπάς επικεφαλής του κινηθέντος στρατού επέβαλε δια της σπάθης την πίστη στο έθνος. Αποκατέστησε στην αρχή το λαϊκό αίσθημα. Δεν υπήρξε επιλογή του. Φύση νομιμόφρων, ήταν κατά των δυναμικών λύσεων. Όταν όμως διαπίστωσε ότι μπροστά σε εθνικούς κινδύνους υπαξιωματικοί και κατώτεροι αξιωματικοί θα κινούνταν οπωσδήποτε, τότε ανέλαβε αρχηγός. Άπαξ ετέθη επικεφαλής, από 15ης Αυγούστου 1909, ηγήθηκε με σθένος και παρρησία ώστε μετά από 9 μόλις μήνες όχι μόνο αποκαταστάθηκε η ομαλότητα αλλά το έθνος πραγματικά ανορθώθηκε. Αυτό είναι έργο του Ζορμπά. Η Ελλάς τότε ακροβατούσε μεταξύ εκτροπής και διάλυσης εν όψει αναπόδραστων εθνικών αγώνων. Το ότι η χώρα δεν παρασύρθηκε σε εσωτερικό διχασμό δίχως να στερηθεί τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, οφείλεται στον Νικόλαο Ζορμπά. Το έθνος του χρωστάει ευγνωμοσύνη.

Ο Ζορμπάς ήταν πράος, δεν ήταν αγαθός. Αγνός πατριώτης ανέλαβε ύψιστη αποστολή την οποία έφερε εις πέρας. Ανεξάρτητα με τον τρόπο που διάφοροι, σύγχρονοι του και μη, τον προσέγγισαν ως ιστορική προσωπικότητα, ο ίδιος είχε πλήρη συναίσθηση των τεκταινόμενων. Ο τότε δημοσιογράφος Σπύρος Μελάς στο σχετικό έργο του για το Κίνημα στο Γουδί αναφέρει ως αυτόπτης ένα χαρακτηριστικό στιγμιότυπο ανήμερα του Αγίου Νικολάου 1909. Κατά την εορτή του, ενώ τον επισκέπτονταν και του έστελναν ευχές πλήθος κόσμου, ο Ζορμπάς του είχε εκμυστηρευτεί πως όλοι αυτοί του χρόνου θα τον έχουν ξεχάσει. Πράγματι, τον επόμενο χρόνο ο Μελάς τον επισκέφτηκε ανήμερα της γιορτής του και όντως οι πολλοί τον είχαν λησμονήσει. Ο Ζορμπάς, λοιπόν, από την εποχή της παντοδυναμίας του είχε συναίσθηση τόσο της ρευστότητας της λαϊκής αγάπης όσο και της ματαιότητας της εξουσίας. Ότι έκανε το έκανε για το καλό του έθνους, όχι για το ατομικό του όφελος. Ούτε δάφνες, ούτε προνόμια, ούτε πλούτη διεκδίκησε.

Παράλληλα, η κοινωνική ζωή του ελληνικού βασιλείου εμφάνιζε έντονα τα σημάδια της παρακμής του κράτους. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης καλούσε, από το φθινόπωρο του 1908, μέσω της εφημερίδας του Ακρόπολη σε «ειρηνικήν επανάστασιν». Κατά την επίδοση του υπομνήματος του Συνδέσμου Συντεχνιών της Αθήνας στον βασιλιά, στις 8 Φεβρουαρίου 1909, του είπε ο πρόεδρος: «… από πολλού χρόνου ασκόπως ανέμενον την βελτίωσιν της νοσηράς καταστάσεως του τόπου και απελπισθέντες πλέον κατέφυγον προς τον Βασιλέα, όπως ούτος επέμβη … ο λαός Μεγαλειότατε πεινά, και τούτο διότι το εμπόριον εσταμάτησε, διότι όλοι οι επαγγελματικοί κλάδοι εχαλαρώθησαν. Πλείστα εμπορικά καταστήματα έκλεισαν, καθ' εκάστην δε κατά εκατοντάδας

διάφορα καταστήματα ενεγράφησαν εις το πινάκιον των πτωχεύσεων. Επίσης εις πολλά εργοστάσια επαύθησαν το πλείστον των εργατών, διότι δεν είχον εργασίας, και οι απολυθέντες ως εκ τούτου περιήλθον εις την εσχάτην ένδειαν ...». Στο δε γραπτό υπόμνημα διατυπώνονταν μεταξύ άλλων: «... Ο λαός προ πολλού διηρέθη εις δύο διακεκριμένας τάξεις, αφ' ενός αργομίσθους και θεσιθήρας και αφ' ετέρου παραγωγούς, βαρύτατα φορολογουμένους. Αλλ' ήδη οι δεύτεροι δεν αντέχουσι πλέον προς διατροφήν των πρώτων. Τόσον υπεράριθμοι κατέστησαν ούτοι. Και η μεν πολιτική ολιγαρχία, μετά της συμμαχούσης αυτής πλουτοκρατίας, εξακολουθεί τον δρόμον της, ενασμενίζουσα εις κατάστασιν εξυπηρετούσα τους ιδιοτελείς σκοπούς της ... Πληρώνουμε φόρους και δεν προστατευόμεθα, ουδέ δυνάμεθα να εύρωμεν το δίκαιον ημών, άνευ παρεμβάσεως του ισχυρού της ημέρας. Τι μένει πλέον να πράξωμεν, ή να διακηρύξομεν την στερράν απόφασιν, ην έχομεν ν' αμυνθώμεν υπέρ της ιδίας ημών υπάρξεως; ...». Επ' αυτού η εξουσία απαντούσε με βία έναντι ειρηνικών διαδηλωτών, όπως έπραξε στις 18 Μαρτίου στο συλλαλητήριο των εμπόρων της Αθήνας που διαμαρτύρονταν κατά της διαφθοράς. Ο Βασιλεύς Γεώργιος δεν μπορούσε να ισχυριστεί ότι δεν γνώριζε. Γνώριζε. Του το έλεγαν προφορικά, του το έδιναν και γραπτώς. Αλλά δεν τον ένοιαζε. Τον ένοιαξε από την 15η Αυγούστου και μετά.

Κάποιοι βέβαια ισχυρίζονται αφρόνως ότι οι κινηματίες έπρεπε να είναι πλέον αποφασισμένοι. Ήταν. Πολλοί, νέοι κυρίως, αξιωματικοί και υπαξιωματικοί ήθελαν να κρεμάσουν στο Σύνταγμα τους φαύλους και να απομακρύνουν τη σάπια πολιτική ηγεσία με τους υποτακτικούς τους. Ήθελαν να διώξουν τη βασιλεία. Ήθελαν πραγματική δημοκρατία. Ήθελαν δικαιοσύνη. Ή-

ταν όμως εφικτό τότε χωρίς να κινδυνέψει ο τόπος; Οι μετέπειτα εξελίξεις του 1915 έδειξαν τις τραγικές συνέπειες που επιφέρουν οι εσωτερικές συγκρούσεις όταν συμπίπτουν με εξωτερικά γεγονότα ευρείας κλίμακας. Αντιθέτως, η ομόνοια που επιβλήθηκε το 1909 αποτέλεσε τη βάση για το έπος του 1912-13. Αν αυτή χάθηκε στην πορεία, δεν βαρύνει τους κινηματίες του Γουδί. Βέβαια, κάποιες φορές η ιστορία απαιτεί ριζοσπαστικές συμπεριφορές, ώστε σπάζοντας το παλιό να γεννηθεί το καινούργιο. Το 1909 δεν ήταν τέτοια στιγμή. Άλλες φορές πάλι το παλιό γίνεται το λίπασμα πάνω στο οποίο το καινούργιο ριζώνει κι ανδρώνεται. Το 1909 ήταν τέτοια περίπτωση. Κρίνοντας πάντα εκ του αποτελέσματος. Αν διαφωνείτε, μελετήστε ιστορία. Διαβάστε όσο μπορείτε περισσότερο. Ουδείς κατέχει σοφία αλάθητη.

Εξηγεί ο Ζορμπάς στις αναμνήσεις του: «… Αναντίρρητον είναι ότι το έργον όπερ ανελάμβανεν ο Σ(τρατιωτικός) Σ(ύνδεσμος) ανήκεν εις τους πολίτας, αλλ' ούτοι, παρά τας εκάστοτε διαμαρτυρίας των, δεν εκινούντο φοβούμενοι το στράτευμα. Ο στρατός, όστις δεν αποτελείται εκ ξένων μισθωτών, αλλ' εκ πολιτών Ελλήνων και δεν ανήκει εις ουδένα, αλλά μόνον εις την Πατρίδα απεφάσισε να προηγηθεί των πολιτών εις την δέουσαν ενέργειαν. Εγνώριζον κάλλιστα ότι ο στρατός δεν είναι προωρισμένος να επεμβαίνει εις τα της πολιτείας δι' οιουδήποτε τρόπου, και ότι στρατός προβαίνων εις τοιαύτα διαβήματα καθίσταται λείαν επιζήμιος εις το Κράτος, έβλεπων όμως ότι ο στρατός είχε σχεδόν αποσυντεθή και ότι το Κράτος διέτρεχε μέγιστον ου μόνον ένεκα των εξωτερικών περιστάσεων, αλλά και εκ της εν γένει εσωτερικής καταστάσεως …». Το Κίνημα του 1909 επανεκκίνησε το έθνος.

Γράφει σχετικά στα απομνημονεύματα του ο Αλέξανδρος Μαζαράκης μετά από 25 χρόνια: «… Όλοι όσοι επανήλθομεν εκ Μακεδονίας, μετά την κατάπαυσιν του εκεί αγώνος, εφέρομεν μαζί μας την πεποίθησιν, ότι πολύ ταχέως ο αγών επικρατήσεως μεταξύ των Βαλκανικών λαών, ο προς στιγμήν ανασταλείς, και ο αγών κατά των αδιορθώτων νεοτούρκων, θα εξειλίσσετο εις πόλεμον και ότι αλοίμονον εις την Ελλάδα αν την εύρισκεν ο πόλεμος αυτός ασθενή στρατιωτικώς, ενώ οι Σέρβοι και Βούλγαροι, ιδίως οι δεύτεροι, ήσαν πάνοπλοι. Υπήρξαμε συνεπώς οι ενθουσιωδέστεροι υπέρμαχοι μιας ανορθωτικής κινήσεως. Όταν αρχίζει μια τοιαύτη κίνησις κανείς δεν ηξεύρει ακριβώς που θα τελειώση. Ο σκοπός μας, τουλάχιστον των περισσοτέρων, ήτο αγνός και απηλλαγμένος πάσης οπισθοβουλίας, πάσης πολιτικής επιρροής. Είχομεν υποστή βαθείαν την ταπείνωσιν από τους νεοτούρκους και εκρίνομεν ότι δεν είμεθα άξιοι, και ημείς και το Έθνος, του εξευτελισμού αυτού. Εσκεπτόμεθα ότι δεν θα τον υφιστάμεθα, αν οι νεότουρκοι εγνώριζον ότι θα είχον απέναντί των μίαν Ελλάδα έτοιμον στρατιωτικώς και πλέον φιλότιμον …».

Την αντίθετη προσέγγιση των φιλομοναρχικών, για τους οποίους το Γουδί αποτέλεσε όνειδος, τη βλέπουμε στο έργο του Επαμεινώνδα Μάλαινου, Ιστορία Ξενικών Επεμβάσεων: «… η δημοκοπία του τύπου αποδίδοντος όλας τας ατυχίας και όλας τας ελλείψεις εις την φαυλότητα των κυβερνώντων και υποστηρίζοντος ότι θα ήρκει η καλή θέλησις ολίγων ανθρώπων δια να καταστή το ελληνικόν κράτος ισχυρόν και επίφοβον εις τους εχθρούς του είχαν δημιουργήσει την έμμονον πεποίθησιν μεταξύ των αφελών κατά το πλείστον πατριωτών τούτων ότι η ανάληψις υπ’ αυτών της διαχειρίσεως της πολιτικής εξουσίας θ’ απέβαινεν εις σωτηρίαν της πα-

τρίδος. Παρά τα πατριωτικά όμως ελατήρια υπήρχαν μεταξύ ιδία των αναλαβόντων την πρωτοβουλίαν της συστάσεως του Στρατιωτικού Συνδέσμου και τα προσωπικά: Αντιζηλίαι και ασυγκράτητοι ή παρεγνωρισμέναι φιλοδοξίαι, μνησικακίαι, ακόμη δε και προσβληθείσαι φιλοτιμίαι και τέλος η γενικωτέρα δυσφορία λόγω της παραμονής των αξιωματικών εις τους κατωτέρους βαθμούς επί μακρά έτη …». Ουδεμία αυτοκριτική. Η μομφή πάντως κατά των πρωταγωνιστών ως ιδιοτελών είναι ιστορική συκοφαντία. Αντιθέτως, οι ατομικιστές και φιλόδοξοι, που ουδέποτε εκλείπουν από οποιαδήποτε συλλογική κίνηση, αργότερα στράφηκαν και απορροφήθηκαν από τους φιλοβασιλικούς κύκλους. Οι πολλοί του Κινήματος το 1909, ανεξάρτητα από τα λάθη ή τις αδυναμίες τους, ήταν ιδεολόγοι και είναι ευτύχημα για το έθνος το ότι εμφανίστηκαν τότε οι «αφελείς» εκείνοι πατριώτες.

Ο δε Βίκτωρας Δούσμανης, παραμένει ακόμη και στα 1946 στο δικό του μήκος κύματος: «… Είναι σπουδαιοτάτη η εξέτασις της στρατιωτικής στάσεως του 1909, διότι εξ αυτής προήλθε το μέχρι της σήμερον υφιστάμενον χάος εν τε τη Διοικήσει και εν τη Κοινωνία. Διότι οι αυτόκλητοι αυτοί σωτήρες, θελήσαντες να σώσωσι την Ελλάδα και μη θεωρήσαντες αρκετόν ότι αι προηγούμεναι γενεαί είχον δημιουργήσει, έφθασαν εις το αντίθετον αποτέλεσμα …». Μόνο κάποιος που αγνοεί παντελώς τα ιστορικά συμβάντα μπορεί να δεχτεί τα γραφόμενα του Δούσμανη. Απευθύνεται σε αδιάβαστους. Ίσως γι' αυτό οι απολυταρχικές δυνάμεις απαγορεύουν κάθε αντίθετη άποψη, ακόμα και με κάψιμο βιβλίων. Ίσως γι' αυτό προσεγγίζουν ακόμη και τη γνώση με τρόπο ελιτίστικο. Ίσως επειδή η άποψη τους δεν αντέχει τη σύγκριση, δεν αντέχει το φώς. Διαχρονικά βέβαια, στην ιστορία, συναντά κανείς διάφορες ελίτ

θρησκευτικού, πολιτικού, κοινωνικού ή οικονομικού χαρακτήρα συνήθως με κλειστή δομή και μυστικιστική οργάνωση. Ανεξάρτητα από το τι πρεσβεύουν, οι κλειστές και σκοτεινές αυτές ελιτίστικές ομάδες, ο τρόπος που κινούνται εξ ορισμού τις κατατάσσει στις δυνάμεις του δεσποτισμού. Η μυστικότητα δε που τις καλύπτει έρχεται σε αντίθεση με το κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού πολιτισμού, το φως. Η γνώση, άρα και η συμμετοχή, ανήκει σε όλους ως δικαίωμα κι ως υποχρέωση. Ο ελληνισμός δεν έχει ελίτ. Διαβάστε όσο μπορείτε περισσότερο.

Η διεργασία της επανεκκίνησης πάντως είχε από καιρό αρχίσει. Πρωτοπόρος ο Γεώργιος Καραϊσκάκης, είχε οργανώσει τον Σύνδεσμο Υπαξιωματικών. Ήταν το πλέον δυναμικό τμήμα του στρατεύματος που επιδίωκε ριζικές αλλαγές ακόμη και δια της βίας. Η αποφασιστικότητα των υπαξιωματικών στερέωσε τη θέληση των κατώτερων αξιωματικών και αφύπνισε τους ανώτερους. Θάρρος υπήρχε αλλά με ποιο τρόπο έπρεπε να δράσουν; Αναφέρει σχετικά ο, εκ των πρωταγωνιστών του κινήματος, Θεόδωρος Πάγκαλος: «… Η επαναστατική εξέγερσις εξηκολούθει και ωγκούτο εις τας τάξεις των κατωτέρων αξιωματικών, αλλ' άνευ ωρισμένης κατευθύνσεως. Η απειρία των δεν εβοήθει τας αγνάς προθέσεις των δια τον τρόπον της ενεργείας. Να κινηθούν ήσαν όλοι σύμφωνοι, αλλά κατά ποίον τρόπον; Εις το ερώτημα αυτό ευρίσκετο ο κόμβος του προβλήματος. Όσαι γνώμαι εξεφράζοντο άλλαι τόσαι ήσαν και αι διαφωνίαι που εγεννώντο …».

Η κινητικότητα των στρατιωτικών δεν είχε βεβαίως διαφύγει της άρχουσας ολιγαρχίας η οποία προσπάθησε να την προβοκάρει. Με ημερομηνία 20 Φεβρουαρίου 1909 κυκλοφόρησε στην Αθήνα έντυπο της απόκρυφης

μυστικής εταιρείας με τίτλο Πανελλήνιος Εθνική Οργάνωσις. Διαβάζουμε σχετικά σε άρθρο της εφημερίδας Εμπρός με τίτλο Σύστασις μυστικής Εταιρίας – Ποιοι την αποτελούν – Τίνα σκοπόν έχουν, στις 23 Φεβρουαρίου: «… καταγγέλεται ότι πρόκειται περί αντιδραστικής αποπείρας προερχομένης από ολιγάριθμα τινά πρόσωπα περί την Αυλήν, τα οποία μ’ όλον τον μεταμφιεσμόν των φαίνονται ολόκληρα … περί οργανώσεως ήτις, υποθαλπομένη και προστατευομένη από τους Αυλικούς, ζώσα υπό την ανοχήν και την ακουσίαν υποστήριξην της Κυβερνήσεως, ειδικότερον δε του κ. υπουργού των Εξωτερικών, αντί να φροντίση δια τους υποδούλους και να προφυλάξη αυτούς από το φάσγανον των Αλβανών και των Βουλγάρων, ζητεί να εγκαταστήση εν Αθήναις τρομοκρατικόν κέντρον των ελευθέρων Ελλήνων …». Στόχος της προβοκάτσιας ήταν ο Παναγιώτης Δαγκλής. Διαβάζουμε σχετικά στην εφημερίδα Νέον Άστυ στις 24 Φεβρουαρίου: «… Ποικίλα σχόλια και διαδόσεις επροκάλεσεν η χθές δημοσιευθείσα προκήρυξις της αοράτου Εταιρίας ¨Πανελλήνιος Εθνική Οργάνωσις¨. Επικρατεστέρα γνώμη ήτο ότι η Εταιρία αύτη αποτελείται εξ αξιωματικών του στρατού. Ρητώς δε ανεφέροντο τα ονόματα των κ.κ. Δαγκλή, συνταγματάρχου, Ζυμβρακάκη, ιλάρχου, Τσόντου, λοχαγού κλπ. Οι ονομάζοντες τα πρόσωπα ταύτα εβεβαίουν ότι η Εταιρία έχει σκοπούς απολυταρχικούς και ότι πολλάκις ηκούσθησαν μέλη αυτής τονίζοντα την ανάγκην να κλεισθή η Βουλή και εν γένει να ανασταλή η λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος …».

Την επομένη δημοσιεύεται η αντίδραση του Δαγκλή στην εφημερίδα Νέον Άστυ: «… Ο συνταγματάρχης κ. Δαγκλής επισκεφθείς τα γραφεία ημών εδήλωσεν, ότι όχι μόνον δεν μετέχει οπωσδήποτε της εταιρίας ταύτης,

εάν υπάρχη, αλλά και την αποδοκιμάζει, θεωρών κωμικήν και την ύπαρξιν και τον σκοπόν και την προκήρυξίν της, την πλήρη ασυναρτησιών και αγραμματωσύνης. Ο κ. Δαγκλής εξέφρασε την υπόνοιαν, ότι ενδέχεται εταιρία τοιαύτη να μη υφίσταται καθόλου, να πρόκειται δε περί ηλιθίας φάρσας ή και περί τεχνάσματος, σκοπόν έχοντος να ενοχοποιήση αυτόν και τους άλλους συναδέλφους του, ων τα ονόματα εκυκλορφόρησαν δια των διαδόσεων ...». Όπως επίσης την ίδια ημέρα και στην εφημερίδα Ακρόπολις από τον Γαβριηλίδη: «... Λέγει ο κ. Δαγκλής, είναι κατώτερον εμού ως στρατιώτου να παρίσταμαι ενεχόμενος και δρών εις υπόθεσιν τοιαύτης οικτράς κωμικότητος. Είναι κατώτερον της αντιλήψεως μου να παρίσταμαι ως εγκρίνων ελεεινότητας αξίας μυκτηρισμού. Κολακεύομαι δε να πιστεύω ότι είναι κατώτερον και των γραμματικών μου ακόμη γνώσεων να παρίσταμαι δράστης του αγραμμάτου εκείνου συνοθυλεύματος νεφελώματος ιδεών. Ομολογώ ότι δεν ηξεύρω και ο ίδιος τι να είπω. Πρόκειται περί φάρσας; Πρόκειται περί τεχάσματος, δεν ηξεύρω τίνων, δια να ενοχοποιήσουν ημάς; Και αυτό δεν θέλω να το πιστεύσω. Είναι τόσον μεγάλη η εν τη όλη υποθέσει δόσις της ηλιθιότητος, ώστε δεν φαντάζομαι Έλληνας έχοντας τοιούτον προνόμιον! ...».

Ενδεχομένως αυτός να είναι ο λόγος που ο Δαγκλής απέφυγε το καλοκαίρι να τεθεί επικεφαλής του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αν και ήταν πρωταγωνιστής. Σίγουρα τέτοιες κινήσεις καλύπτονται ιστορικά από αφώτιστες πτυχές που ακόμα και μετά από πολλά χρόνια είναι δυσδιάκριτες. Οπωσδήποτε ο Δαγκλής απέδειξε ότι δεν του έλειπε το θάρρος. Το ιστορικό αποτέλεσμα δε, τον δικαιώνει. Η σκευωρία πάντως σύντομα κατέρρευσε. Ποιοι όμως κρύβονταν από πίσω; Η απάντηση βρίσκεται στο δημοσίευμα της εφημερίδας Πατρίς, στις

25 Μαρτίου, όπου αναπαρήγαγε ¨πολύκροτο¨ άρθρο της γερμανικής εφημερίδας Vossische Zeitung του Βερολίνου: «… Ο αρθρογράφος ομιλεί κατόπιν περί υπάρξεως στρατιωτικού κόμματος, του οποίου κορυφαίος είναι ο συνταγματάρχης Δαγκλής και το οποίον σκοπεί όπως ιδρύση εν Ελλάδι στρατιωτικήν δικτατορίαν υπό τον Διάδοχον …». Από τότε λοιπόν είχε αρχίσει η δράση των γερμανόδουλων κύκλων της Αθήνας που αργότερα η χώρα πλήρωσε με εθνικές καταστροφές. Στα 1909 όμως οι γερμανοκινούμενες δυνάμεις δεν ήταν αρκούντος ισχυρές.

Αποκαλυπτικό των απόψεων του Παναγιώτη Δαγκλή είναι η επιστολή του στον Ιωάννη Κωνσταντινίδη στις 1 Ιουλίου 1909: « Αγαπητέ φίλε, Απαντών εις την χθεσινήν επιστολήν σας, ήν πρό μικρού έλαβον, εμπιστεύομαι υμίν κατά την επιθυμίαν σας, τα κατ' εμέ: Βλέπων την δικαίαν αγανάκτησιν των αξιωματικών και του λαού εν γένει δια την υπό στρατιωτικήν έποψιν αξιοθρηνήτου κατάστασιν, εις ήν ευρέθη το Κράτος, εις τόσον κρισίμους περιστάσεις και την τάσιν επομένως αυτών εις το να συνωμοτώσι προς ανόρθωσιν των πραγμάτων της πατρίδος, εσκέφθην ότι ήτο δυνατόν να ποδηγετήσωμεν οι ανώτεροι τους νέους αξιωματικούς και να συγκρατήσωμεν αυτούς ίνα μη παρεκτραπώσιν εις επικινδύνου ενεργείας, συσκεπτόμενοι και αποφασίζοντες ημείς κατά τίνα όσον οιόν τε αβλαβέστερον τρόπον θα ηδυνάμεθα να επιβάλωμεν την δέουσαν ενέργειαν προς βελτίωσιν της καταστάσεως κλπ. Προς τον σκοπόν τούτον απεφάσισα ν' ανταλλάξω ιδέας μετά τινών ανωτέρων. Η ενέργειά μου αύτη εγένετο γνωστή και διετάχθη ο διοικητής της ΙΙας Μεραρχίας (σ.σ. υποστράτηγος Ιωάννης Δημόπουλος) να εξετάση. Κληθείς παρ' αυτού δεν εδίστασα να του περιγράψω την κατάστασιν και να τω ομολογήσω την ενέργειαν μου,

παραστήσας εις αυτόν, ότι τοιαύτη τις ενέργεια ου μόνον θα συνετέλει εις την λήψιν σοβαρών μέτρων υπέρ του στρατού, αλλά θα ήτο επωφελής και εις τον Διάδοχον και εις την Βασιλείαν και παρακαλέσας αυτόν να την ασπασθή και να τεθή επί κεφαλής τοιαύτης τινός ενεργείας. Αλλ' ο στρατηγός, πιστός εις το γράμμα της πειθαρχίας, ωμολόγει μέν ότι ευρισκόμεθα εις κακίστην κατάστασιν, αλλά δεν απεδέχθη την πρότασιν μου, συμβουλεύσας με να μη αναμιχθώ εις τοιαύτας ενεργείας. Ανέφερε δε ως εικός ταύτα εις τον Διάδοχον, όπερ μάλιστα και εγώ τον παρακάλεσα να κάμη. Ο Διάδοχος έκρινε καλόν να με τιμωρήση. Την επιούσαν παρουσθιάσθην εις τον Διάδοχον, εις όν είπον ότι δεν παραπονούμαι κατά της ποινής μου, αλλά τον παρακαλώ να λάβη ή μάλλον να υποδείξη την λήψιν ταχέως σοβαρών μέτρων προς κατάπαυσιν της οικτράς καταστάσεως και προς παρασκευήν πραγματικού στρατού. Του παρέστησα έτι την καλήν πρόθεσιν των ενεργειών μου και το συμφέρον της ενισχύσεως της Βασιλείας και του ιδίου δια ισχυρού στρατού, και πολλά άλλα ά δεν είναι εύκολον να εκθέσω εν συντόμω, εν στενή επιστολή. Ο Διάδοχος είναι σφόδρα λυπημένος, ομολογεί και αυτός την λυπηράν κατάστασιν εις ήν ευρέθημεν, αναγνωρίζει ότι οι αξιωματικοί άγονται εξ ευγενούς και πατριωτικού σκοπού, αλλ' εν γένει αποκρούει τοιαύτα κινήματα ως αντιπειθαρχικά και δεν επιδοκιμάζει, κατ' ουδένα τρόπον, αυτά. Με παρεκάλεσε δε κατ' επανάληψιν να συντελέσω το κατ' εμέ εις το να μη επαναναληφθώσιν. Θα είχον όλην την προς τούτο διάθεσιν και επιθυμίαν, αλλά φοβούμαι πολύ ότι είναι αργά πλέον. Τουλάχιστον είδον ότι είναι αμετάτρεπτοι τινές ούς ηθέλησα να νουθετήσω. Ίσως αι έξω φρουραί είναι ησυχώτεραι και δεν γενικευθή η υπόθεσις, ή ίσως ο Βασιλεύς λάβη αφ' εαυτού, όπερ εύχομαι, σωστικά μέτρα

και προλάβη επικινδύνους εξεγέρσεις. Ταύτα είναι, φίλτατε Γιάννη, τα κατ' εμέ. Σας παρακαλώ να μείνωσι ταύτα μεταξύ ημών, διότι σας τα γράφω εμπιστευτικώς, ως μου τα εζητήσατε. Την ανακοίνωσίν σας αναμένω ευχαρίστως, προτιμώ όμως να μου την στείλετε ταχυδρομικώς εκτός αν δεν βλάπτει άλλως. Ήδη καθησυχάζω είς την ενταύθα οικίαν μου. Σε φιλώ, Σος. Π. Δαγκλής ».

Οι προσεκτικοί μελετητές της επιστολής αυτής μπορούν να εξάγουν χρήσιμα συμπεράσματα για τους πραγματικούς πρωταγωνιστές της εποχής. Ενδεικτικός είναι επίσης ο ακόλουθος διάλογος, σύμφωνα με την μαρτυρία του Ν. Π. Αποστολόπουλου, μεταξύ Διαδόχου και Δαγκλή: «… - Κωνσταντίνος: Εγώ, δεν θέλω να σκέπτωνται οι αξιωματικοί. - Δαγκλής: Μα, Υψηλότατε, θέλετε δεν θέλετε θα σκέπτωνται …». Ο Διάδοχος μαινόμενος μετά την έκρηξη του κινήματος κραύγαζε για αιματοχυσία. Ούτε ο πατέρας του δεν τον υποστήριξε και απέδραμε στο Παρίσι. Ο Δαγκλής, πάντως, επικεφαλής του μυστικού αγώνα των Ελλήνων στις υπόδουλες περιοχές, δεν μας άφησε μαρτυρίες για τα εσωτερικά ζητήματα, πέραν λιγοστών επιστολών και δημοσιευμάτων. Η ιστορική του πορεία όμως υπήρξε ευθεία προς την απελευθέρωση, παντί τρόπω, των ελληνικών περιοχών. Έφτασε ως Αρχιστράτηγος της Εθνικής Αμύνης στα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης.

Ο Κωνσταντινίδης δε, απάντησε με επιστολή του στις 14 Ιουλίου, μεταξύ άλλων, ως εξής: «… Με προκαλείς να εκφέρω γνώμην εις την επανόρθωσιν των στρατιωτικών πραγμάτων. Δεν θα το πράξω, διότι είναι ματαιοπονία. Εματαιοπόνησες και συ Παναγιώτη μου. Δεν επείσθης περί τούτου εκ των υστέρων; Εχάσαμεν το κρέτιτο οι ανώτεροι. Και ήτο φυσικόν τούτο, διότι το

Κράτος άφησε ελευθέραν την είσοδον εις την τάξιν των ανωτέρων παντός, όστις οπωσδήποτε έφθασε προ της θύρας. Σε φιλώ με πολλήν αγάπην, φίλος σου, Ι. Κωνσταντινίδης ...». Ο οποίος Κωνσταντινίδης βέβαια δεν παρέλειψε, μη θεωρώντας το ως ματαιοπονία, να αναλάβει υπουργός των Στρατιωτικών στην κυβέρνηση του Μαυρομιχάλη που ακολούθησε.

Οι κινηματίες στρατιωτικοί επιδίωκαν το δόγμα του Ενόπλου Έθνους. Της αναδιοργάνωσης του στρατεύματος με τέτοιο τρόπο ώστε σε ανάγκη πολέμου να μπορούν έμψυχο και άψυχο υλικό να υποστηρίξουν την πολεμική έγερση του ελληνισμού. Ήθελαν εθνικό στρατό, εκπαιδευμένο και σύγχρονο ώστε να επιστρατέψει τη μεγαλύτερη δυνατή πολεμική ισχύ των Ελλήνων. Ο λαός είχε ήδη αποδείξει ότι ήταν έτοιμος. Ήθελε όμως και κατάλληλο εξοπλισμό. Ήθελε και κατάλληλους αξιωματικούς. Τους αξιωματικούς τους βρήκε το 1909. Εξοπλισμό είχε, τουφέκια και κάποια κανόνια, από τη διακυβέρνηση Θεοτόκη, δεν του αρκούσαν αλλά πήρε κι άλλα μετά το Γουδί. Χρειάζονταν όμως και εκπαίδευση ώστε λαός και αξιωματικοί να συνεκπαιδευτούν για να είναι έτοιμο το έθνος να πολεμήσει. Οι επαναστάτες του 1909 κάλεσαν Γάλλους αξιωματικούς, που διέθεταν σχετική εμπειρία και αφοσιώθηκαν εντατικά, ιδίως μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο. Κάλεσαν και Άγγλους για το ναυτικό. Δεν πρόλαβαν. Το διάστημα μέχρι την έκρηξη των βαλκανικών πολέμων ήταν μικρό.

Επιπλέον ο Βενιζέλος επέλεξε, παρά τη σφοδρή αντίδραση των στρατιωτικών, να θέσει το 1912 τον Κωνσταντίνο ως αρχιστράτηγο, ενώ ο μέχρι τότε σχεδιασμός

προέβλεπε αρχιστράτηγο τον Δαγκλή. Αυτό αποσυντόνισε περεταίρω τη λειτουργία του στρατεύματος. Κυρίως όμως αποτέλεσε την κερκόπορτα του Διχασμού. Αποχωρώντας ο Ζορμπάς χρησμοδότησε σοφά στον Βενιζέλο: «… Κύριε Πρόεδρε, δεν έχετε ουδεμίαν υποχρέωσιν να σεβασθήτε τα γενόμενα υπό της επαναστάσεως. Άνευ δυσαρεσκείας θα έβλεπον την ανατροπήν όλων των γενομένων, αλλά σας εξορκίζω, Κύριε Πρόεδρε, να μη επιμένετε εις το ζήτημα των Πριγκήπων και του Επιτελείου. Εάν τους επαναφέρετε θα θερμάνετε εις τους κόλπους σας εχίδνας, αι οποίαι μόλις αναζωογονηθούν θα δαγκάσουν πρώτον υμάς, τον ζωοδότην και ευεργέτην τους. Εύχομαι να διαψευσθώ, ή να μη ευρίσκομαι εν ζωή δια να ίδω τα θλιβερά αποτελέσματα, τα οποία η μακρά μου πείρα με κάμνει να προβλέπω. Μη παραγνωρίζετε, Κύριε Πρόεδρε, την μακράν και πικράν πείραν 50 ετών, την οποίαν απεκτήσαμεν, συζώντες με τους ανθρώπους αυτούς εν Ελλάδι. Φοβούμαι μήπως μίαν ημέραν δαγκάσουν, όχι μόνον υμάς, αλλά και τα ζωτικώτερα συμφέροντα της χώρας αυτής. Εύχομαι ο Θεός να σας οδηγήση εις την ορθήν λύσιν προς το συμφέρον της Ελλάδος …». Ο Βενιζέλος ήταν μεγάλος ηγέτης, αλλά όχι αρκετά μεγάλος για την εποχή του. Δεν εμφανίστηκε όμως κι άλλος μεγαλύτερος. Αντιθέτως όλοι οι συγκαιρινοί του πολιτικοί άνδρες, καθώς και μετέπειτα, υπήρξαν κατά πολύ υποδεέστεροι. Το ίδιο άλλωστε ισχύει διεθνώς για όλους ανεξαιρέτως τους μεγάλους ηγέτες του τότε, που υπερκεράστηκαν από τη δυναμική του καιρού τους.

Τέλος πάντων. Η ιστορία εγράφη και δεν ξεγράφει. Το Έθνος, στις 15 Αυγούστου 1909, επιβλήθηκε της ξενοκί-

νητης ολιγαρχίας με τα όπλα του. Εκ των κάτω του στρατεύματος οι στρατιωτικοί, ως το ένοπλο δυναμικό του ελληνισμού, μετέδωσαν προς τα πάνω την απόφαση του λαού για ανόρθωση. Οι εγχώριες δυνάμεις του δεσποτισμού σαρώθηκαν από την ορμή των κινηματιών. Κινήθηκαν περίπου 250 αξιωματικοί κι υπαξιωματικοί με 2.000 οπλίτες. Το καθεστώς δεν έπεσε. Ξεφούσκωσε τσιρίζοντας αλαφιασμένο σαν μπαλόνι που τ' αφήνει πιτσιρίκος.

Σήμερα

Το Δεκαπενταύγουστο του 1909 το έθνος επανεκκίνησε. Δέκα χρόνια μετά ήταν στην Μικρασία και στην Κωνσταντινούπολη. Δεκατρία χρόνια μετά συνέβη η Μικρασιατική Καταστροφή. Χρειάστηκε τότε νέα επανεκκίνηση. Σαράντα χρόνια αργότερα, μετά το έπος του '40, την Αντίσταση και τον Εμφύλιο, μια ακόμη επανεκκίνηση έλαβε χώρα. Έκτοτε το έθνος γνώρισε την μεγαλύτερη άνοδο του βιοτικού του επιπέδου από την εποχή που σκλαβώθηκε, πριν μισή χιλιετία. Η άνοδος αυτή όμως ήταν μονόπλευρη, υλική. Όσο αναγκαία κι αν ήταν, για τη διασφάλιση του ζην, η πολιτισμική μας ανόρθωση είναι πλέον επιβεβλημένη, για το ευ ζην. Αυτό που ζούμε σήμερα στηρίζεται σ' εκείνη την πρώτη επανεκκίνηση του 1909. Γι' αυτό η μελέτη της έχει θεμελιώδη σημασία στη πορεία της αυτογνωσίας μας. Για την επανεκκίνηση του ελληνικού πολιτισμού.

Η μελέτη της ιστορίας οπωσδήποτε έχει διπλή ωφέλεια. Ωφελεί τα άτομα αλλά και τα σύνολα. Ο κάθε άνθρωπος ως ξεχωριστή προσωπικότητα μπορεί, μελετώντας τις ζωές παλαιότερων ανθρώπων, να διδαχτεί και να αντλήσει πολύτιμα μαθήματα για τη δική του ζωή.

Το ίδιο ισχύει και για τα κοινωνικά σύνολα. Ο κάθε άνθρωπος ως μέλος του συνόλου που ανήκει μελετώντας την ιστορία της γενιάς του, του τόπου του, μπορεί να διδαχθεί πως μπορεί να βελτιώσει το παρόν και το μέλλον του ως άτομο, αλλά να τα βελτιώσει μέσα από τη συνολική προκοπή. Γιατί ένα από τα υψηλότερα διδάγματα της ιστορίας είναι ότι ο άνθρωπος συλλογικά μπορεί να πετύχει πολύ περισσότερα πράγματα απ' ότι μόνος του. Μια οικογένεια έχει περισσότερες δυνατότητες απ' ότι ένα άτομο μοναχό. Μια πόλη πάλι έχει ακόμη περισσότερες απ' ότι μια οικογένεια μόνη της. Μια ολόκληρη χώρα δε, έχει ασύγκριτα περισσότερες από μια πόλη αποκομμένη. Αλλά όπως δεν ίδιες όλες οι πόλεις, ούτε ίδιες όλες οι οικογένειες, έτσι κι οι χώρες. Δεν είναι όλες το ίδιο. Βλέπουμε μελετώντας την ιστορία ότι κάποιες χώρες προκόβουν, άρα προκόβουν και οι πολίτες της και κάποιες άλλες όχι. Κάποιες επιβιώνουν και κάποιες όχι. Ποια στοιχεία όμως είναι αυτά που μας δείχνουν πως οι άνθρωποι, μέσα από το κοινωνικό σύνολο, επιτυγχάνουν την ευημερία τους; Τι είναι αυτό που εξασφαλίζει καταρχήν την επιβίωση, δηλαδή το ζην, αλλά και την προκοπή, δηλαδή το ευ ζην; Την απάντηση μας τη δίνει η ιστορία.

Ο καλύτερος τρόπος να εξασφαλίσουμε το ζην αλλά και να επιδιώξουμε το ευ ζην είναι το έθνος. Γιατί το έθνος παράγει πολιτισμό κι ο πολιτισμός διαπλάθει ανθρώπους, παράγει ιδέες, προάγει συμπεριφορές, ανυψώνει τον άνθρωπο και καλλιεργεί στις ανθρώπινες σχέσεις το σεβασμό, την αλληλεγγύη, την κατανόηση. Ο πολιτισμός είναι ομορφιά, καλλιέργεια της ομορφιάς, της αληθινής ομορφιάς που δόθηκε από τον Πλάστη μέσα απ' τη διαφορετικότητα και την ποικιλία. Πόσα λουλούδια υπάρχουν; Πόσα χρώματα; Πόσες μυρωδιές; Δεν νιώθετε σε τι πανδαισία ομορφιάς ζούμε; Θα ήταν

απαίσιο να γέμιζε ξαφνικά ο πλανήτης μας από ένα και μόνο λουλούδι, ένα και μόνο χρώμα. Όσο όμορφο κι αν ήταν αυτό το λουλούδι θα έκανε τον κόσμο μας άσχημο. Αυτό μας διδάσκει η ιστορία. Μέσα από το χθες μπορούμε να δούμε και να φτιάξουμε το σήμερα.

Αν θέλουμε πάντως να ζούμε όμορφα πρέπει να σεβόμαστε και να υπερασπίζουμε την ποικιλία και τη διαφορετικότητα. Αυτό οπωσδήποτε ισχύει και για τους πολιτισμούς των ανθρώπων. Δεν μπορεί να υπάρχει μόνο μια μουσική, ένας χορός, μια κουζίνα, ένας τρόπος ντυσίματος, μια γλώσσα, μια λογοτεχνία, ένα θέατρο. Δεν μπορεί να υπάρχει μόνο ένας πολιτισμός. Μπορεί βέβαια ο καθένας από μας να θεωρεί ως ομορφότερο τον δικό του κήπο, το δικό του σπίτι ή το δικό του έθνος. Η πραγματικότητα όμως είναι ότι κανένας πολιτισμός δεν μπορεί από μόνος του να κάνει τον κόσμο όμορφο. Όσο πλούσιος, όσο υψηλός κι αν είναι έχει ανάγκη και από άλλους πολλούς και διαφορετικούς πολιτισμούς. Όπως ακριβώς ένας κήπος για να είναι πραγματικά όμορφος πρέπει να έχει πολλά και διαφορετικά λουλούδια. Όσα περισσότερα τα είδη και όσα περισσότερα τα χρώματα τόσο καλύτερος και ο κήπος. Γιατί τότε μόνο μπορεί να υπάρξει αληθινή αρμονία. Για να έχουμε όμως πολλούς και διαφορετικούς πολιτισμούς πρέπει να έχουμε πολλά και διαφορετικά έθνη, αλλά τα έθνη για να υπάρξουν και να μπορέσουν να αναπτύξουν τον πολιτισμό τους έχουν ανάγκη από πατρίδα, από σύνορα. Σύνορα ανοιχτά και φιλόξενα, αλλά σύνορα σεβαστά όπως ακριβώς σεβαστός πρέπει να είναι και ο χώρος της κάθε οικογένειας. Γιατί το έθνος είναι το σπίτι του πολιτισμού.

Η κατάργηση των συνόρων και των εθνών θα καταδίκαζε την ανθρωπότητα να ζει σε ένα παγκόσμιο κοινό-

βιο. Η κοινοβιακή ζωή βέβαια είναι παμπάλαια ιδέα που εγκαταλείφθηκε όμως ως αποτυχημένη, γιατί αντί να εξυψώνει, όπως ίσως οραματίστηκαν οι εμπνευστές της, τη θεϊκή φύση των ανθρώπων οδήγησε αντίθετα στην έξαψη των χαμηλότερων ζωϊκών ενστίκτων. Φανταστείτε τι θα συνέβαινε σε μια πόλη αν οι κάτοικοι της ζούσαν όλοι μαζί κοινοβιακά. Η κάθε οικογένεια πάντως έχει ανάγκη το δικό της σπίτι. Το δικό της χώρο και τη δική της προσωπικότητα. Έτσι κι τα έθνη. Έχουν ανάγκη το δικό τους πολιτισμό και το δικό τους εθνικό χώρο. Ανοιχτό και φιλόξενο βέβαια αλλά με σεβασμό, με αγάπη και συνεννόηση. Έτσι με την διαφορετικότητα των εθνών, εξασφαλίζεται η χάρη της ποικιλίας, η πραγματική λάμψη του κόσμου. Διαφορετικά έθνη σημαίνει διαφορετικοί πολιτισμοί, σημαίνει ποικιλία, σημαίνει ομορφιά. Η ισοπέδωση των συνόρων οδηγεί σε πολιτισμική αλλοτρίωση κι αυτό με τη σειρά του οδηγεί σε ασχήμια. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται και η χρησιμότητα της ιστορίας, να κατανοήσουμε τα συγκαιρινά μας προβλήματα και να δώσουμε λύσεις.

Η παραβίαση των όποιων ορίων, όπως διαπιστώνουμε από τη μελέτη της ιστορίας, έχει συνήθως δυο κύριες αιτίες: την ανάγκη ή την πλεονεξία ή και τα δύο. Είτε για σπίτι πρόκειται, είτε για πόλη, είτε για κράτος, ο κλέφτης, ο καταπατητής, ο εισβολέας θα παραβιάσει είτε από ανάγκη είτε από πλεονεξία. Την ανάγκη που μπορεί να ωθήσει εξαθλιωμένους συνανθρώπους μας σε μετανάστευση ή την πλεονεξία ηγετών που επιδιώκουν δύναμη και πλούτο. Πλεονεξία που εκμεταλλεύεται την ανάγκη και την κοροϊδεύει, την παραπλανά με ψεύτικα οράματα και ύπουλα τερτίπια, που θέλει την ισοπέδωση των λαών δήθεν στο όνομα της ελευθερίας. Δήθεν στο όνομα του πολιτισμού ή της θρησκείας ή της ηθικής επιβάλει το γκρίζο, το όμοιο, το ίδιο. Λόγια και

θεωρίες σαν τις στολές των ολοκληρωτικών καθεστώτων που ότι χρώματα κι αν φέρουν είναι απαίσια ίδιες. Απαίσια και τ' αποτελέσματα τους. Πόνος, θλίψη και μιζέρια.

Αν δεν είναι όμως το πρόβλημα τα σύνορα, τότε ποιο είναι; Μα ο πολιτισμός! Όταν δεν υπάρχει πολιτισμός τότε έχουμε πρόβλημα. Τότε φουντώνει η ανάγκη κι η πλεονεξία. Άμα οι λαοί ζούνε αρμονικά και μ' αγάπη τους ενοχλούνε τα σύνορα; Άμα όμως λείπει ο πολιτισμός τότε ξεκινούν τα προβλήματα. Αν λείπει η ελευθερία, άμα δέρνονται οι γυναίκες, άμα βιάζονται παιδιά, αν βασανίζονται ζώα, αν σκοτώνεται η ομορφιά τότε έχουμε δράματα. Τότε τρέχει ο κοσμάκης να σωθεί. Φεύγει ή τον διώχνουν. Τότε φουντώνει ο φανατισμός, το μίσος, η ασχήμια. Τότε ποια είναι η λύση; Είναι το να ανοίξουμε τα σύνορα; Να στοιβάζουμε δυστυχισμένες ψυχές ή να σταματήσουμε το κακό; Να σταματήσουμε την πηγή τη δυστυχίας; Τι λέει η λογική; Στις χώρες αυτών των δυστυχισμένων πρέπει να δράσουμε. Εκεί να τους βοηθήσουμε να ξαναφτιάξουν τον πολιτισμό τους. Να ξανθίσουν λουλούδια στον τόπο τους, να ακουστούν μουσικές, χοροί και τραγούδια. Να γίνει ο κόσμος τους, άρα κι ο δικός μας κόσμος, ο κοινός μας πλανήτης πιο χαρούμενος! Πιο χρωματιστός! Αυτοί όμως που αισχροκερδούν πάνω στην ανθρώπινη δυστυχία, αυτοί που τα 'κονομάνε σκοτώνοντας τον πολιτισμό δεν θέλουν να χάσουν τα πλούτη τους. Δεν θέλουν να στερέψει η πηγή του κακού γιατί από αυτή πλουτίζουν. Θέλουν ποτάμια δυστυχισμένων υπάρξεων κι ας σκοτώνεται η ποίηση, ας λιγοστεύει η μουσική, ας στερεύουν τα χρώματα. Θέλουν σπασμένα σύνορα, σπασμένα με τη βία, γιατί η βία φέρνει χρήμα. Σκοτώνει όμως την ομορφιά. Η αληθινή ομορφιά του κόσμου πάντως θέλει διαφορετικότητα και ποικιλία. Θέλει μυρωδιές διάφορες, χρώματα

ποικίλα, γεύσεις, ακούσματα. Θέλει πολιτισμούς πολλούς, θέλει έθνη διαφορετικά, θρησκείες, φιλοσοφίες, μουσικές διαφορετικές σε χώρες κοντινές ή μακρινές δεν έχει σημασία αρκεί να είναι αγαπημένες.

Η καλλιέργεια βέβαια της ομορφιάς προϋποθέτει αυτογνωσία. Ως άτομα, ως έθνη, ως ανθρωπότητα. Κάθε άνθρωπος οφείλει να καταλάβει και ν' αγαπήσει πρώτα τον εαυτό του για να μπορέσει να νοιαστεί και ν' αγαπήσει τους συνανθρώπους του. Έτσι και κάθε έθνος πρέπει να έχει εθνική αυτογνωσία για να μπορέσει να ζήσει αρμονικά με τα άλλα έθνη. Γι' αυτό και είναι χρέος μας η εθνική μας αυτογνωσία. Να νιώσουμε και ν' αγαπήσουμε τον πολιτισμό μας. Αυτόν τον πολιτισμό που ως Έθνος των Ελλήνων κληρονομήσαμε και βαστάμε εμείς σήμερα, κληρονομιά βαριά με βαριά ευθύνη για μας και τα παιδιά μας. Αλλά για να το πετύχουμε αυτό οφείλουμε με θάρρος να καταλάβουμε πως διαμορφώθηκε το σήμερα που ζούμε. Να νιώσουμε τη σύγχρονη Ελλάδα.

Μέσα ακριβώς από τη μελέτη της ιστορίας βλέπουμε ότι η Ελλάς εξήλθε του αγώνα της για ανεξαρτησία πλήρως κατεστραμμένη. Τα πρώτα εκατό χρόνια της ελευθερίας της αγωνίστηκε για να επουλώσει τις πληγές της και να αναστήσει τα παιδιά της. Στις αρχές του 20ου αιώνα όμως είχε απελευθερωθεί λιγότερο από το μισό της σημερινής χώρας. Οι Έλληνες συνέχισαν την ολοκλήρωση της ελευθερίας τους, δίνοντας παράλληλα το παρόν στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, τασσόμενοι στο πλευρό των φιλελεύθερων δυνάμεων. Του διπλού αυτού αγώνα η Ελλάς βρέθηκε το 1922 ξανά κατεστραμμένη. Πριν επουλώσει πλήρως τις νέες πληγές της εφόρμησε σύσσωμη στον τιτάνιο αγώνα του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου σηκώνοντας πάλι το λάβαρο

της ελευθερίας των λαών. Ο πόλεμος στην Ελλάδα έληξε αργότερα από την υπόλοιπη Ευρώπη, μόλις το 1949, δίνοντας την πρώτη νίκη των δυτικών δυνάμεων στον ψυχρό πόλεμο εναντίον του κομμουνισμού. Πάλι όμως εξήλθε του αγώνα για ελευθερία κατεστραμμένη. Το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα η Ελλάς αφοσιώθηκε στην ανάπτυξη και την ευημερία της. Τα κατάφερε αλλά όχι ολοκληρωμένα. Έφτιαξε τα ερείπια της, αναπτύχθηκε οικονομικά, εξαφάνισε την πείνα του λαού της, ξανάχτισε τα σχολεία της αλλά υστέρησε σε πολιτική και πολιτισμική ανάπτυξη. Λόγοι επιβίωσης την κράτησαν δέσμια μιας πολιτικής που της εξασφάλισαν ανάπτυξη, αλλά όχι αντάξια αυτής που ο ελληνικός πολιτισμός μπορεί να δώσει.

Ο 20ος αιώνας βρήκε τους Έλληνες να παλεύουν για την εξασφάλιση της ελευθερίας τους και την επιβίωση τους αναγκάζοντας τους μισούς σχεδόν Έλληνες να ξενιτευτούν σε διάφορα μέρη του πλανήτη μας. Παρ' όλα αυτά προσέφεραν σημαντικά εκ νέου στον πανανθρώπινο πολιτισμό. Ενδεικτικά αναφέρονται ο ιατρός Παπανικολάου, ο μαθηματικός Καραθεοδωρής, οι ποιητές Σεφέρης και Ελύτης αλλά και αναρίθμητοι επιστήμονες όλων των πεδίων που εξακολουθούν να εργάζονται και να συνεισφέρουν στην εξέλιξη της ανθρωπότητας. Όμως η συνεισφορά των Ελλήνων θα μπορούσε να είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη αν είχαν εξασφαλισμένη ελευθερία και ευημερία. Αλλά οι συνθήκες αυτές, που έλειψαν τον περασμένο αιώνα, υπάρχουν σήμερα. Παρά τις οικονομικές δυσκολίες του Ελληνικού κράτους στο ξεκίνημα του 21ου αιώνα οι Έλληνες είναι περισσότερο ελεύθεροι, αν κι όχι ολότελα.

Στη σύγχρονη ιστορία της η Ελλάς υπήρξε πιστή σύμμαχος της Αγγλίας και της Γαλλίας συμπαραστάτης σε

κάθε αγώνα για ελευθερία. Πιστή σύμμαχος τα τελευταία χρόνια και των ΗΠΑ όπως ήταν παλιότερα και της Ρωσίας μέχρι που εκείνη στράφηκε εναντίον των Ελλήνων και της φιλελεύθερης παράταξης υποστηρίζοντας τους εχθρούς της. Η Γερμανία, η Ιταλία, η Βουλγαρία, η Τουρκία, η Αλβανία επιτέθηκαν στην Ελλάδα με σκοπό να την καταστρέψουν αλλά απέτυχαν. Ενώ όμως οι χώρες αυτές ηττήθηκαν στα πολεμικά πεδία, οι λαοί τους τον καιρό της ειρήνης αντιμετωπίστηκαν εγκάρδια από τους Έλληνες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία. Χωρίς μνησικακία, παρά τη δικές τους δυσκολίες προσπάθησαν, ιδίως τα τελευταία χρόνια να τους συνδράμουν στη δική τους προσπάθεια για πρόοδο. Απέδειξαν ακόμη μια φορά οι Έλληνες ότι ο ελληνικός πολιτισμός είναι υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών και της κοινής προσπάθειας για ευημερία.

Οι λαοί του κόσμου λοιπόν οφείλουν να αναρωτηθούν αν ο ελληνικός πολιτισμός είναι ωφέλιμος για την ανθρωπότητα, τότε είναι προς το συμφέρον τους να τον στηρίζουν. Όταν η Ελλάς ευημερεί, τότε ο ελληνικός πολιτισμός αναπτύσσεται. Αν αυτό είναι προς το συμφέρον των ανθρώπων τότε είναι χρέος όλων μας να το επιδιώξουμε και πρώτιστα είναι χρέος όλων των Ελλήνων. Εντός και εκτός Ελλάδας, αφού ο πληθυσμός των Ελλήνων ανά τον κόσμο ισούται περίπου με αυτόν εντός του ελληνικού κράτους. Οφείλουμε όλοι μας να αναπτύξουμε εκ νέου τον ελληνικό πολιτισμό, να τον αναγεννήσουμε. Ιδίως σήμερα που η ανθρωπότητα οφείλει να κάνει άμεσα άλματα προόδου, εμείς οι Έλληνες που υπήρξαμε πρόμαχοι της ελευθερίας, οφείλουμε στην εποχή μας να γίνουμε πρόμαχοι του πολιτισμού.

Αλλά αυτό άπτεται της γεωπολιτικής, δηλαδή των συνθηκών της ζωής του λαού μας στα πλαίσια του

πλανήτη μας. Αφορά τις σχέσεις του έθνους μας με τα άλλα έθνη. Παράλληλα, απαιτεί ολοκληρωμένη κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας, πολυεπίπεδα διεισδυτική κατανόηση της φύσης του ελληνικού έθνους και της ιστορικής πορείας του κράτους μας. Γιατί οι πρόγονοι μας επέλεξαν να οικοδομήσουν τον πολιτισμό και την ευημερία τους εντός της πατρίδας. Γιατί η πολυχιλιετής ζωή του λαού μας επιβεβαιώνει τη διαρκή προσήλωση στην πανάρχαια απόφαση τους να αποτελέσουν το Έθνος των Ελλήνων και να καλλιεργήσουν κοινό τον πολιτισμό τους εντός του αρχέγονου ελληνικού χώρου. Πορεία μακραίωνη βέβαια με τρομερές εναλλαγές και διακυμάνσεις, με επεκτάσεις, συρρικνώσεις, ανόδους, πτώσεις και σκλαβιές. Από την τελευταία σκλαβιά ξεκινήσαμε να βγαίνουμε πριν διακόσια χρόνια και ταυτόχρονα να αναζωογονούμε την πολιτιστική κληρονομιά μας. Η αιτία της πτώσης ήταν και η αιτία της παλιγγενεσίας. Το κράτος χάθηκε όταν απομακρύνθηκε από το Έθνος. Όταν οι εθνικοί δεσμοί δυνάμωσαν η πατρίδα, δηλαδή η κοιτίδα του λαού μας, άρχισε πάλι να ελευθερώνεται. Με την ελευθερία άρχισε πάλι να επιστρέφει και η ευημερία. Το γιατί έχει να κάνει με τη γεωπολιτική.

Έχει να κάνει, δηλαδή, όχι μόνο με τη δική μας συμπεριφορά αλλά και με τη συμπεριφορά των άλλων λαών του πλανήτη. Έχει να κάνει όχι μόνο με τις δικές μας συνθήκες αλλά και με τις συνθήκες των υπόλοιπων εθνών, κοντινών ή μη. Από τη στιγμή μάλιστα που η γεωγραφία ενός τόπου επηρεάζει άμεσα τις συνθήκες ζωής οποιασδήποτε κοινωνίας, τότε η γεωπολιτική έχει να κάνει σίγουρα με τον τόπο και τον χώρο. Η γεωπολιτική έχει να κάνει με σύνορα αφού η ανθρωπότητα αναζήτησε τελικά την ευημερία όχι μέσα από την κα-

τάργηση των συνόρων αλλά μέσα από την ανάπτυξη του πολιτισμού. Αναζήτησε δηλαδή τη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής μέσω της ποιοτικής αναβάθμισης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Αυτό το επιβεβαιώνει η ιστορία, η μελέτη της οποίας μας δείχνει ότι η ανάπτυξη του πολιτισμού εξυγιαίνει και ισχυροποιεί τις ανθρώπινες σχέσεις.

Αυτή η ισορροπία, όμως, σε κρίσιμες ιστορικές στιγμές, διαταράσσεται όταν οι συνθήκες κάποιων λαών δημιουργούν ανάγκη επιβίωσης ή η πλεονεξία κάποιων ηγετών δείχνεται ακόρεστη, τότε τα σύνορα αμφισβητούνται. Τότε λαοί παρασύρονται σε ανθρωποβόρες συγκρούσεις. Γιατί τότε η βελτίωση της ανθρώπινης ζωής, που είναι άλλωστε η κινητήριος δύναμη της ιστορίας, επιδιώκεται όχι μέσω του πολιτισμού αλλά μέσω της βίας. Αφού το ζην ή το ευ ζην είναι ο στόχος κάθε ανθρώπινης σύγκρουσης, η σύγκρουση γίνεται ιστορικά αναπόφευκτη καθώς οι άνθρωποι υποκύπτουν στην ανάγκη ή την πλεονεξία. Ίσως λοιπόν ο καλύτερος τρόπος αποφυγής των συγκρούσεων είναι η πρόληψη των αιτιών που τις προκαλούν εντός και εκτός συνόρων. Όσον αφορά την ανάγκη, η αλληλεγγύη μεταξύ των κοινωνιών μπορεί να αμβλύνει πολλές προβληματικές καταστάσεις όταν αλληλοβοηθούνται τα έθνη έτσι ώστε να φτιάχνει το καθένα το κράτος του κι όχι να παραβιάζει τα σύνορα του άλλου. Όσον αφορά τη πλεονεξία, το κάθε έθνος πρέπει να φροντίζει να κυβερνιέται από σώφρονες ηγέτες ώστε να μην παρασύρεται σε υπερφίαλα σχέδια. Παράλληλα δε να φροντίζει ώστε είναι έτοιμο υλικά και ψυχικά για σύγκρουση ώστε το κόστος οποιουδήποτε παραβάτη εισβολέα να αποσβένει κάθε προσδοκώμενο όφελος. Όλα αυτά όμως προϋποθέτουν ολοκληρωμένη γνώση. Όχι μόνο αυτογνωσία

αλλά και σφαιρική επίγνωση των γεωπολιτικών συνθηκών. Όσον αφορά την πατρίδα μας ειδικά, για να διασφαλίσουμε αρμονικές σχέσεις με τα υπόλοιπα κράτη του πλανήτη μας πρέπει να κατανοούμε καταρχήν το ποιοί είμαστε, που είμαστε και τι ιστορικές συνθήκες αντιμετωπίζουμε σήμερα. Όσο καλύτερος είναι ο γεωπολιτικός σχεδιασμός μας, τόσο περισσότερο θα εξασφαλιστεί η ευημερία του λαού μας.

Η μακραίωνη ιστορία του έθνους μας έχει δείξει ότι ζούμε σε μια περιοχή που προσελκύει διαχρονικά το παγκόσμιο ενδιαφέρον. Γιατί; Γιατί βρισκόμαστε στο μοναδικό σημείο της γης που συνορεύουν τρεις διαφορετικές ήπειροι. Το Αιγαίο πέλαγος συγκεκριμένα είναι το μοναδικό σημείο του πλανήτη που ενώνει τρεις ηπείρους. Το Αιγαίο πέλαγος ελέγχει όποιος ελέγχει τα νησιά του. Για να ελέγχει κάποιος τα νησιά του πρέπει να ελέγχει Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο. Για να είναι ελέγχει όμως αυτές τις περιοχές πρέπει επίσης να ελέγχει Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη. Η σημερινή Ελλάδα δηλαδή. Αυτή είναι άλλωστε και η περιοχή πάνω κάτω που γεννήθηκε πριν χιλιάδες χρόνια και άνθησε το έθνος των Ελλήνων. Υπήρξαν βέβαια και άλλες περιοχές της αρχαίας κοιτίδας που σήμερα είναι εκτός επικράτειας, αλλά η σημερινή Ελλάς έχει την ελάχιστη έκταση που εξασφαλίζει τη βιωσιμότητα του κράτους της. Χωρίς την Μικρασία, τον Πόντο ή τη Σικελία η Ελλάς μπορεί να επιβιώσει. Όχι όμως χωρίς τη Θράκη, την Ήπειρο ή τα νησιά του Αιγαίου. Η ιστορία μας εξηγεί το γιατί.

Δυο φορές υποταχθήκαμε. Την πρώτη στους Ρωμαίους όταν έπεσε η Ήπειρος. Τη δεύτερη στους Οθωμανούς όταν έπεσε η Θράκη. Η αλυσιδωτή πτώση των ελληνικών περιοχών και στις δυο περιπτώσεις ακολούθησε

την απώλεια μιας εκ των δυο κλειδών του ελληνικού χώρου. Ελλάς χωρίς Ήπειρο ή χωρίς Θράκη δεν μπορεί να υπάρξει, αφού χωρίς αυτές δεν μπορεί να υπάρξει Μακεδονία και χωρίς Μακεδονία η Ελλάς δεν θα ζήσει για πολύ. Αυτό το γνώριζαν άριστα οι πρόγονοι μας το 1912-13. Αν αποτύγχαναν τότε η Ελλάς θα βυθίζονταν ξανά στην σκλαβιά. Τα κατάφεραν όμως απελευθερώνοντας τις περιοχές με την αντίστροφη πορεία που αυτές είχαν σκλαβωθεί. Ποιο ήταν όμως το κλειδί της επιτυχίας τους; Το Αιγαίο πέλαγος. Η κυριαρχία του Ελληνικού Ναυτικού εξασφάλισε την απελευθέρωση της Ελλάδος. Όποιος ενδιαφέρεται για λεπτομέρειες ας μελετήσει βαθύτερα την ιστορία. Η ουσία πάντως είναι ότι η κυριαρχία επί του Αιγαίου πελάγους μας εξασφάλισε την ανεξαρτησία. Αυτό επιβεβαιώνεται επίσης από τον πρώτο αγώνα για απελευθέρωση το 1821. Το Αιγαίο είναι το κλειδί της ανεξαρτησίας μας. Χωρίς αυτό, άρα και τα νησιά του, Ελλάς δεν μπορεί να υπάρξει.

Εδώ όμως εντοπίζεται και το κέντρο των σημερινών γεωπολιτικών συνθηκών. Εμείς ως χώρα είμαστε ευχαριστημένοι με τα σύνορα μας και επιθυμούμε τη διατήρηση τους. Οι υπόλοιποι λαοί όμως; Γιατί σήμερα εμφανίζεται μια αυξημένη τάση αμφισβήτησης; Για να έχουμε ολοκληρωμένη απάντηση στο γιατί η ισορροπία κλονίζεται σήμερα πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε το πως είχαμε αυτή την ισορροπία τα τελευταία 80 χρόνια. Η απάντηση βρίσκεται σε ένα δευτερεύον χαρακτηριστικό του Αιγαίου πελάγους. Εκτός από το μοναδικό σημείο επικοινωνίας τριών ηπείρων, το Αιγαίο είναι η φυσική προέκταση των στενών του Βυζαντίου. Όποιος ελέγχει το Αιγαίο, ελέγχει την επικοινωνία της Μεσογείου με την Μαύρη Θάλασσα. Η σημερινή ισορροπία λοιπόν γεννήθηκε πριν εκατό χρόνια όταν οι Δυτικές

δυνάμεις κυριάρχησαν στο Αιγαίο και οι Ανατολικές στη Μαύρη Θάλασσα, με τα Στενά του Βοσπόρου να είναι ουδέτερα. Η Ελλάς μέσα από δυο παγκοσμίους πολέμους και δυο εμφυλίους πολέμους κατάκτησε το αδιαφιλονίκητο τίτλο της Δυτικής δύναμης. Διατήρησε έτσι και το Αιγαίο. Με θυσίες, αγώνες και νίκες σε αμέτρητες συγκρούσεις όπου διακυβεύονταν ο έλεγχος του κέρδισε, για τους Δυτικούς, τον τίτλο του θεματοφύλακα του. Τα διεθνή συμφέροντα τότε ταυτίστηκαν με τα εθνικά και η διεθνής ισορροπία ευνόησε την εθνική ηρεμία. Μην ξεχνάμε ότι εδώ η Γερμανία έχασε δυο πολέμους κι ότι εδώ ξεκίνησε ο ψυχρός πόλεμος. Εδώ, στην Ελλάδα του Αιγαίου πελάγους ισορρόπησαν οι παγκόσμιες δυνάμεις. Η γεωπολιτική ισορροπία όμως που ξεκίνησε και στηρίχτηκε εδώ ιστορικά φτάνει στο τέλος της. Σήμερα ζούμε την αρχή μιας νέας δυναμικής γεγονότων μιας μελλοντικής παγκόσμιας ισορροπίας που για τους ίδιους λόγους θα έχει εκ νέου επίκεντρο της την περιοχή μας. Γιατί όμως;

Γιατί ανατρέπεται σήμερα αυτή η ισορροπία των τελευταίων ετών; Γιατί καταρχήν η ανθρώπινη ιστορία υπόκειται στην αέναη πάλη φιλελευθερισμού και δεσποτισμού. Η αρχέτυπη διαμάχη των δυο ανθρώπινων τάσεων αποτελεί διαρκή παράγοντα διαμόρφωσης των ιστορικών συνθηκών. Αποτελεί τη φύτρα που γεννά την ανάγκη και την πλεονεξία, τις κινητήριες δυνάμεις γεωπολιτικών μεταβολών. Ζούμε ήδη ως συνέπεια της ανάγκης και της πλεονεξίας τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμών που μεταναστεύουν αναζητώντας το ζην ή το ευ ζην. Διακρίνουμε επίσης παράλληλα αυξημένη διάθεση δεσποτικών μέτρων από δυνάμεις που επιθυμούν οι λίγοι να κυριαρχήσουν πάνω στους πολλούς. Όλα δείχνουν ότι για μια ακόμη φορά η ανθρωπότητα

θα βιώσει μια σύγκρουση των φιλελεύθερων δυνάμεων με τις δυνάμεις του δεσποτισμού. Οι άνθρωποι θα κληθούν εκ νέου να υπερασπίσουν το δικαίωμα τους στην ελευθερία, την αξιοπρέπεια και την ευημερία. Συνεπεία της τοποθεσίας της πατρίδας μας αυτή θα αποτελέσει για ακόμη μια φορά επίκεντρο της παγκόσμιας σύγκρουσης. Ο λαός μας λοιπόν θα κληθεί ξανά να επιλέξει φέροντας βαριά ιστορική παρακαταθήκη αφού στο παρελθόν έχει όχι απλά συναγωνιστεί αλλά ηγηθεί των φιλελεύθερων δυνάμεων. Στη νέα αυτή ιστορική πρόκληση που εκτυλίσσεται δεν διακυβεύεται απλά η ευημερία μας ως έθνος αλλά και αυτή η κρατική μας υπόσταση. Όπλα μας η ιστορία μας κι ο πολιτισμός μας.

Η ιστορία μας διδάσκει τι πρέπει να αποφύγουμε και πως πρέπει να δράσουμε. Ο πολιτισμός μας επιτρέπει να αυξήσουμε τη φυσική και πολιτική μας ισχύ. Αμφότερα όμως προϋποθέτουν γνώση και θάρρος. Θάρρος να δούμε την πραγματική διάσταση των γεγονότων που εκτυλίσσονται αλλά και των συνεπειών τους, γιατί οι συνέπειες της ιστορικής περιόδου που τώρα ξεκινά δεν είναι μόνο οικονομικές, υλικές. Οι αλλαγές που επικρέμονται είναι κυρίως πολιτικές, ηθικές και υπαρξιακές. Οι γεωπολιτικές εξελίξεις στην περιοχή μας δεν έχουν να κάνουν μόνο με τα πετρέλαια ή τα χρήματα. Αυτά είναι ήσσονος σημασίας. Πρωταρχικό διακύβευμα είναι ο έλεγχος του Αιγαίου. Ο έλεγχος του αρχιπελάγους που αποτελεί γεωστρατηγικό κλειδί στον έλεγχο τριών ηπείρων. Η σύγκρουση διαφόρων δυνάμεων για τον έλεγχο του Αιγαίου θα επηρεάσει αναπόφευκτα και τα ελληνικά νησιά και τις ηπειρωτικές περιοχές. Η Ελλάς όμως δεν έχει την πολυτέλεια να απολέσει εδάφη γιατί θα κινδυνέψει η ύπαρξη της. Αν χάσουμε λίγα νησιά

δεν χάνουμε μόνο εδάφη, χάνουμε την ανεξαρτησία μας. Το ίδιο ισχύει αναλογικά για τμήματα της Θράκης, της Μακεδονίας ή της Ηπείρου. Η σημασία όμως της σύγκρουσης που επίκειται αυξάνεται από το ότι αυτή έχει επίσης το χαρακτήρα διαμάχης μεταξύ φιλελευθερισμού και δεσποτισμού.

Γιατί η Δύση λέγεται δύση και γιατί η Ανατολή λέγεται ανατολή; Γιατί η μεν βρίσκεται δυτικά της Ελλάδας, η δε ανατολικά της. Αυτό είναι το πλαίσιο που η Ελλάς θα μπορούσε να σχεδιάσει τη σύγχρονη εξωτερική της πολιτική. Να οικοδομήσει τις σύγχρονες διεθνείς της σχέσεις πάνω στα σύγχρονα δεδομένα αντλώντας την επιχειρηματολογία της από την τρέχουσα ιστορική περίοδο. Όχι με τρόπο αισθαντικό ή ηθικίστικο αλλά με τρόπο θετικό και πραγματιστικό. Να αξιοποιήσει δηλαδή το ρόλο της ως θεματοφύλακας του Αιγαίου τον τελευταίο αιώνα και τα ευεργετικά για την ανθρωπότητα χειροπιαστά αποτελέσματα. Τα χρόνια που η Ελλάδα κρατά την κλείδα τριών ηπείρων, το Αιγαίο, διατηρήθηκε τέτοια παγκόσμια ισορροπία που απέδωσε μια εκ των μακρότερων ειρηνικών περιόδων. Πολλές περιοχές και πολλοί λαοί ωφελήθηκαν από αυτή την ισορροπία. Δυστυχώς όχι όλοι οι λαοί αφού πολλοί υπέφεραν. Γι' αυτό όμως δεν φταίει η Ελλάδα. Αντιθέτως ο σύγχρονος ελληνισμός μπορεί να συνεισφέρει στη διάδοση του φιλελευθερισμού και της προόδου. Πάνω σε αυτές τις αλήθειες μπορεί να αναπτυχθεί ένας σύγχρονος τρόπος επικοινωνίας του ελληνικού λαού με τον υπόλοιπο πλανήτη.

Βέβαια η ιστορία διδάσκει ότι κάθε λαός μπορεί να κάνει λάθη και να παρασυρθεί σε επιζήμιες πολιτικές, όπως κι ότι καλοί και κακοί ηγέτες υπάρχουν σε κάθε έθνος, μικρό ή μεγάλο. Ιδίως τα μεγάλα κράτη κάνουν

και μεγάλα λάθη, όχι πάντα από πρόθεση αλλά επιδιώκοντας να κάνουν μεγάλο καλό, κάνουν τελικά μεγάλο κακό ακόμα και στον ίδιο τον εαυτό τους. Αυτό ιστορικά συνέβη ήδη κάποιες φορές στο Αιγαίο, όπου οι μεγάλοι της γης επιδιώκοντας ισορροπία διχοτόμησαν ή τριχοτόμησαν τον έλεγχο του με καταστροφικά αποτελέσματα. Όταν ο έλεγχος του αρχιπελάγους δεν ήταν σε χέρια ελληνικά πολλοί λαοί υπέφεραν εξαιτίας λίγων. Ακόμα και οι μεγάλοι που το είχαν επιτρέψει ή επιδιώξει και αυτοί τελικά ζημιώθηκαν αφού ούτε την ισορροπία διατήρησαν αλλά και τα αρχικά οφέλη τους έχασαν πολλαπλώς. Πολλά τα σχετικά διδάγματα της ιστορίας.

Η ιστορία δεν ρωτάει, δείχνει. Δεν ρωτάει τους λαούς τι θα ήθελαν αλλά τους δείχνει το δρόμο κι ανάλογα ο κάθε λαός επιλέγει. Αν διαλέξει σωστά ευημερεί, αν όχι υποφέρει ή ακόμη χειρότερα αφανίζεται. Το 1909 το έθνος μας πάλεψε για την επανεκκίνηση του και μπορεί στην πορεία πολλές φορές να λάθεψε αλλά ακόμη περισσότερες φορές πρόσφερε στον αγώνα της ανθρωπότητας για προκοπή κι ευημερία. Έγινε έτσι ο λαός μας πολύπειρος και κατέχει ήδη πολλές απαντήσεις σε διαχρονικά γεωπολιτικά προβλήματα. Μια από αυτές είναι: μέγα το της θαλάσσης κράτος.

Στόχος του παρόντος πονήματος πάντως δεν είναι να περιγράψει απλά το τι έγινε. Αυτό θα ήταν μισή προσπάθεια. Αφού κατανοήσουμε το τι έγινε, οφείλουμε να βρούμε και το τι πρέπει να γίνει. Αφού κατανοήσουμε το χθες πρέπει να προχωρήσουμε σε προτάσεις για το σήμερα αλλά και για το αύριο, γιατί όλα δείχνουν ότι στη σημερινή γενιά έλαχε να δώσει εκείνες τις απαντήσεις που θα κρίνουν το μέλλον. Φάρος μας ο πολιτισμός

μας. Άλλωστε ο λαός μας διατηρεί την μακραίωνη σοφία του:

Α δε φυτέψει ο γέρος ελιά
που θα βρει ο νιος να κάνει λάδι;

Οι λαοί όπως οι άνθρωποι βέβαια δεν είναι όλοι το ίδιο ούτε μένουν αναλλοίωτοι στο χρόνο. Υπάρχουν άνθρωποι πράοι κι άνθρωποι άξεστοι. Υπάρχουν άνθρωποι που τους αρέσει να δίνουν κι άνθρωποι που τους αρέσει να αρπάζουν. Δεν είναι όμως μόνο ζήτημα φύσεως. Η ανθρώπινη συμπεριφορά παράλληλα με τη φύση διαμορφώνεται από τις συνθήκες, την ανατροφή, τον πολιτισμό, την ηθική. Στο βαθμό λοιπόν που τα κράτη αποτελούνται από ανθρώπους είναι λογικό να αναπτύσσουν συμπεριφορά ανάλογη της επικρατούσας συνισταμένης αντίληψης. Αυτή η συνισταμένη διαμορφώνεται μέσα από το ισχύον πολίτευμα δια του οποίου εκφράζεται η βούληση των ανθρώπων. Ως προς αυτό διαφέρει η συμπεριφορά ενός ατόμου από τη συμπεριφορά μιας κοινωνίας. Γι΄ αυτό κάποιες φορές ότι είναι αρνητικό για το άτομο μπορεί είναι να είναι θετικό για την κοινωνία, για παράδειγμα, το να σκοτωθεί κάποιος για την πατρίδα του ή το να πληρώσει φόρο. Το γιατί να το κάνει ή όχι είναι ζήτημα κοινωνικής ηθικής. Η κοινωνική ηθική δε, διαμορφώνεται από το είδος της κοινωνίας. Όταν κοινωνία και έθνος ταυτίζονται, έχουμε κράτος εθνικό και προκειμένου τα άτομα να επιλέξουν τι κοινωνία θέλουν, δεν έχουν παρά να ανατρέξουν στο παρελθόν τους ώστε να δουν πότε ευημέρησαν περισσότερο. Αν γνωρίζουν ιστορία κι αν αγαπούν την ιστορική αλήθεια. Μπορεί βέβαια κάποιοι να λένε ότι υπάρχουν πολλές αλήθειες, ανάλογα με το πώς προσεγγίζει κάποιος τα γεγονότα, αλλά η αλήθεια είναι μια. Τα

συμφέροντα αλλάζουν. Σίγουρα πάντως χρειάζεται θάρρος και μελέτη. Αυτά είναι που ποικίλουν και εξαρτώνται από την προσέγγιση του καθενός μας.

Υπάρχουν λοιπόν άνθρωποι καλοί και άνθρωποι κακοί. Άσχετα με το αν ισχύει το πλατωνικό «ουδείς εκών κακός» είναι κι αυτό μια αλήθεια της ζωής. Αφού λοιπόν οι λαοί αποτελούνται από ανθρώπους υπάρχουν λαοί καλοί και λαοί κακοί. Με τη συμπεριφορά του συνόλου βέβαια να είναι συνισταμένη των ατομικών πράξεων και παραλήψεων. Άρα υπάρχουν κατ' αναλογία έθνη καλά και έθνη κακά. Χωρίς να σημαίνει ότι το να ανήκει κάποιος σε ένα έθνος αυτό τον κάνει αυτόματα καλό ή κακό φέρει όμως την αντίστοιχη καλή ή κακή κληρονομιά. Είναι φορέας δηλαδή του δικού του εθνικού πολιτισμού. Από 'κει και πέρα όμως είναι χρέος προσωπικό του κάθε ατόμου να βελτιώνει πρώτα τη δική του συμπεριφορά και να επηρεάζει στο δικό του μέτρο τη συμπεριφορά του συνόλου στο οποίο ανήκει. Για το σκοπό αυτό η ανθρωπότητα έχει αναπτύξει την αγωγή, τις τέχνες, τα γράμματα, τη θρησκεία, την πολιτική και διάφορους άλλους τρόπους εξύψωσης του ανθρώπου. Όλα αυτά που περικλείονται σε αυτό που αποκαλούμε πολιτισμό. Βέβαια ο πολιτισμός του κάθε ανθρώπου αλλά και του κάθε έθνους ποικίλλει.

Να λοιπόν η πρόκληση για τους Έλληνες και τις Ελληνίδες του σήμερα. Να φτιάξουμε τον σύγχρονο ελληνικό τρόπο ευζωΐας. Να συνδέσουμε την οικονομία μας με το μεγαλύτερο περιουσιακό μας στοιχείο, τον πολιτισμό μας, να κάνουμε την οικονομία μας, Οικονομία Πολιτισμού. Να χαράξουμε ένα καινούργιο δρόμο ανάπτυξης και προόδου για μας αλλά και για κάθε λαό, με μέτρο και αρμονία, συνδέοντας το ζην με το ευ ζην. Να

γίνουμε πρόμαχοι της ευζωΐας των εθνών της γης. Να δώσουμε πρώτοι το παράδειγμα με ανεκτίμητο εργαλείο τη ζώσα κληρονομιά μας. Να η σημερινή Μεγάλη Ιδέα! Κι αν μας πούνε μεγαλοϊδεάτες που θέλουμε να φωτίσουμε τον κόσμο ολόκληρο, που θέλουμε να εξυψώσουμε τον ανθρώπινο πολιτισμό, δεν πειράζει! Άλλωστε ο πολιτισμός των Ελλήνων είναι πάντοτε βαθιά ανθρωπιστικός κι ο ανθρωπισμός μαλακώνει ακόμη και τις πιο ανήλιαγες ψυχές. Το θέατρο, η ποίηση, η μουσική, η λογοτεχνία, η φιλοσοφία, η καλλιτεχνία, οι επιστήμες, ο αθλητισμός όπως γλυκαίνουν πάντα τις καρδιές των ανθρώπων, έτσι θα σιγάσουν και τις σκιασμένες φωνές. Ας γίνουν Πολιτισμός και Ανάπτυξη το δικό μας σύμβολο. Ο δικός μας δικέφαλος αετός.

Θα μου πείτε με τι λεφτά; Η Ελλάς είναι χρεωκοπημένη, με τι οικονομικά θα χαράξει τέτοια πολιτική; Κι όμως! Η Ελλάς έχει πλούτο, άρα αν θέλει έχει και χρήματα. Η χώρα διαθέτει νικέλιο, σίδηρο, αλουμίνιο, λιγνίτη, πετρέλαιο, φυσικό αέριο και άλλα πολλά δώρα της φύσης που μπορεί άμεσα να αξιοποιήσει. Αν αύριο, για παράδειγμα, το κράτος μας εκδώσει ομολογίες με την κάλυψη των διαθέσιμων φυσικών πόρων μπορεί άμεσα να συγκεντρώσει εκατοντάδες δισεκατομμύρια. Αν και η ανάλυση του θέματος ξεφεύγει του παρόντος σκοπού, σας βεβαιώνω ότι τεχνικά γίνεται εύκολα, αν το θελήσουμε. Πλούτο έχουμε. Θέληση δεν έχουμε. Αν το αποφασίσουμε θα βρούμε το πώς.

Το αστείρευτο ανθρώπινο εθνικό μας κεφάλαιο μπορεί να βρει τον τρόπο είτε αυτόν είτε κάποιον άλλο καλύτερο. Όπως όμως έχω ήδη περιγράψει, τούτο το βιβλίο είναι μια προσπάθεια να καταθέσω τη δική μου άποψη, να βάλω το δικό μου λιθαράκι στη συλλογική

προσπάθεια εθνικής αυτογνωσίας. Πιστεύω ακράδαντα ότι όσοι περισσότεροι εκφράσουμε και επικοινωνήσουμε τις γνώμες μας τόσο στερεότερη θα είναι η συνισταμένη κοινή μας αντίληψη για το ποιοι είμαστε, που βρισκόμαστε και τι μπορούμε να κάνουμε για να βελτιώσουμε τη δική μας ζωή και τη ζωή των παιδιών μας. Υπάρχει όμως και άμεση προσωπική ωφέλεια από αυτή μου την προσπάθεια. Εκτός της τέρψεως και της αναψυχής που απόλαυσα κατά τη διάρκεια του γραψίματος συνειδητοποίησα ότι και το ταπεινότερο γραφτό γυμνάζει το πνεύμα αφού απαιτεί σύστημα, μέθοδο και προσήλωση. Η μαγεία του γραπτού λόγου όμως δεν περιορίζεται στο τώρα. Μέσω των χιλιάδων σελίδων που απαιτήθηκε να διέλθω κατά την προσπάθεια επικοινώνησα με ανθρώπους που έχουν αναχωρήσει αυτού του κόσμου εδώ και πολλά χρόνια. Ένιωσα δηλαδή, εξ ου και η μαγεία, να διαστέλλεται ο χρόνος και μέσω του λόγου να εφάπτεται το χθες στο σήμερα. Αυτή η αίσθηση μου γέννησε την πεποίθηση ότι μπορούμε και το παρόν να το συνδέσουμε με το μέλλον. Αυτό όμως προϋποθέτει ότι το εγώ θα ψάξει να βρει το εμείς. Γιατί αν ξαφνικά το εγώ μείνει μόνο του πάνω στη γη τότε ο λόγος χάνει τη δύναμη του.

Ποια είναι η αξία του λόγου; Μα η άμεση βελτίωση της ζωής μας. Για το ζην και το ευ ζην. Για να το πετύχουμε όμως πρέπει να βρούμε πρώτα τον βέλτιστο λόγο. Συλλογικά. Ο καθένας μόνος του αλλά κι όλοι μαζί, αφού οι άνθρωποι ζούνε και μόνοι αλλά και μαζί. Όπως και τα έθνη. Για να ισορροπήσουνε κι αυτά πρέπει πρώτα να κατακτήσουν την αυτογνωσία. Η ειρήνη των εθνών περνάει μέσα από την αυτογνωσία τους.

Έτσι, εντός του έθνους μας οι πρόγονοι μας εξασφάλισαν την ελευθερία μας. Βέβαια λάθεψαν, αλλά περισσότερο πάλεψαν. Έτσι κι εμείς, ας μη φοβηθούμε να λαθέψουμε, αρκεί να παλέψουμε περισσότερο. Η διαχείριση του φόβου μας είναι το πρώτο βήμα. Η ευψυχία, είναι που χρειάζεται για να ευτυχίσουμε σήμερα όντας ήδη ελεύθεροι. Αν όμως δειλιάσουμε στη ζωή μας, τότε πιθανώς να χάσουμε ολότελα κι αυτά που ήδη έχουμε, που ήδη χάνουμε. Η επιλογή είναι δική μας, αφού αυτή είναι η ανθρώπινη μοίρα: ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να είναι ελεύθερος. Όταν το αρνείται δυστυχεί. Όταν επιλέγει τη φύση του, να είναι ελεύθερος, τότε πορεύεται ευδαίμων.

ζήτω το Έθνος των Ελλήνων!

χρονολόγιο

χρονολόγιο

Το χρονολόγιο παρατίθεται ως χρηστικός οδηγός κατανόησης της ιστορούμενης περιόδου για αντιπαράθεση των σχετικών ημερομηνιών και σύνδεση των επιμέρους γεγονότων εντός του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου. Όσον αφορά τις ημερομηνίες ακολουθείται το ημερολόγιο που ίσχυε στο κράτος όπου έλαβε χώρα το γεγονός.

22 Ιαν 1830	*Πρωτόκολλο Ανεξαρτησίας της Ελλάδος*
26 Ιουλ 1830	*Ιουλιανή Επανάσταση στη Γαλλία*
Νοε 1830	*Πολωνική επανάσταση*
1830-1834	*Σαμιακή Πολιτεία*
1831-1833	*Τουρκοαιγυπτιακός πόλεμος*
27 Σεπ 1831	*Δολοφονία Καποδίστρια*
25 Ιαν 1833	*Ενθρόνιση Όθωνα*
Σεπ 1833 - Μαΐ 1840	*Α΄ Καρλικός πόλεμος στην Ισπανία*
22 Αυγ 1834	*Ηγεμονικό καθεστώς Σάμου*
20 Μαΐ 1835	*Τυπική κατάργηση Αντιβασιλείας*
2 Φεβ 1836	*Κίνημα Αιτωλοακαρνανίας για Σύνταγμα*
2 Φεβ 1837	*Ουσιαστική κατάργηση Αντιβασιλείας*
8 Μαΐ 1838	*Διακήρυξη της Χάρτας του Λαού στο Λονδίνο*
1839 - 1841	*Τουρκοαιγυπτιακός πόλεμος*
22 Φεβ 1841	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κρήτη*
10 Ιαν 1843	*Χρεοκοπία του ελληνικού κράτους*
3 Σεπ 1843	*Κίνημα 3ης Σεπτεμβρίου για Σύνταγμα*
18 Μαρ 1844	*Καθιέρωση Συντάγματος*
1846 - 1849	*Β΄ Καρλικός πόλεμος στην Ισπανία*
25 Ιαν 1847	*Μουσουρικά*

Ιαν 1848	*Απελευθερωτικά επαναστατικά κινήματα στην Ιταλία*
21 Φεβ 1848	*Κομμουνιστικό μανιφέστο των Μαρξ και Ένγκελς*
22 Φεβ 1848	*Επανάσταση στη Γαλλία κατά του Λουδοβίκου Φιλίππου*
13 Μαρ 1848	*Εκδίωξη Μέττερνιχ*
18 Μαρ 1848	*Γερμανική επανάσταση*
28 Μαρ - 14 Σεπ 1848	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κεφαλονιά*
10 Απρ 1848	*Κίνημα των Χαρτιστών στην Αγγλία*
1 Απρ 1849	*Υπόθεση Πατσίφικο*
15 Αυγ - 11 Οκτ 1949	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κεφαλονιά*
7 Σεπ 1849 - 20 Μαΐ 1850	*Επανάσταση Ελλήνων στη Σάμο*
4 Ιαν 1850	*Κατάπλευση εις Πειραιά του Αγγλικού στόλου υπό τον Πάρκερ προς αποκλεισμό*
2 Φεβ 1852	*Παλινόρθωση της μοναρχίας στη Γαλλία*
Οκτ 1853 - Φεβ 1856	*Ρωσοτουρκικός Κριμαϊκός πόλεμος*
15 Ιαν 1854	*Επανάσταση των Ελλήνων σε Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία*
Ιουλ 1854	*Ναυτικός αποκλεισμός Πειραιά από τον Αγγλικό στόλο και επιδημία χολέρας στην Αθήνα - Κατοχή*
10 Μαΐ 1857 - 8 Ιουλ 1859	*Ινδική επανάσταση κατά των Άγγλων*
Αυγ 1857	*Χρηματιστηριακός πανικός - Κραχ*

1858	*Αγροτική δημοκρατία του Λιβάνου*
12 Μαϊ 1858	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κρήτη*
Ιουν - Δεκ 1858	*Επανάσταση σε Βοσνία Ερζεγοβίνη*
Απρ - Ιουλ 1859	*Γαλλοαυστριακός πόλεμος στην Ιταλία*
10 Μαϊ 1859	*Φοιτητικές ταραχές στην Αθήνα, τα λεγόμενα Σκιαδικά*
11 Ιουν 1859	*Θάνατος Μέττερνιχ*
15 Νοε 1859	*Καθιέρωση των Ζάππειων ολυμπιάδων*
27 Μαϊ 1860	*Σφαγές στο Λίβανο και τη Συρία*
19 Φεβ 1861	*Κατάργηση δουλοπαροικίας στη Ρωσία*
17 Μαρ 1861	*Δημιουργία Βασιλείου της Ιταλίας*
23 Σεπ 1862	*Ανάληψη της πρωθυπουργίας της Πρωσίας από τον Μπίσμαρκ*
10 Οκτ 1862	*Έξωση Όθωνα*
Ιαν 1863	*Πολωνική επανάσταση*
30 Οκτ 1863	*Ενθρόνιση Γεωργίου*
21 Μαϊ 1864	*Ενσωμάτωση Ιονίων Νήσων*
28 Σεπ 1864	*Διεθνής ένωση εργατών Λονδίνου*
Αυγ 1865	*Ήττα Δανίας από Πρωσία και Αυστρία*
Ιουν - Ιουλ 1866	*Αυστροπρωσσικός πόλεμος*
21 Αυγ 1866 - 8 Ιαν 1869	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κρήτη*
8 Νοε 1866	*Ολοκαύτωμα Μονής Αρκαδίου στην Κρήτη*
Ιαν 1869	*Συνέδριο Παρισιού*

8 Ιαν 1869	*Οργανικός Νόμος Κρήτης - Λήξη επανάστασης*
Σεπ 1869	*Χρηματιστηριακός πανικός - Κραχ*
19 Ιουλ 1870 - 10 Μαϊ 1871	*Γαλλοπρωσσικός πόλεμος*
4 Σεπ 1870	*Αποκατάσταση της Δημοκρατίας στη Γαλλία*
18 Ιαν 1871	*Ενοποίηση Γερμανίας*
18 Μαρ 1871	*Παρισινή κομμούνα*
Απρ 1872 - Ιουλ 1876	*Γ΄ Καρλικός πόλεμος στην Ισπανία*
1873	*Σύνδεσμος των τριών αυτοκρατοριών Γερμανίας - Ρωσίας - Αυστρίας*
Μαϊ 1873	*Ίδρυση Χρηματιστηρίου Πειραιά*
Σεπ 1873	*Χρηματιστηριακός πανικός - Κραχ*
1873 - 1896	*Μακρά Οικονομική Ύφεση*
Φεβ 1874 - Απρ 1875	*Στηλιτικά - επεισοδιακή πολιτική εκτροπή*
Ιουν 1874	*Άρθρο Χαρίλαου Τρικούπη "Τις Πταίει"*
Αυγ 1875	*Άτυπη Καθιέρωση της Αρχής της Δεδηλωμένης*
Δεκ 1875	*Σκάνδαλο Σιμωνιακών*
19 Ιουν 1875	*Επανάσταση σε Βοσνία Ερζεγοβίνη*
Ιουν 1876 - Φεβ 1877	*Σερβοτουρκικός πόλεμος*
Σεπ 1876	*Ίδρυση Χρηματιστηρίου Αθήνας*
19 Σεπ 1876	*Συλλαλητήριο στην Αθήνα υπέρ Βοσνίας Ερζεγοβίνης*

24 Απρ 1877 – 3 Μαρ 1878	*Ρωσοτουρκικός πόλεμος*
Ιαν 1878	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κρήτη*
19 Φεβ 1878	*Επανάσταση των Ελλήνων στο Λιτόχωρο της Μακεδονίας*
3 Μαρ 1878	*Συνθήκη Αγίου Στεφάνου*
15 Μαρ 1878	*Ολοκαύτωμα Μονής Αγίων Πάντων και θυσία του Γαλακτού στην Ημαθία*
13 Ιουλ 1878	*Συνθήκη Βερολίνου*
Ιουλ 1878	*Αγγλική κατοχή της Κύπρου*
15 Οκτ 1878	*Συνθήκη Χαλέπας*
20 Δεκ 1880 - 23 Μαρ 1881	*Πρώτος Πόλεμος των Μπόερς*
1880	*Ίδρυση ελληνικού τυπογραφείου στην Τραπεζούντα*
2 Ιουλ 1881	*Συνθήκη Κωνσταντινούπολης - ενσωμάτωση Θεσσαλίας και Άρτας*
Ιαν 1882	*Χρηματιστηριακός πανικός στη Γαλλία - Κραχ*
20 Μαϊ 1882	*Δημιουργία της Τριπλής Συμαχίας μεταξύ Γερμανίας, Αυστρίας, Ιταλίας*
Ιαν 1884	*Χρηματιστηριακός πανικός - Κραχ*
6 Σεπ 1885	*Προσάρτηση Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία*
12 Σεπ 1885 - 12 Μαϊ 1886	*Ελληνική επιστράτευση*
14 - 28 Νοε 1885	*Σερβοβουλγαρικός πόλεμος*
3 Μαρτίου 1886	*Συνθήκη Βουκουρεστίου*

χρονολόγιο

Απρίλιος 1886	*Ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις*
1 Μαϊ 1886	*Απεργία του Σικάγου*
Αυγ 1888	*Αποστρατεία Μόλτκε*
Απρ 1889	*Εκλογή Βενιζέλου ως πληρεξουσίου στην Κρήτη*
6 Μαϊ 1889	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κρήτη*
15 Οκτ 1889	*Γάμος Διαδόχου Κωνσταντίνου με την πριγκίπισσα Σοφία*
Μαρ 1890	*Παραίτηση Μπίσμαρκ*
1890	*Διεθνής χρηματοοικονομική κρίση*
Απρ 1891	*Θάνατος Μόλτκε*
Μαϊ 1890	*Χρηματιστηριακός πανικός στην Αθήνα - Κραχ*
1893	*Σταφιδική κρίση στην Ελλάδα*
Μαϊ 1893	*Χρηματιστηριακός πανικός - Κραχ*
10 Δεκ 1893	*Χρεοκοπία του ελληνικού κράτους*
18 Αυγ 1894	*Επανάσταση Αρμενίων στο Σασούν*
Αυγ - Σεπ 1894	*Σφαγή Αρμενίων στο Σασούν*
12 Νοε 1894	*Ίδρυση Εθνικής Εταιρείας*
3 Σεπ 1895	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κρήτη*
Οκτ 1895	*Έναρξη σφαγών Αρμενίων στην Οθωμανική αυτοκρατορία*
25 Μαρ - 3 Απριλίου 1896	*Αναβίωση Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα*

30 Μαρ 1896	*Θάνατος Χαρίλαου Τρικούπη*
8 Απρ 1896	*Απεργία μεταλλορύχων στο Λαύριο*
12 Μαϊ 1896	*Μεγάλη σφαγή των Ελλήνων στα Χανιά Κρήτης*
31 Ιουλ 1896	*Νέος Οργανικός Νόμος στην Κρήτη*
Αυγ 1896	*Χρηματιστηριακός πανικός - Κραχ*
19 Ιαν 1897	*Καταστροφές στα Χανιά Κρήτης*
25 Ιαν 1897	*Επανάσταση των Ελλήνων στην Κρήτη*
2 Φεβ 1897	*Απόβαση ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στα Χανιά*
5 Απρ 1897	*Ελληνοτουρκικός πόλεμος*
25 Αυγ 1897	*Διακοίνωση Βενιζέλου υπέρ της Ένωσης*
22 Νοε 1897	*Συνθήκη ειρήνης Ελλάδος - Τουρκίας*
Αυγ 1896	*Σφαγή Αρμενίων στην Κωνσταντινούπολη*
14 Φεβ 1898	*Δολοφονική απόπειρα κατά του Βασιλέως Γεωργίου*
26 Φεβ 1898	*Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος*
Απρ - Δεκ 1898	*Ισπανοαμερικανικός πόλεμος*
30 Ιουλ 1898	*Θάνατος Μπίσμαρκ*
25-28 Αυγ 1898	*Μεγάλη σφαγή των Ελλήνων στο Ηρακλείο Κρήτης*
9 Δεκ 1898 - 18 Σεπ 1906	*Αρμοστεία Κρήτης του πρίγικπα Γεωργίου*
11 Οκτ 1899 - 31 Μαϊ 1902	*Δεύτερος Πόλεμος των Μπόερς*

27 Φεβ 1901	*Ίδρυση Νέας Σκηνής*
8 Νοε 1901	*Αιματηρές ταραχές στην Αθήνα, τα λεγόμενα Ευαγγελικά*
18 Νοε 1902	*Αιματηρές ταραχές στην Αθήνα, τα λεγόμενα Σανιδικά*
29 Μαϊ 1903	*Δολοφονία του βασιλιά της Σερβίας Αλέξανδρου Α΄*
6 Νοε 1903	*Αιματηρές ταραχές στην Αθήνα, τα λεγόμενα Ορεστειακά*
1904 - 1909	*Μακεδονικός Αγώνας*
Φεβ 1904 - Σεπ 1905	*Ρωσσοϊαπωνικός πόλεμος*
10 Μαρ 1905	*Κίνημα Θερίσου*
11 Μαρ 1905	*Κήρυξη Ενώσεως από τη Συνέλευση Θερίσου*
18 Μαρ 1905	*Ίδρυση Μακεδονικού Κομιτάτου*
22 Μαρ 1905	*Ίδρυση Πανελληνίου Οργανώσεως*
31 Μαϊ 1905	*Δολοφονία Θεόδωρου Δηλιγιάννη*
7 Απρ 1905	*Κήρυξη Ενώσεως από τη Συνέλευση Χανίων*
30 Ιαν 1906	*Αιματηρά επεισόδια στη Ρουμανία κατά των Ελλήνων*
Μαρ 1906	*Απεργία μεταλλορύχων στο Λαύριο*
6 Σεπ 1906	*Βουλγαρικές θηριωδίες σε Φιλιππούπολη*
18 Σεπ 1906	*Ανάληψη Αρμοστείας Κρήτης από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη*
Οκτ 1906	*Δημιουργία ομάδας Ιαπώνων*

8 Μαρ 1907	*Δολοφονία Μαρίνου Αντύπα*
Οκτ 1907	*Χρηματιστηριακός πανικός - Κραχ*
31 Αυγ 1907	*Τριπλή συνεννόηση (Αντάντ) - Συμμαχία Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας*
10 Οκτ 1908	*Λειτουργία Παρθεναγωγείου Βόλου*
12 Μαϊ 1908	*Επανάσταση των Ελλήνων στη Σάμο υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη*
10 Ιουλ 1908	*Κίνημα των Νεοτούρκων*
21 Σεπ 1908	*Προσάρτηση Βοσνίας και Ερζεγοβίνης από την Αυστρία*
22 Σεπ 1908	*Ανακήρυξη ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας*
23 Σεπ 1908	*Ψήφισμα Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα*
3 Δεκ 1908	*Ψήφισμα Συνδέσμου Συντεχνιών κατά της υπεφορολόγησης*
18 Φεβ 1909	*Υπόμνημα Συνδέσμου Συντεχνιών στο Βασιλιά περί οικονομίας*
18 Μαρ 1909	*Συλλαλητήριο Εμπόρων Αθηνών κατά της διαφθοράς*
31 Μαρ 1909	*Αντεπαναστατικό κίνημα Κωνσταντινούπολης*
25 Απρ 1909	*Σφαγή Αρμενίων στα Άδανα*
4 Ιουλ 1909	*Πρωτόκολλο Στρατιωτικού Συνδέσμου*
15 Ιουλ 1909	*Αποχώρηση ξένων στρατευμάτων από την Κρήτη*

χρονολόγιο

15 Αυγ 1909	*Κίνημα στο Γουδί*
14 Σεπ 1909	*Παλλαϊκά συλλαλητήρια υπέρ Ανορθώσεως*

ενδεικτική βιβλιογραφία

ενδεικτική βιβλιογραφία

- Ο δωδεκάλογος του γύφτου, Κωστή Παλαμά, Εστία, Αθήνα, 1907.
- Όσοι ζωντανοί, Ίωνος Δραγούμη, Αθήναι, 1911.
- Η Ελλάς του 1910-1920, Γεωργίου Βεντήρη, Αθήναι, 1929.
- Αγόρευσις περί Στρατού εν τη Βουλή, Χαριλάου Τρικούπη, 1884.
- Αναμνήσεις, έγγραφα, αλληλογραφία – Το Αρχείον Παναγιώτη Δαγκλή, Αθήναι, 1965.
- Απομνημονεύματα ή Πληροφορίαι περί της 15ης Αυγούστου 1909, Νικολάου Ζορμπά, Αθήναι, 1925.
- Ιστορία ξενικών επεμβάσεων, Επαμ. Ι. Μάλαινου, Αθήναι, 1955.
- Συν Αθηνά και χείρα κίνει, Ανωνύμου, εν Αθήναις, 1909.
- Ο δρόμος προς την καταστροφήν, Γεώργιος Κονδύλης, επιμελεία Θεμ. Γ. Ζαφειροπούλου, Αθήναι, 1979.
- Αναμνήσεις 1896-1920, Λεωνίδα Ι. Παρασκευοπούλου, Πυρσός, Αθήνα, 1934.
- Ημερολόγιο Ιωάννη Μεταξά, επιμέλεια Χρηστίδη, Σιφναίου, Βρανά, Αθήναι, 1950.
- Έθνος υπό σκιάν, Ανδρέα Καρκαβίτσα, εκδόσεις Ροές, Αθήνα, 1998.
- Αγορεύσεις εν τη Βουλή του Δημητρίου Γούναρη κατά τας συνεδρίας της 21ης Σεπτεμβρίου και 21ης Οκτωβρίου 1915 επί του Εξωτερικού Ζητήματος, εκ του Τυπογραφείου Καλλέργη και Σια, εν Αθήναις, 1915.
- Απομνημονεύματα Βίκτωρος Δούσμανη, ιστορικαί σελίδαι τας οποίας έζησα, Αθήναι, 1946.
- Αγορεύσεις Ελευθερίου Βενιζέλου, Ρέπουλη, Πολίτου, Καφαντάρη, Ράλλη και Στράτου επί του πολιτικού ζητήματος συνεδριάσεις 10-13 Αυγούστου 1917, εν Αθήναις, 1917.
- Ο Κωνσταντίνος, αναμνήσεις πρώην γραμματέως του, Γεωργίου Μ. Μελά, Εσπέρια, London, 1920.
- Η πολιτική ιστορία του Δημήτριου Γούναρη, Ιωάννου Μαλλώση, Αθήναι, 1927.

- Σκέψεις επί της καταστάσεως, Τι δέον γενέσθαι; υπό Κωστή Οικονόμου, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου της Νομικής, 1909.
- Ημερολόγιον - Αρχείον 1868-1949, Γεώργιος Στρέϊτ, Αθήναι, 1965.
- Ελληνικός πολιτισμός, Ίδας (Ίων Δραγούμης), Αθήνα - Πετρούπολη, 1913.
- Αναμνήσεις εκ Κρήτης του Πρίγκηπος Γεωργίου, Αθήναι, 1959.
- Η βασιλεία εν Ελλάδι Γεώργιος Ι και Κωνσταντίνος Ι βασιλείς των Ελλήνων, Edouard Driault, μετάφρ. και σχόλια Γ. Σ. Μερκούρη, εφημ. Εθνική Σημαία, Αθήναι, 1935.
- Ίων Δραγούμης, 10 άρθρα του στο Νουμά, τακτοποιημένα και φροντισμένα από το Δ. Π. Ταγκόπουλο, έκδοση Τύπου, Αθήνα, 1920.
- Ο γιός του ψηλορείτη ανορθωτής, Σπύρου Μελά, Αθήνα, 1958.
- Η επανάσταση του 1909, Σπύρου Μελά, εκδόσεις Μπίρης, Αθήνα, 1972.
- Η επανάστασις του 1909, Μιλτιάδη Ι. Μάλαινου, Αθήναι, 1965.
- Γενικά Αρχεία του Κράτους
- Η Ευρωπαϊκή Διπλωματία εν Ελλάδι από των χρόνων του Καποδιστρίου μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, Μελέτη πολιτική και ιστορική, Χαριλάου Δ. Μελετοπούλου, εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1888.
- The world crisis, by Winston S. Churchill, Charles Scribner's Sons, 1923.
- Ανέκδοτα του Ελευθερίου Βενιζέλου, τύποις Ν. Απατσίδη, Αθήναι, 1936.
- Ελευθέριος Βενιζέλος, Η ζωή και το έργο του, Ιστορία του Βενιζέλου, Τ. Α: Πρόλογος - Βιογραφία - Εθνική πολιτική του Βενιζέλου -Εποποιία - Ο στρατός και ο Βενιζέλος, τόμος Α΄, Ανεξάρτητος μεγάλη πρωϊνή εφημερίς, εν Αθήναις, 1936.
- Η Ελλάς προ του Βενιζέλου, Γεώργιος Α. Αναγνωστόπουλος, τύποις G. Kreysing, εν Λειψία, 1920.
- Περί της θέσεως των Μεγάλων Δυνάμεων εν τω Διεθνεί Δικαίω, εναρκτήριος παράδοσις εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω

Γεωργίου Στρέϊτ, εκ του Τυπογραφείου της Νομικής, εν Αθήναις, 1898.

- Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού και της μικρασιατικής καταστροφής, Ιωάννου Μεταξά, Αθήναι, έκδοσις Καθημερινής, 1935.
- Κωνσταντίνος, Κωνσταντινίζοντες, Κωνσταντινισμός (Αναμνήσεις-Αποκαλύψεις), Επαμεινώνδας Ι. Μαυρομμάτης, έκδοσις Πατρίδος, εν Αθήναις, 1920.
- Αναμνήσεις εκ της αυλής Γεωργίου του Α', Χριστίνης Ν. Κωστή, Αθήναι, 1949.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1975.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Γιάννης Πικρός, 1977.
- Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού, Γ. Σκληρός, Αλεξάνδρεια, 1919.
- Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα, Γ. Σκληρός, εν Αθήναις, 1907.
- Τα πολιτικά μου απομνημονεύματα, Πρίγκηπος Νικολάου, Αθήναι, 1928.
- Απολογία επί των απαγγελθεισών κατηγοριών, Στέφανος Σκουλούδης, Αθήναι, 1919.
- Αλέξανδρος και Ασπασία 1915-1920, Αλέξανδρου Ζαούση, Αθήνα, 2000.
- Παύλος Μελάς, Ναταλίας Π. Μελά, εκδ.Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1992.
- Ο Μακεδονικός Αγών (απομνημονεύματα), Καραβαγγέλης Γερμανός, Θεσσαλονίκη, 1959.
- Σελίδες τινες της ιστορίας του βασιλέως 'Οθωνος, Νικόλαος Λιδωρίκης, εκδότης Κάρολος Μπεκ, Αθήνησιν, 1898.
- Διαμαρτύρησις του Έλληνος του Ολύμπου Ζήση Σωτηρίου Διά την παύσιν της Ηπειροθεσσαλικής Επαναστάσεως, 1867.
- Εν ονόματι του κρητικού λαού Έκκλησις των αρχηγών, οπλαρχηγών και προκρίτων της Κρήτης προς τους λαούς της Ευρώπης και της Αμερικής, του τυπογραφείου των αδελφών Πέρρη, Αθήνησιν, 1897.

- Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930, Κ. Παπαρρηγοπούλου, προσθήκες, σημειώσεις και βελτιώσεις υπό Παύλου Καρολίδου, Τόμος ΣΤ', Μέρος Β', από της μετά του ελληνικού Βασιλείου Ενώσεως Θεσσαλίας και Ηπείρου (1881) μέχρι του 1930, εν Αθήναις.
- The Balkan question, the present condition of the Balkans and European responsibilities, by various writers, edited by Luigi Villari, London J. Murray, 1905.
- Η διπλωματική ιστορία της Κρητικής Επαναστάσεως του 1866, Γεωργίου Παπαντωνάκη, τύποις Σφενδόνης, εν Αθήναις, 1926.
- Η πολιτική του Κωνσταντίνου επί τη βάσει επισήμων εγγράφων, Γ. Μαρής, εκδόσις Πατρίδος, 1924.
- Βενιζέλος, Νιρβάνας Παύλος, Εστία, Αθήναι, 1920.
- Ο ελληνικός μοναρχισμός 1915-1917 Ιστορικαί σελίδες, Ν. Π. Αποστολόπουλος, 1920.
- Ο ελληνισμός ως ζώσα δύναμις, Urlich von Willamowitz-Moellendorff, 1920.
- Η Μακεδονία, Εθνολογική στατιστική των βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, Αθαν. Χαλκιόπουλος, Αθήνα, 1910.
- Ο Ψυχάρης και το έργο του, Κώστας Φλώρης, τυπογραφείο Ι. Πολίτη, Κάιρο, 1916.
- Ιστορία του Ελληνικού ναυτικού 1909-1913 μετ εικόνων, σχεδίων και χαρτών, Ιωάννης Θεοφανίδης, τύποις Σακελλαρίου, Αθήναι, 1923.
- Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Γιάννης Κορδάτος, εκδόσεις 20ος αιώνας, Αθήνα, 1958.
- Τα τελευταία άρθρα του Βλάσιου Γαβριηλίδου, με πρόλογον του κ. Εμμ. Ρέπουλη, εκδοτικά Καταστήματα Ακροπόλεως, Αθήναι, 1920.
- Μία μελέτη επί του στρατού μας, Manouel Raktivan, Αθήναι, 1909.
- Τα πάθη του στρατού της Θεσσαλίας, Ήτοι Αι περιπέτειαι και ταλαιπωρίαι του εν Θεσσαλία Ελληνικού Στρατού, αι μάχαι

και αι υποχωρήσεις αυτού, Βασιλείου Τ. Πριγκούρη, παρά τω εκδότη Σπ. Κουσουλίνω, εν Αθήναις, 1898.

- Κοινότης, Έθνος και Κράτος, Γνώμαι του Ίωνος Δραγούμη 1907-1919, εκδίδεται επιμελεία Φιλίππου Στ. Δραγούμη, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη, Αθήναι, 1923.
- Το άσπρο και το μαύρο, δράμα σε μέρη, Σπύρος Μελάς, εν Αθήναις, 1924.
- Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος, Δημητρίου Α. Πετρακάκου, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι, 1944.
- Ιστορία του ανατολικού ζητήματος, Eduard Driault, κατά μετάφρασιν Χαραλάμπους Αννίνου, εκδότης Μ.Α. Δεπάστας, εν Αθήναις, 1900.
- Τα Βαλκάνια εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα, Παπαναστασίου Ε., Αθήναι, 1922.
- Έκθεσις της Α. Β. Υψ. του Διαδόχου επί των πεπραγμένων του στρατού Θεσσαλίας κατά την εκστρατείαν του 1897 υποβληθείσα εις το Υπουργείον των Στρατιωτικών, εν Αθήναις, εκ του Βιβλιεκδοτικού Καταστήματος Αναστασίου Δ. Φέξη, 1899.
- Ο Ρωμηός εφημερίς που την γράφει ο Σουρής, Ρωμιού ημερολόγιον αποκαλυπτικόν περί της καταστάσεως των οικονομικών, εκ του Τυπογραφείου της Κορίννης, εν Αθήναις, 1893.
- Τα απομνημονεύματα μου, Θεοδ. Πάγκαλου, Αθήναι, 1950.
- Τα οικονομικά μας και το εθνικόν ζήτημα, Αθανάσιος Π. Ευταξίας, τυπ. Π. Δ. Σακελαρίου, εν Αθήναις, 1913.
- Georges Clemenceau, the Tiger of France, by Georges Lecomte, translated by Donald Clive Stuart, D. Appleton and Company, New York, London, 1919.
- War Memoirs of David Lloyd George, 1933.
- The Memoirs of Marshal Foch, translated by Bentley T Mott, 1931.
- Twenty Five years 1892-1916, by Viscount Grey of Fallodon KG, 1925.
- Die oberste Heeresleitung, 1914-1916, in ihren wichtigsten Entschliessungen, Erich von Falkenhayn, 1919.

- The Genesis of the war, by Herbert Henry Asquith, the Curtis publishing company, 1923.
- Tales of Aegean intrique, by John Cuthbert Lawson, Chatto & Windus, London, 1920.
- Το φως επί της πολιτείας του απολυθέντος συμβούλου Ελ. Βενιζέλου, ολόκληρον το ιστορικόν, έκδοσις Πατρίδος, εκ του Τυπογραφείου Η Πρόοδος, εν Χανίοις, 1902.
- Το Εθνικόν ζήτημα εις την Βουλήν, πώς επροδόθη η Έλλας, τι θα εκερδίζαμεν, τι εχάσαμεν, εν Αθήναις, Πατριωτική Ένωσις, 1917.
- Αι εκλογαί της 6 Δεκεμβρίου 1915, Πύρρος Γιαννόπουλος, πολιτικός λόγος, τύποις Αθανασίου Δεληγιάννη, Αθήναι, 1916.
- Ελευθέριος Βενιζέλος, Η ζωή και η δράσις του μεγάλου Έλληνος πολιτικού, Ι. Ρούφος, 1936.
- Ελλάς - Βενιζέλος, Α. Ι. Σαχίνης, τυπ. Ε. Κρανιωτάκη, Αθήναι, 1920.
- Ελλάς και Βενιζελισμός, οι παράγοντες και η στρατοκρατία, Βενιζελικοί αρχηγοί κομμάτων, στρατός και πολιτική, παρά τινος ανωτάτου αποτάκτου Αξιωματικού Σίγμα Κάππα, Σπυρίδων Κλαυδιανός, εν Αθήναις, 1926.
- Η εθνική προδοσία, Ιστορική μελέτη επί των γεγονότων της θλιβερωτέρας διά τον Ελληνισμόν περιόδου της ιστορίας του, Σπύρος Ι. Σπυριδωνίδης, τύποις Ερμού Αλέξ. Βιτσικουνάκη, Αθήναι, 1917.
- Και θα ζήσωμεν και θα τα διατηρήσωμεν, Κωνσταντίνος Βασιλεύς, Έρρε Γκίκας, Αθήναι, 1913.
- Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος ΙΒ', Γεώργιος Τσοκόπουλος, εν Αθήναις τυπ. Ηλία Παπαπαύλου, 1920.
- Τα πολεμικά ανέκδοτα του Βασιλέως μας, καταστήματα Ακροπόλεως, Βλ. Γαβριηλίδου, Αθήναι, 1913.
- Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, ημερολόγιο, αναμνήσεις, μαρτυρίες, αλληλογραφία, Πηνελόπη Δέλτα, 1978.
- Ίωνας Δραγούμης: ημερολόγιο, αναμνήσεις, μαρτυρίες, αλληλογραφία, Πηνελόπη Δέλτα, 1978.

ενδεικτική βιβλιογραφία

- Χρυσόστομος ο Σμύρνης, υπό Κ. Πολίτη, έκδοσις της εφημερίδος Πατρίς, Αθήναι, 1934.
- Απάντησις εις τα λεχθέντα εν τω Βουλευτηρίω, Στέφανος Σκουλούδης, 1915.
- Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία, Γεώργιος Ζωγράφος, τύποις Αυγής Αθηνών Αποστολοπούλου, εν Αθήναις, 1911.
- 40 χρόνια στρατιώτης της Ελάδος, Θρασύβουλου Τσακαλώτου, Αθήναι, 1960.
- Ιστορία 2ου Συντάγματος Πεζικού 1912-1913, 1918-1919, 1920, Μπουλαλά Κλεάνθους, τύποις Σ. Κ. Βλαστού, Αθήναι, 1921.
- Γνωμάτευσις επί της επί συνωμοσία επ' εσχάτη προδοσία κ.λ.π. κατηγορίας κατά των Πέτρου Κ. Μαυρομιχάλη, Ν. Λεωτσάκου, Α. Τζίβα, Μ. Φουρίδου, Β. Οικονομάκου, Γ. Έσσλιν, Ν. Στράτου, Χ. Βοζίκη, Ξ. Στρατηγού, Γ. Μερκούρη, Π. Τσαλδάρη κ.λ.π., (Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου), Δημήτριος Κ. Αποστολάκης , εν Αθήναις, 1920.
- Λόγοι και σκέψεις Ιωάννου Μεταξά 1936-1941, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 1969.
- Εθνικοί Αγώνες 1909-1959, Σεργίου Α. Γυαλίστρα, Αθήναι, 1963.
- 1023 Αξιωματικοί και 22 Κινήματα, Σ. Χαρατσής, Αθήναι, 1985.
- Απομνημονεύματα, Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήναι, 1948.
- Σταυρωθήτω, η Ελλάς μετά την προκαταρκτικήν, υπό Στεφάνου Ν. Δραγούμη, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις, 1897.
- Απομνημονεύματα Στυλιανού Γονατά 1897-1957, Αθήναι, 1958.
- Προγραμματικοί πολιτικοί στοχασμοί, Ι. Δραγούμη, εκ του τυπ. Π. Α. Πετράκου, εν Αθήναις, 1916.
- Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923, Ντάγκλας Ντέικιν (μτφρ. Α. Ξανθόπουλου), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984.
- Δυναστείες και δυνάστες, Μάριου Πλωρίτη, Αθήνα, 1974.
- Greece and the Great Powers 1914-1917, Leon B.George, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 1974.

- Η Γερμανική Πολιτική στην Ελλάδα 1896 – 1914, Λούλος Κώστας, Παπαζήσης, Αθήνα, 1991.
- Βενιζέλου Ε. Πολιτικαί Υποθήκαι, ανθολογηθείσαι από τα κείμενα αυτού, επιμ. Στεφάνου Στέφανος, Αθήνα, 1965.
- Ιστορία του Ελληνικού Τύπου, Μάγερ Κώστας, τόμ. Α' «1790-1900», Αθήνα 1957, τόμ. Β', «Αθηναϊκαί εφημερίδες 1901-1959», Αθήνα 1959, τόμ. Γ', «Εφημερίδες και περιοδικά 1901-1955», Αθήνα 1960.
- Ιστορικό Χρονολόγιο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος 1841-2006, Αθήνα, 2008.
- Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Σ. Μαρκεζίνη, Αθήνα, 1966.
- Απομνημονεύματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, επιμέλεια Ιωάννου Βλαχογιάννη, εν Αθήναις, 1907.
- Η Τουρκία καταρρέουσα, Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από του έτους 1801 μέχρι του 1913, Ουίλλιαμ Μίλλερ, κατά μετάφρασιν Σπυρ. Π. Λάμπρου, βιβλιοπωλείον της Εστίας, εν Αθήναις, 1914.
- Αι εν Βουλγαρία φρικαλεότητες και το ανατολικόν ζήτημα, υπό W. E. Γλάδστων, μετάφρασις εκ του πρωτοτύπου, εν Αθήναις, 1876.
- Το ανατολικόν ζήτημα άλλοτε και τώρα, υπό εμπόρου Μακεδόνος, 1911.
- Απομνημονεύματα των εν Γαλλία μεταβάντων ελλήνων εθελοντών κατά τον γαλλογερμανικόν πόλεμον του 1870 και εις το Σύνταγμα των Ελευθέρων Σκοπευτών των Παρισίων υπηρετήσαντων, υπό Αλεξάνδρου Φ. Αλέξανδρου, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Νικήτα Γ. Πασσάρη,1871.
- Ξύπνα ρωμηέ και κάτω το ρουσφέτι, Όχι φράγκικο σύνταγμα, πολίτευμα ελληνικό με βασιλεία με βουλή με επαρχιακά συμβούλια και με συμβούλους του βασιλειά, υπό Ιωάννου Α. Σπηλιωτάκη, εκ του Τυπογραφείου της Ενώσεως, εν Αθήναις, 1881.
- Crete and Greece, High Holborn, W. C., printed by C. F. Hodgson & Son, 1897.

ενδεικτική βιβλιογραφία

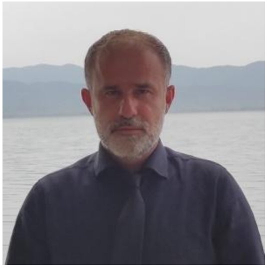
- Το Αλβανικόν ζήτημα, μελέτη Λεοντίου Κ. Λεοντίου, εκ του τυπογραφείου αδελφών Περρή, Αθήνησιν, 1897.
- Χίος και Χίοι δια μέσου των αιώνων, Φ. Χρυσοβελώνης, Αθήνα, 1938.
- Η Σάμος υπό το αυτόνομον πολίτευμα, ιστορικαί σημειώσεις, Θρασύβουλος Μ. Μάλης, εν Σάμω, 1912.
- Αλέξανδρος Σούτσος Άπαντα, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, εν Αθήναις, 1916.
- Λόγοι Φιλιππικοί Θεοδώρου Δεληγιάννη, απαγγελθέντες εντός και εκτός του συνεδρίου εμμέτρως δε διασκευασθέντες, υπό Γεωργίου Χ. Σουρή, εκ του Τυπογραφείου της Κορίννης, εν Αθήναις, 1878.
- Η Ελληνική Κρίσις 1913-1922, ιστορικαί αναμνήσεις δημοσιογράφου, Αρίστος Καμπάνης, εφημερίς Η Πρωϊα, Αθήναι, 1927.
- Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα, Κ. Μαρξ - Φρ. Ένγκελς, εισαγωγή-μετάφραση Παναγιώτης Κονδύλης, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1985.
- Το Ανατολικόν Ζήτημα, Μιχαήλ Θ. Λάσκαρι, επιμέλεια Στίλπωνος Κυριακίδου, εν Θεσσαλονίκη, 1960.
- Αι νέαι Δημοκρατίαι Γερμανία, Αυστρία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Ηλίας Γ. Κυριακόπουλος, εν Αθήναις, 1925.
- Υπόμνημα υποβληθέν εις την Βασιλικήν Ελληνικήν Κυβέρνησιν υπό της εν Βερολίνω Ελληνικής Κοινότητος, αφορών δε εις την εν τη γερμανική πρωτευούση δράσιν του επιτετραμμένου της Ελλάδος Νικολάου Γ. Θεοτόκη, εν Λιψία, 1914.
- Ελλάς και η διπλωματία, εκ του Ιταλικού Τυπ. Γ. Σταυριανού, εν Αγκώνι, 1886.
- 260 δημώδη ελληνικά άσματα :από του στόματος του ελληνικού λαού της Μικράς Ασίας, Θράκης, Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας, Ελλάδος, Κρήτης, νήσων του Αιγαίου, Κύπρου και των παραλίων της Προποντίδος,, συλλεγέντα και παρασημανθέντα (1888-1904) υπό Γεωργίου Δ. Παχτίκου, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1905.

- Αγόρευσις εν τη Βουλή κατά την συνεδρίασιν της 30 Οκτωβρίου περί του Κρητικού Ζητήματος, Χαριλάου Τρικούπη πρωθυπουργού, εν Αθήναις, 1889.
- Αγόρευσις Στεφάνου Ν. Δραγούμη εν τη Βουλή επί των εξωτερικών ζητημάτων κατά την συνεδρίαν της 7ης Δεκεμβρίου 1906, εκ του τυπ. Παρασκευά Λεωνή, εν Αθήναις, 1906.
- Η αγόρευσις του αντιπροέδρου της κυβερνήσεως κ. Γεωργίου Κονδύλη επί του πολιτειακού ζητήματος κατά την Δ' Συνεδρίασιν της Εθνοσυνελεύσεως της 5ης Ιουλίου 1935, εκ των εστενογραφημένων πρακτικών, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις, 1935.
- Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος, αγόρευσις κατά την συνεδρίαν της 1ης Ιουνίου 1899 του Νικολάου Δ. Λεβίδου βουλευτού Αττικής, εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις, 1899.
- Η δίκη της Εθνεγερσίας και η καταδίκη του Υπουργείου Βούλγαρη, Αγόρευσις του συνηγόρου της Εθνεγερσίας ενώπιον των εν Αθήναις ενόρκων, υπό Κ. Γ. Μίληση, εκ του Τυπογραφείου Γ. Καρυοφύλλη, εν Αθήναις, 1868.
- Διθύραμβοι, Γ. Θ. Σαγιαξής, τύπ. Διεθνούς Εμπ. Τυπογραφείου, Μοναστήριον, 1913.
- Η στρατιωτική κατάστασις και η πολιτική, Γεώργιος Ν. Θεοτόκης, τυπογραφείον Εστία, εν Αθήναις, 1911.
- Συμβολή εις την σύγχρονον ελληνικήν ιστορίαν Η πολιτική του κ. Γ. Θεοτόκη, Λουκάς Π. Νάκος, τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις, 1912.
- Αγόρευσις του κ. Γεωργίου Θεοτόκη επί της συνθήκης των Αθηνών, τύποις Γεωργίου Ρ. Πρίντεζη, εν Σύρω, 1913.
- Οι Γερμανοέλληνες, απόσπασμα από την πολιτική μελέτη Ο Ψυχάρης και η πολιτική, Δ. Π. Ταγκοπούλου, τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου, εν Αθήναις, 1918.
- Γκαίρλιτς, Στεφ. Κρατερού, τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου, εν Αθήναις, 1918.

- Πολεμικά αρχιμανδρίτου Πολυκάρπου Ι. Ζάχου, 2 τόμοι, τύποις της εταιρείας Αυγής, εν Αθήναις, 1915.
- Αγορεύσεις Ν. Τριανταφυλλάκου βουλευτού Μαντινείας, εκ του τύπ. Αι Νέαι Ιδέαι, Αθήνησιν, 1909.
- Επιστολαί της Α. Μ. του Βασιλέως Γεωργίου του Α'. 1909-1913, Άθως Ρωμανός, βιβλιοπωλείον Κάουφμαν, εν Αθήναις, 1935.
- Ο βασιλεύς μας ένοχος της ήττης; Δημητρίου Σ. Βουτετάκη, Αθήναι, 1898.
- Λόγος Ιωάννου Μεταξά 11.11.1940
- Αι βουλγαρικαί θηριωδίαι και η Ευρώπη 1885-1906, εκ του Τυπογραφείου Παρ. Λεώνη, εν Αθήναις, 1906.
- Η Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα, Π. Καρολίδου, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, εν Αθήναις, 1900.
- Εισαγωγή εις τας ιστορικάς μελέτας, Charles Victor Langlois, κατά μετάφρασιν Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1902.
- Going to War In Greece, by Frederick Palmer, R. H. Russell, New York, 1897.
- Greece and the allies, 1914-1922, by George Frederick Abbott, Methuen & Co Ltd, London, 1922.
- War and other essays, by William Graham Sumner, Yale University Press, New Haven, 1911.
- The question of the Bosphorus and Dardanelles, by Coleman Phillipson and Noel Buxton, Stevens and Haynes, London, 1917.
- Russia, the Balkans and the Dardanelles, by Granville Roland Fortescue, Andrew Melrose Ltd, London, 1915.
- Ludendorff's Own Story, by Erich Von Ludendorff, Harper & Brothers publishers, New York and London, 1919.
- Greek Memories, by Compton Mackenzie, Chatto & Windus, London, 1939.
- Οι πόλεμοι 1912 - 1913, Σπύρου Μελά, εκδόσεις Μπίρης, Αθήνα, 1958.
- Δεκατρία χρόνια από το 1909 στο 1922, το μυθιστόρημα ενός έθνους, Θ. Πετσάλη - Διομήδη, Εστία, 1964.

- Οι διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία, Αυθεντικαί εκθέσεις και επίσημα κείμενα, Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου, εκδίδεται υπό των Επιτροπών των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών προσφύγων, τύποις Πανελληνίου Κράτους, εν Αθήναις, 1915.
- Το ελληνικό έθνος σε κρίση, πολιτική και πολίτες σε περιόδους κρίσεων (1843, 1893, 1932), Θανάσης Νασιάρας, Θεσσαλονίκη, 2014.
- My adventures as a German secret service agent, by Horst von der Goltz, New York, 1918.
- Περιήγησις εις τον Πόντον, υπό Κωνσταντίνου Ν. Παπαμιχαλοπούλου, εκ των Τυπογραφείων του Κράτους, Αθήνησιν, 1903.
- Αναφορά προς την Α. Β. Υψηλότητα τον πρίγκηπα Γεώργιον της Ελλάδος Ύπατον Αρμοστήν εν Κρήτη των προκρίτων των επαρχιών Σελίνου, Κισσάμου, Κυδωνίας και Αποκορώνου, εκ του τυπογραφείου Στ. Α. Ανδρουλιδάκη, εν Χανίοις, 1904.
- The revolution in Constantinople and Turkey A diary, Sir William Mitchell Ramsay, with episodes and photographs by Lady Ramsay, Hodder and Stoughton, London, 1909.
- Δύω πολιτισμοί, υπό Β. Γαβριηλίδου, καταστήματα Ακροπόλεως, Αθήναι, 1917.

Η απουσία βιβλιογραφικών αναφορών στο κείμενο είναι επιλογή. Η αιτία διττή. Θα διπλασίαζε αφενός το πλήθος των σελίδων και αφετέρου θα αλλοίωνε το χαρακτήρα του βιβλίου. Η διευκόλυνση διασταύρωσης θυσιάστηκε στην οικονομία του λόγου. Άλλωστε οι χιλιάδες σελίδες της ανωτέρω βιβλιογραφίας είναι πηγές, ενδεικτικές μόνο, πολύχρονης ιστορικής μελέτης. Οι γνώμες που αποτυπώνονται στο παρόν πόνημα είναι το απόσταγμα.

δ. γ. κουτσονίκας

Γεννήθηκε το 1974 στο Αγρίνιο, σπούδασε Οικονομική Επιστήμη στην ΑΣΟΕΕ και εργάζεται από το 1999 στον ιδιωτικό τομέα. Η επιστημονική του κατάρτιση και η εργασιακή του εμπειρία αφορούν κυρίως τους τομείς των δημοσιονομικών, του οικονομικού ελέγχου, της οργάνωσης επιχειρήσεων, των επενδύσεων και του τουρισμού. Έχει εργαστεί μεταξύ άλλων σε εταιρείες ορκωτών λογιστών, σε βιομηχανικούς ομίλους και σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις.

Έχει εκπονήσει από το 1993 σειρά εργασιών, μελετών και άρθρων ενώ από το 2018 αρθρογραφεί στο ηλεκτρονικό περιοδικό Αιθήρ (emfilox.gr).

Έχει συγγράψει επίσης τα βιβλία:

- Η μάχη των λεμονανθών (2021)
- Σκέψεις γραπτές (2021)
- Greece on fire (2020)
- Ο θρύλος των Σουλιωτών (2019)

dgk@emfilox.gr

επιμέλεια έκδοσης

emfilox

Νοέμβριος 2023